

ZBORNİK SOBOŠKEGA MUZEJA 11-12

Zbornik soboškega muzeja 11–12

Zbornik založil in izdal
Pokrajinski muzej Murska Sobota

zanj
Metka Fujs

Urednik
Franc Kuzmič

Prevodi
Peter Lamovec (v angleščino)
Gabriella Bence (iz madžarščine)
Franc Kuzmič (iz srbohrvaščine)

Lektoriranje
Marjan Maučec in Mojca Maučec

Oblikovanje
Sandi Červek

Grafična priprava
Atelje za črko in sliko

Tisk
Eurotrade Print

Naklada
600 izvodov

Izdajo zbornika sta denarno podprla
Ministrstvo za kulturo Republika Slovenije
in Mestna občina Murska Sobota.

Za vsebino prispevkov so odgovorni avtorji.

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Univerzitetna knjižnica Maribor

908 (497.4-18)

ZBORNİK soboškega muzeja 11–12/ [uredil
Franc Kuzmič]. – Murska Sobota : Pokrajinski
muzej, 2008

ISSN 0354-012X

ZBORNİK SOBOŠKEGA MUZEJA 11-12

RAZPRAVE IN ČLANKI

Zoltan Paksy

Dejavnost vodilnih teles za Medžimurje in Pomurje v letih 1918–1919 7

*Activity of leading authorities for the regions Medžimurje and Pomurje
in the years 1918–1919* 22

Viktor Vrbnjak

Gomilšakovi dopisi v Slovenski narod 23

Jakob Gomilšak's writings in the newspaper Slovenski narod 30

Jožef Ftičar

Izseljenski besednjak prekmurščine 31

Emigrant vocabulary of the Prekmurje dialect 40

Robert Inhof

Svetloba in tema v slikah Sandija Červeka 41

Light and darkness in the paintings of Sandi Červek 53

Mirjana P. Mirčevska

Verovanje v vampirje pri Makedoncih v krivopalanškem okolišu 55

*The belief in the existence of vampires of Macedonians
in the Krivopalanška Region* 66

Ella Tomšič Pivar

Nekaj vidikov čarovništva v Prekmurju 67

Some Aspects of Witchcraft in Prekmurje 112

Jože Vugrinec

Videnje sodobne prekmurske hiše skozi prizmo stoletnih sten 113

*The modern Prekmurje house through the prism
of hundred-year-old walls* 129

Tomaž Rauch

Ljudska glasba v Pomurju 131

Folk music in Pomurje 143

Jelka Pšajd

Plečnik in dela prekmurskih lončarjev (ter drugih domačih rokodelcev) v bogojanski cerkvi	145
--	-----

<i>Plečnik and the work of potters (and other craftsmen) from Prekmurje in the church in Bogojina</i>	160
---	-----

Majda Ladič

Telovadno društvo Orel Žižki	161
------------------------------------	-----

<i>Gymnastics association Orel in Žižki</i>	170
---	-----

Metka Fujs

Kratek pregled zgodovine Sobote	171
---------------------------------------	-----

<i>Short overview of the History of Murska Sobota</i>	191
---	-----

OCENE

Tamara Andrejek

Arhitektura historicizma in secesije v Prekmurju	193
--	-----

Franc Kuzmič

A muraszombati, szecsiszigeti es szapary család tortnete	197
--	-----

Franc Kuzmič

Forrasok a Muravidek tortenetehez = Viri za zgodovino Prekmurja	199
---	-----

Franc Kuzmič

Življenje in delo Jožefa Borovnjaka	201
---	-----

Franc Kuzmič

Dr. Franc Ivanocy: Podatki k zgodovini tišinske župnije	205
---	-----

KRONOLOGIJA

Franc Kuzmič

Murska Sobota – kronologija mesta	207
---	-----

ZOLTÁN PAKSY

DEJAVNOST VODILNIH TELES ZA MEDŽIMURJE IN POMURJE V LETIH 1918–1919

Zadnji dnevi prve svetovne vojne so prinesli pomembne politične spremembe na Madžarskem. Na pritisk množic, nezadovoljnih s stanjem, ki ga je povzročila vojna, in zaradi vpliva revolucionarnega razpoloženja je bila 31. oktobra 1918 ustanovljena nova vlada, ki jo je vodil Mihály Károlyi, simpatizer antante in predstavnik protivojne politike. 13. novembra je vlada v Beogradu podpisala sporazum o premirju, Karel IV. pa se je odpovedal vodenju državniških poslov. 16. novembra je Narodni svet razglasil Ljudsko republiko Madžarsko. Sporazum v Beogradu je določil demarkacijsko črto, ki je ločevala vojne strani in je na jugozahodnem delu Madžarske pomenila reko Dravo.

Konec vojne je tudi v Zalski županiji povzročil razsulo in zmedo. Največ skrbi so povzročili s fronte pobegli ali demobilizirani vojaki. Vojno trpljenje je mnoge spodbudilo k maščevanju, v prvi vrsti zoper predstavnike lokalnih oblasti, ki so bili po njihovem mnenju najbolj odgovorni za nastale razmere. V večini krajev so vaše notarje napadli zato, ker so jih obtožili, da so med vojno nepravilno razdelili nakazano vojno pomoč. To se je zgodilo predvsem v tistih pokrajinah županije, kjer so prebivale različne narodnosti, iz mnogih takih mest so bili notarji celo prisiljeni zbežati. Izmed referatov citirajmo poročilo izpostavljenega beltinskega notarja, kar dobro prikazuje tedanje dogodke. »Izmed javnih zgradb so v Črenšovcih razdejali notarsko pisarno, stanovanje notarja, uničili njegovo pohištvo, vdrli v blagajno in baje ukradli 400 k(ron). Notarju je uspelo rešiti dve hranilni knjižici in 1700 k(ron), njegova družina je ostala brez vsega, uspelo jim je rešiti le tisto, kar so imeli na sebi. Za dva dni

sem odredil dva notarja, naj zbereta razmetane spise, o nadaljnjih ukrepih pa nisem odločal, saj imajo notarji tudi veliko svojega dela, ki ga morajo nujno opraviti. Pisarna je neprimerna za bivanje, začasno jo je potrebno nujno premestiti ter zagotoviti arhiv. Večja škoda je nastala le v arhivih zadnjih treh let, matične knjige so nepoškodovane. Vlomili so tudi v blagajno v Bratoncih, kjer so ujeli storilca in tudi znesek je nedotaknjen, v pisarni in stanovanju ni nastala škoda. /.../ Ljudstvo se na splošno še ne ukvarja z narodnostnimi vprašanji. V zelo veliki meri tihotapijo žito in druga živila, za cent koruze je treba odšteti kar 350 k. Avstrijski brod v Dokležovju že obratuje.«¹

Medtem se je 12. novembra 1918 sestala skupščina Zalske županije in na predlog primarija dr. Gáborja Thassyja »s soglasnim navdušenjem« izjavila, da se pridružuje Narodnemu svetu, ki ga vodi Mihály Károlyi, podpira njegovo vlado in »mu izkazuje zaupanje«.² Poleg tega se je skupščina ukvarjala le z enim vprašanjem, z nastalim položajem v pokrajinah Medžimurje in Pomurje, kjer so na podlagi poročila podžupana Bele Kolbenschlaga³ lokalni in iz Zalaegerszega prispeli brambovci začeli boj proti »roparskim bandam in upornikom« in si prizadevajo, da bi obvarovali red in javno varnost. Podžupan je prav tako objavil, da bo »navezal stike z varaždinskim nadžupanom, podžupanom in policijskim kapetanom zaradi vzpostavitve dobrih prijateljskih odnosov, ki jih želi ohraniti tudi v bodoče«.

Naslednja skupščina Zalske županije je bila 13. decembra 1918, ko se je nadžupan županije Géza Bosnyák zaradi svojega nestrinjanja z uradno politiko madžarske vlade odpovedal položaju. Od tedaj je županijo usmerjal podžupan Kolbenschlag, ki je tudi podal podrobno poročilo o dogodkih v županiji, kjer so prebivale narodnosti. V nadaljevanju objavljamo ta dokument, in sicer skoraj v celoti. Iz poročila so razvidni dogodki, ki so se na območjih Medžimurja in Pomurja zvrstili v mesecu dni, od konca oktobra 1918, dobro pa so razvidne tudi reakcije in stališča madžarskih oblasti. Podžupanove navedbe v poročilu so v celoti dokumentirane s spisi, ki so v Arhivu Zalske županije kot priloga k temu poročilu.⁴ Ta obšir-

¹ Zala Megyei Levéltár (ZML) – Arhiv Zalske županije. Zbirka različnih spisov, števil. 4440–4442, skatla 52 (brez številke). Poročilo izpostavljenega beltinskega izvoljenega sodnika.

² ZML IV, 402. Spisi Komisije mestnega sveta Zalske županije, skupščinski zapisniki, 12. november 1918.

³ Béla Kolbenschlag, med leti 1907 in 1917 glavni notar Zalske županije, od leta 1917 do 2. marca 1922 podžupan, vmes je od junija 1921 opravljal tudi opravila nadžupana. Med 2. marcem in 19. decembrom 1922 nadžupan županije.

⁴ ZML IV, 433. Zbirka različnih spisov v ZML, 4440–4442, skatla 52.

na dokumentacija, sestavljena iz več sto spisov, vsebuje dokumente vseh ukrepov, poročil, telegramov, zapiskov, pisem v obdobju od 24. oktobra do konca oktobra 1918, ki so opravljenih prek urada podžupana Zalske županije. Ti dokumenti seveda z mnogimi podrobnostmi in konkretnimi podatki dopolnjujejo tok dogodkov, ki ga poznamo iz poročila podžupana, kajti o dogodkih nam poročajo ne le iz dneva v dan, ampak celo iz ure v uro. Podžupan občine Zala je 13. decembra 1918 torej izdal naslednje poročilo:

»Jugoslovanski val, ki se je pojavil na Hrvaškem, je želel k tem idejam pritegniti tudi Hrvate v Medžimurju. Ta prizadevanja sem že dolgo opazoval in sem oba medžimurska glavna izvoljena sodnika opozoril na budnost in stražo.

Ko sem se sredi oktobra tekočega leta iz novic, ki so prihajale iz Hrvaške, in iz obvestil hrvaškega časopisa Volja naroda seznanil, da so pri Hrvatih ti nemiri veliko večji in so izrazili svojo težnjo po odcepitvi od držav Svete madžarske krone ter zase celo zahtevajo hrvaško govoreče Medžimurje, sem ob takšnih razmerah menil, da je potrebno, da tudi sam osebno obiščem Medžimurje, spremljam razpoloženje med prebivalci in na kraju samem usmerjam delo oblasti.

Na kraju samem sem, še posebej od polkovnika Sándorja Szeivertha, ki že dolga leta živi na Hrvaškem, izvedel, da je mogoče že več kot leto dni med hrvaškimi prebivalci opaziti skrb zbujajoče znake. Srbska propaganda je na Hrvaškem postajala vedno močnejša na račun Madžarov in v zadnjih časih se je to stanje že tako poslabšalo, da so bili prisiljeni v Varaždinu živeči Madžari zaradi ogrožanja svojih življenj in premoženja pobegniti na Madžarsko.

Od beguncev sem izvedel o popolni anarhiji, ki je nastala na Hrvaškem, ter o ropanjih in požigih, ki jih je t. i. zeleni kader izvršil na Hrvaškem.

T. i. zeleni kader je bil po besedah Sándorja Szeivertha sestavljen iz približno 50.000 mož – s ciljem prodreti v Medžimurje in na Madžarsko, razstreliti most čez reko Muro in zavzeti Medžimurje. Polkovnik Sándor Szeiverth me je seznanil tudi z izjavo lahke konjenice v Varaždinu, da bodo čez en teden v Čakovcu.

Zaradi dogodkov na bojnem polju in notranjepolitičnih razmer sem menil, da je nujno potrebna okrepitev dravske črte. Tako sem 24. prejšnjega meseca (24. oktober 1918) obiskal poveljništvo 20. dodatne brambovske čete, da za zatrtje nemirov, ki so se začeli v Med-

žimurju, in zaradi preprečitve protidržavnega vedenja in nemirov odredi bataljon oborožene sile. Nato je gospod nadžupan po telefonu stopil v kontakt z gospodom obrambnim ministrom, ki je na večkratne urgence 26. oktobra sporočil, da je odredil okrepitev dravske črte. Na ukaz gospoda obrambnega ministra so iz 20. bataljona iz Nagykanizse poslali dve četi oborožene sile, iz 11. huzarskega polka iz Sombotela pa eno mitralješko pehoto, glede katerih sem prosil, da se ena četa pošlje v Čakovec, ena pa v Prelog. Na podlagi mojega ukrepa so se jim pridružili odredi 38. divizije, ki so v Medžimurju pomagali pri rekviriranjih, in te oborožene sile so na dogodke, ki so sledili, čakale s postavitvijo opazovalnic in straž.

Medtem me je v Čakovcu obiskal poveljnik policije iz Varaždina in mi na podlagi pooblastil varaždinskega nadžupana sporočil, da se z uradne hrvaške strani ne načrtuje nikakršen napad na Madžarsko. Ker pa sem se na podlagi pričevanj madžarskih beguncev iz Hrvaške in iz drugih znakov prepričal tudi o tem, da hrvaške oblasti niso sposobne krotiti nastalega položaja, sem to novico sicer sprejel z veseljem, vendar pa na podlagi tega nisem mogel ustaviti obrambnih ukrepov.

To moje prepričanje se je še posebej potrdilo, ko sem izvedel, da je tako imenovani zeleni kader v Somodžski županiji vdrl pri Vizivárju. Zaradi tega sem vnovič zaprosil za nove vojaške oborožene sile in potrebno okrepitev dravske črte. Po večkratnih in neprestanih urgencah so le poslali nekaj sto oboroženih sil, tako da je bila 30. prejšnjega meseca, ko sem se iz Medžimurja vrnil domov, na obrambi dravske črte 860-članska oborožena sila, vendar pa se je glede na dogajanja v Budimpešti največji del vojske samovoljno umaknil, pa tudi vojska, ki je bila poslana za njihovo nadomestitev, je kmalu po prihodu v pretežni meri zapustila svoj položaj.

Zaradi čim natančnejšega opisa dogodkov je potrebno tudi omeniti, da sem dal v zadnjih dneh oktobra v okraju Čakovec poklicati vse tiste člane mestnih uprav, ki sem jih tudi osebno poznal, in jih brez vsakršne prisile v okviru sproščenega pogovora vprašal, ali želijo zaradi prihajajočih dogodkov ostati zvesti državi Madžarski ali pa se želijo priključiti Hrvaški. Z iskrenim veseljem in pomirjen sem slišal, kako so vsi navzoči prostovoljno in brez prisile na častno besedo izjavili, da bodo – naj se zgodi karkoli in naj se dogodki zasujejo kakorkoli – ostali zvesti madžarski državi in madžarskim ide-

jam. V okraju Prelog pa že nisem zaznal podobnega domoljubnega vedenja in sem med prebivalci opazil nekakšno nenaklonjenost, vendar pa ni bilo nobenih znakov sovražnega razpoloženja zoper madžarsko državo in jih tudi zdaj ni.

Posledice dogodkov v Budimpešti in nastalih nemirov in nedisipline v vojski je bilo čutiti v celi županiji. Začeli so se ropanja, nemiri in neredi, osnovni vzrok za te dogodke pa je bilo treba iskati v razvratnem obnašanju vojske, ki se je vrnila z bojišča. Prve novice o nemirih je bilo slišati iz medžimurskih in sosednjih okrajev, kjer je bilo nujno moje prvotne ukrepe zoper vdor »zelenega kadra« ter čuvanje mejnega pasu razširiti tudi zaradi preprečitve in onemogočanja nemirov, ropov in neredov v notranjosti županije in zaradi ponovne vzpostavitve reda.

/.../ Kljub mojim ukrepom, ki sem jih opravil pod vplivom prvih novic, prihajajo 1. novembra iz Čakovca, Preloga, Nagykanizse poročila o nemirih v okraju. Najbolj pereče je bilo tega dne v Legradu, kjer nas je skrbel napad hrvaške roparske bande »zeleni kader«.

Prebivalstvo je bilo strah zaradi novice, da namerava 800-članska vojska, t. i. »zeleni kader«, napasti Virovitico in so ves čas prestrašeno čakali, kdaj bodo roparji napadli Legrad. Še bolj zastrašujoča pa so bila poročila o pobegu vojske iz vrst oborožene sile v Legradu in okoliščina, da nismo mogli dobiti nove oborožene sile.

Zaradi tega je 2. novembra nadžupan Legrada odredil evakuacijo, in sicer tako, da je tistemu delu prebivalstva, ki se ni počutil varnega, velel, naj se umakne.

2. novembra se je v Prelogu položaj sesul. Drhal je skupaj z vojsko, ki se je vrnila domov, na postaji Donji Kraljevec-Prelog s silo odstranila okrajne table železniške postaje, v Prelogu pa, od koder so vojaki oborožene sile že prejšnji dan pobegnili, vdrla v trgovine in jih popolnoma izropala, nakar je nemirna množica brez vseh ovir nadaljevala svoj roparski pohod. Medtem ko so v Prelogu razmere kazale na popoln zlom na strani našega prebivalstva, sem si prizadeval, da bi naše legalne meje obranili in se tako močneje branili pred notranjimi nemiri.

Zato sem iz Čakovca vzpostavil stike z Varaždinom in mi je uspelo s posredovanjem izvoljenega sodnika Terbócza opraviti razgovore s policijskim poveljnikom iz Varaždina. Po njem sem bil znova prepričan, da so naše meje z uradne hrvaške strani popolno-

ma varne in da se nam s te strani ni treba ničesar bati. Naslednji dan se je ta predpostavka pokazala kot upravičena.

Ta naslednji dan, 13. novembra, je bil eden od najrazburljivejših dnevov. Pod vplivom razgovora prejšnjega dne sem se povsem posvetil vzpostavitvi notranjega reda in med tem opraviлом mi je glavni izvoljeni sodnik iz Čakovca sporočil, da iz smeri Varaždina prihaja proti Čakovcu oborožena množica več sto ljudi. V Čakovcu je bilo le nekaj žandarjev in vojske, pri dravskem mostu pa le nekaj stražarjev, tako nismo smeli niti pomisliti na kakšen odpor. Tako sem s soglasjem gospoda nadžupana sprejel bolečo odločitev, da bom izpraznil Čakovec in ga prepustil vdirajoči množici. In med izvajanjem ukrepov v tej smeri je varaždinski policijski poveljnik s hrvaško regularno vojsko razbil to drhal, ki je bila namenjena ropat in pleniti; vojska je prestregla nevarnost, ki nam je grozila, in nas prepričala, da se nimamo česa bati s hrvaške uradne strani, lahko pa celo računamo na pomoč proti bandam, ki povzročajo nemire in nered.

Medtem ko so me dogodki v Čakovcu pomirili, so iz ostalih delov županije iz minute v minuto prihajale vse bolj skrb zbujajoče novice. Vojska je zapustila svoje častnike, upor je vse bolj naraščal. V Goričanu in Mihalovcu je množica začela svoj roparski pohod. V Murskem Središču je izropala vozove glavnega izvoljenega sodnika, medtem ko so njegove stvari peljali v Doljno Lendavo. V Letenyu je drhal ropala trgovine. V Dolnji Lendavi so bili prav tako neredi, ki jih je povzročila drhal. In v teh kritičnih urah, ko so bili živci do skrajnosti napeiti, se je nadžupan zaman trudil priskrbeti pomoč, nismo je dobili je od nikoder. V Budimpešti je ustanovljen Narodni svet, novo Ministrstvo za obrambo pa je izjavilo, da na celi črti nimajo enega zanesljivega vojaka in da naj si županija pomaga, kakor zna.

2. novembra ob 8.30 mi je glavni izvoljeni sodnik Lajos Gájássy javil, da vojska, ki se je vrnila v Prelog, in drhal ropajo, pa tudi prebivalstvo je sovražno razpoloženo. Drhal je izropala več trgovin, streljala v hiše, grozila pa tudi pred uradom glavnega izvoljenega sodnika. Ker jih je bilo okoli 1000, proti njim pa so bili na razpolago samo 4 žandarji, je bila oblast zoper oboroženo množico povsem nemočna.

V stanju tesnobe me je glavni izvoljeni sodnik iz Preloga po telefonu zaprosil za pomoč. Takoj sem ukrepal tako, da sta oba od-

delka oboroženih sil iz Čakovca s posebnim vlakom odpotovala v Prelog, ker pa so bili po poročilih glavnega sodnika v celotnem okraju nemiri in neredi, je čakovski glavni izvoljeni sodnik poklical polovico huzarskega polka jazskun, ki je bil pod vodstvom kapetana skozi Čakovec namenjena domov, naj zaradi vzpostavitve javnega reda izstopijo na postaji Donji Kraljevec in gredo v Prelog.

Čas je mineval v težkem pričakovanju in napetosti, dokler je eden od dveh vodov honvedov iz Nagykanizse, ki sem jim poveljeval iz Čakovca, okrog 12. ure ponoči pod poveljstvom nadporočnika Feigla prispel v Prelog. Vojska se je spopadla z drhaljo in osvobodila glavnega izvoljenega sodnika iz nevarnega položaja ter nekako vzpostavila red.

Ob pol enih ponoči je iz 13. huzarskega polka prispelo 380 ljudi. Ravno takrat je glavni sodnik prejel sporočilo, da drhal in pobegli vojaki v občinah okraja Prelog ropajo in plenijo, v Goričanu in Mihalovcu so že izropali občinsko blagajno. Glavnega izvoljenega sodnika sem po telefonu takoj obvestil, naj od tja prispelih huzarjev 13. polka v Goričanu in Mihalovcu odredi oborožene sile, poleg tega pa organizira odred, ki naj z vozili pregleda celotni okraj Prelog.

V tem težavnem položaju sem s soglasjem gospoda nadžupana – kot v kakšni samostojni državi – začel vzpostavljati lastni obrambni sistem, da bi ob dvanajsti uri vzpostavili red, kaznovali povzročitelje neredov in ukradene stvari vrnili zakonitim lastnikom.

Županja je znova vzela v svoje roke organizacijo obrambe in s primitivnimi sredstvi, ki so nam bila na razpolago, ter z nekaterimi navdušenimi možmi, ki so kazali razumevanje do težav današnjega žalostnega sveta in se bili pripravljeni za to tudi žrtvovati, uspela zajeziiti nadaljnjo širitev umazanega vala. Ne smem pozabiti mož, ki so omogočili, da se je naš poseg uspešno iztekel. /.../

Skoraj v vseh občinah okraja Čakovec, v večini okraja Prelog, v pokrajinah okraja Dolnja Lendava, kjer so prebivali Vendi, in v nekaterih občinah drugih okrajev, kjer so živeli Madžari, so bili neredi in ropanja na dnevnem redu, uradniki so pobegnili, marsikje so bili v smrtni nevarnosti. Anarhija je bila na višku, sedež županije in Nagykanizsa sta bila polna beguncev, nemiri pa so se stopnjevali do te mere, da so kazali na popoln zlom javnega reda in miru.

Položaj je postal tako nemogoč, da je bil gospod nadžupan prisiljen zaprositi za soglasje in pooblastilo notranjega ministra, da je

lahko razglasil naglo sodišče in ga uveljavil tam, kjer je menil, da je potrebno.

6. novembra, ko sem bil v Dolnji Lendavi, da bi od tam opravil potrebne ukrepe za ponovno vzpostavitev reda in miru, je gospod nadžupan na podlagi dobljenih pooblastil razglasil naglo sodišče v okrajih Dolnja Lendava, Čakovec, Letenye, Nova in Prelog in je za izvršitev uvedenega naglega sodišča pooblastil poveljnike oboroženih sil. Tej odločitvi je poleg težnje po vzpostavitvi notranjega reda botrovala tudi nevarnost slovenskega vdora iz štajerskega mejnega pasu.

Že 3. in 4. novembra je slovenska drhal iz smeri Polstrau nastopila grozeče in naši žandarji so bili prisiljeni zapustiti Macinec. K temu je prispeval tudi napad iz smeri Štrigove, ki so ga zaustavili naši vrli žandarji, pri tem pa je kot žrtev padel njihov tovariš narednik Varga.

Tudi iz smeri Beltincev oziroma Murske Sobote je prišel glas o slovenskih vdorih, tako smo morali za hitro in temeljito vzpostavitev reda uporabiti odločna sredstva.

Z razglasitvijo naglega sodišča je bilo dano sredstvo, s katerim smo lahko vzpostavili red, vendar pa smo za to potrebovali tudi primerno oboroženo silo. To so zagotavljali brambovci, v prvi vrsti iz Zalaegerszega, svoje pa so prispevale tudi že obstoječe oborožene sile v Čakovcu, ki so se okrepile s tamkajšnjimi brambovci (ki so ob napadu na Čakovec 4. novembra iz smeri Šenkovca preživeli prvi spopad s sovražnikom) in prav tako z maloštevilno, vendar zelo uporabno četo mornarjev. Slednja je že dan pred razglasitvijo naglega sodišča 5. novembra v Donji Dubravi in Kotoribi vzpostavila vzoren red in strogo kaznovala glavne akterje ropajoče množice.

Ko smo tako z lastnimi silami zbrali oborožene sile, ki so štejele od 500 do 600 oseb, sem začel težke in bridke čistke v krajih, kjer so bili nemiri največji, kraje in ropi pa najpogostejši. V najbolj ogrožene kraje okraja Dolnja Lendava sem poslal četo oboroženih sil pod komando nadporočnikov Jenőja Sebestyéna in dr. Ferenca Hollósa, ki sem jo dobil od podpolkovnika Zomboryja. Tem se je pod komando izvoljenega sodnika, nadporočnika dr. Jánosa Czigánya, priključil še en odred oboroženih sil. Naloga teh dveh je postala temeljita čistka in čim hitrejša vzpostavitev reda in miru v Beltincih in okolici, kjer so prebivali Vendi, in v zahodnem delu dolnjelendavskega okraja.

Po vaseh so vzpostavili red, utišali prebivalstvo, pokradene stvari pa vrnili upravičenim lastnikom – in predvsem niso pozabili mo- je in nadžupanove težnje, da naglo sodišče za nas ni bil cilj, temveč le sredstvo, uporabljeno le, ko je bilo potrebno za vzpostavitev reda ter za človeško pravičnost in svarilo.

S prevaranim ljudstvom so bili potrpežljivi in humani in so tako prispeli do Beltincev, kjer so red delno že vzpostavile oborožene sile, poslane iz Murske Sobote. Tu je nadporočnik Sebestyén ustanovil od- delek brambovcov, pregnane žandarje namestil na prvotne položaje in se po pomiritvi ljudstva po treh dneh vrnil, saj je z vzpostavitvijo re- da v tem delu okraja Dolnja Lendava v celoti dosegel svoj cilj.

Medtem ko je bila vzpostavitev reda v tem delu okraja Dolnja Lendava dokaj hitra in uspešna, je to bilo tem težje v okraju Čako- vec in sosednjih okrajih. To pa sploh ni čudno, saj se je nezadovolj- stvo na eni strani zaradi nezadostnih sredstev kar globoko ukoreni- nilo, na drugi strani pa je na vzplamteli ogenj prilivala olja vojska, ki je prispela s fronte in spadala k drhali. K temu sta svoje dodala še bližina obeh meja ter videz, da je oblast nemočna pred roparji.

Da bi popolnoma zatrli nemire, bi morali hkrati nastopiti na treh linijah: v Štrigovi, Murskem Središču in Nedelišču. Iz smeri Štrigo- ve in na splošno iz smeri slovenske oziroma štajerske meje so nas vznemirjali dan za dnem. Stražarnica v Macincu in občine okrog Štrigove so bile dan za dnem prizorišča nemirov in spopadov in tja smo morali glede na konfiguracijo terena nameniti večje sile, da bi lahko vzpostavili red in korenito uredili položaj.

Podobno velja tudi za Nedelišče. Zato sem oborožene sile najprej usmeril v glavno roparsko gnezdo: Mursko Središče in okolico. Kar dvakrat smo morali posredovati, da bi vzpostavili red. Veliko ukra- denega blaga smo morali vrniti lastnikom in z vzornimi kaznimi preprečiti nadaljnje neredne prebivalcev. Občina Mursko Središče je za povrnitev nastale škode namenila hranilno knjižico z zneskom 1.000.000 kron, tudi kot zagotovilo, da v prihodnje podobnih nered- ov ne bo več. V občinah Mursko Središče, Sveti Martin na Muri, Železna Gora, Pribislavec, Belica, Gardinovec in Dekanovec sta red vzpostavila tudi ta dva odreda, poslana iz Čakovca, ter kaznovala povzročitelje neredov in roparje.

Vzpostavitev reda je bila zelo počasna v smeri Štrigove, saj gle- de na maloštevilno oboroženo silo, ki mi je bila dana na razpola-

go, ter glede na mejno obrambo in zagotovitev železniške proge nisem mogel poslati večjega odreda, tisti maloštevilni pa je zaradi terenskih težav le stežka napredoval. Še več, zaradi dogodkov v Nedelišču sem moral celo zaustaviti vzpostavljanje reda v okolici Štrigove.

Občina Nedelišče je bila od začetka, recimo tako, eden za nas najbolj groznih krajev. Prebivalstvo je bilo okuženo na eni strani od pripadnikov vojske, ki so se vrnili domov in povzročali nered, na drugi strani pa s strani drhali, ki je prispela iz Hrvaške in je izkoristila položaj obmejne občine ter že 3. novembra neprestano trpinčila stražo na dravskem mostu. To je postalo tako grozeče, da smo morali zaradi pomanjkanja drugih metod vpoklicati stražo, da ne bi bila izpostavljena smrtni nevarnosti.

Nemiri, ki so se zvstili eden za drugim, so se tako razširili, da so ogrozili tudi varnost železniške proge in bali smo se, da bi drhal, ki se je tam zbrala, začela resni napad. Ta predpostavka je postala še bolj grozeča, saj se je zbrala velikoštevilna, z mitraljezi oborožena vojska in se pripravljala na resni napad, ob napadu nanje pa na odpor; dobesedno so se organizirali v taborih.

Glede na to sem bil prisiljen očistiti to ognjeno gnezdo, ki je s svojim vedenjem ogrožalo celotno pokrajino, še posebej pa varnost železniške proge. Toliko bolj, ker je bila varnost železniške proge, predvsem zaradi prevoza naših vojakov, ki so se vračali domov, državnega pomena, pa tudi sicer sem moral to gnezdo onesposobiti zaradi splošne varnosti. Še preden pa bi to storil, sem opozoril občino, naj prostovoljno izroči orožje in hujskače ter vzpostavi red. Vsa moja opozorila so bila zaman. V tem prisilnem položaju sem zaprosil podpolkovnika Szija, poročnika oboroženih sil, in stotnika brambovcev za obrambo madžarskih pokrajin, veleposestnika Laszla Bartho, naj brez odlašanja ukrepajo.

410-članska četa – sestavljena iz izpostave oboroženih sil podpolkovnika Szija, iz brambovcev iz okolice Dolnje Lendave stotnika Barthe in oddelka brambovcev nadporočnika Sebestyénya iz Zalaegerszega ter iz voda častniškega tečaja 20. oddelka brambovcev – je 12. novembra ob pol sedmih obkolila vas in jo po polurnem boju prisilila v predajo. Na resnost spopada opozarja dejstvo, da so naši vrli žandarji in brambovci dosegli vas med streljanjem mitraljeza iz cerkvenega stolpa, kjer je četa še isti dan vzpostavila red. Drugi del

čete iz Nedelišča je moral v Gornji Hraščan, kjer so prav tako vzpostavili red. Tu jih je napadla skupina roparjev, ki se je ugnezdila v občini. Spopadli so se na poljih in v tem boju je padlo petindvajset roparjev. Na žalost pa je spopad terjal žrtve tudi na naši strani, padla sta dva korajžna mladeniča voda častniškega tečaja 20. oddelka brambovcev.

Pri prej opisanem dogodku v Nedelišču je v jutranji sivini uspelo nekaterim glavnim akterjem pobegniti v hrvaški Varaždin. Ti so s svojimi lažmi zapeljali tamkajšnje kroge, saj so trdili, da so Madžari iz narodnostnih vzrokov požigali medžimurske vasi in pobili hrvaško govoreče madžarsko prebivalstvo. Tako zapeljane hrvaške oblasti so poslale proti Čakovcu številčno vojsko, ki naj bi imela nalogo nastopiti napadalno, če bi se izkazalo, da držijo trditve pobeglih roparjev. Na srečo pa so hrvaške oblasti pravočasno uvidele, da trditve pobeglih povzročiteljev neredov ne držijo, zato niso napadli, pač pa stopili v kontakt z nami ter zaprosili informacije o medžimurskih dogodkih. Te so popolnoma pomirile hrvaške uradne kroge in tako je napad, ki se ga zaradi pomanjkanja sile ne bi mogli ubraniti, odpadel.

Temeljitega opravlila s pomočjo naglega sodišča nam ni uspelo nadaljevati v okraju Prelog – zaradi pomanjkanja potrebne oborožene sile. Kljub temu pa so v nekaterih delih red vzpostavile manjše izpostave oboroženih sil, v drugih delih pa je prebivalstvo po vesti o naglem sodišču prenehalo z neredi, tako da so so takrat, ko sem dobil oborožene sile, večji neredi že ponehali.« /.../

Utrditev območja pa ni pomenila ohranitve madžarske nadvlade. Vlada ustanavljaajoče se južnoslovanske kraljevine je tudi uradno zavzela stališče za širitev okupacije. Kot rezultat tega so Dravo 24. decembra prestopile regularne čete – kakor je poročnik imenoval »jugoslovansko narodno vojsko« – in brez vsakršnega odpora vkorakale v Čakovec ter nato 25. decembra v Dolnjo Lendavo, nakar so nekatere enote nadaljevale prodor in prestopile Muro, 28. decembra pa zavzele še Mursko Soboto.⁵ Tudi tu je bil položaj podoben kot v drugih obmejnih pokrajinah države. 29. decembra sta na podlagi napotkov podžupana Kolbenschlaga odpotovala v Čakovec na poga-

⁵ László Göncz: Sajátos események a Mura mentén 1919-ben (Svojevrstni dogodki v Pomurju leta 1919). V: A Mura mente és a trianoni békeszerződés (Pomurje in trianonski mirovni sporazum), Lendvai füzetek – Lendavski zvezki 17, Lendava 2000, 33–34.

janja glavni notar mesta Nagykanizsa István Krátky in major József Darvas. Poslana sta želela od poveljnikov jugoslovanske okupatorske čete, polkovnika Kvaternika in podpolkovnika Perka, zvedeti, kaj je pravna podlaga okupacije in kako veliko območje obsega.⁶ Na podlagi poročil tiska so jugoslovanski časniki prodiranje utemeljevali s tem, da želijo ohraniti red in se želijo maščevati zaradi napadov madžarskih čet. Kot odgovor na prodiranja je madžarska stran v prvih dneh januarja 1919 začela protinapad in je iz Dolnje Lendave in Murske Sobote pregnala tamkajšnjo maloštevilčno vojsko.

Zaradi teh dogodkov je nameraval podžupan Kolbenschlag 10. februarja sklicati izredno sejo skupščine Zalske županije in podati izjavo. Na celotnem območju županije je hotel razglasiti upor, točneje, želel je po vzoru plemiških uporov v starih madžarskih županijah vse moške, sposobne sukanja orožja, pozvati v boj.⁷ Ta načrt je prekrizal notranji minister 5. februarja z odredbo, saj je vlada verjela v sporazumno rešitev in zato prepovedala razglas upora in sklic skupščine. Nadaljnje razplete so ponovno zaznamovali madžarski notranjepolitični dogodki, 21. marca 1919 razglašena Republika svetov je namreč vodje Zalske županije postavila pred novo stanje. Na celotnem območju države so se ustanovili direktoriji, Rdeča armada pa je začela napade na frontah onkraj Tise in v južni Slovaški. V obmejnih pokrajinah Zalske županije pa je ostalo stanje nespremenljivo. Na pariški mirovni konferenci so medtem 9. junija 1919 sprejeli večji del jugoslovanskih zahtev in so mejno črto določili med rekama Muro in Rabo. Avgusta 1919 so mešane enote jugoslovanske vojske izkoristile zmedo in zasedle pokrajino. Vojaško poveljstvo Zalske županije je tedaj v osebi stotnika Andorja Kovácsa znova poslalo parlamentarca k Jugoslovanom. Podpolkovnik Perko je na vprašanje, kaj je vzrok okupacije, odgovoril »da izvajajo okupacijo, ki jo je na podlagi dogovorov v Versaillesu odredil najvišji vojni svet držav antante.«⁸ Mejo okupiranih pokrajin je določil na liniji Rédics–Genterovci–Tornyiszentmiklós in ob gornjem toku potočka Krka vse do štajerske meje.

Zalska županija je prvo sejo po Republiki svetov sklicala 9. septembra 1919. Z nje je županijska elita zaradi dogodkov, ki so se

⁶ Zalai, Közlöny, 30. december 1918.

⁷ Békássy, Jenő: Zala vármegye feltámadása Trianon után (Vstajenje Zalske županije po Trianonu), Budapest 1930, 14–15.

⁸ Zalai, Közlöny, 13. avgust 1919.

zvrstili, poslala prošnjo predstavnikom antante, ki so vodili pogajanja na Madžarskem, in siru George Clerchu, »naj se v pokrajinah Zalske županije, ki so pod okupacijo Jugoslovanov, po umiku okupacijskih čet iz Medžimurja in Pomurja s prisotnostjo mednarodnih čet nujno opravi referendum zaradi odločitve o tem, kam naj imenovane pokrajine spadajo.« Tej njihovi prošnji je skupščina ugodila v imenu »občinstva, ki ima gospodarsko najpomembnejšo vlogo v županiji.«⁹

Zaradi sugestij pri odločitvi o tem vprašanju je županija sestavila obširen dokument z naslovom Emlékirat Muraköznek (Memorandum Medžimurju) in na okoli sto straneh predstavila zgodovino regije ter naštevala argumente, ki po mnenju županije dokazujejo pripadnost območja Madžarski.¹⁰ Spis je županija poslala vladi, ta pa jo je posredovala na mirovne dogovore.

Skupščina županije se je 19. februarja 1920 znova ukvarjala z vprašanjem in tudi uradno »protestirala proti nasilni odcepitvi Medžimurja ter okupiranih okrajev Beltinci in Dolnja Lendava od državnega telesa. V trdnem prepričanju, da bodo madžarski, hrvaški in vendski prebivalci te pokrajine, zavedni simpatizerji madžarskih državnih idej, prav tako protestirali proti tej odcepitvi, ker pa nimajo možnosti, da se izjasnijo o okupaciji, jim za to ponudimo možnost. Prosimo, da se referendum opravi v prisotnosti italijanskih, angleških, francoskih in madžarskih pooblaščenцев, še posebej zato, ker bo po naših obvestilih okupacijska vojska prebivalce okupiranih pokrajin z nasiljem prisilila, da v interesu priključitve k jugoslovanski državi podpišejo izjave.«¹¹ Napis je županija posredovala vsem madžarskim javnopravnim dostojanstvenikom in grofu Albertu Apponyiju, vodji madžarske delegacije v Parizu. Poleg tega je županija za kritje »propagande zaradi vrnitve okupiranih pokrajin in za druge pomožne akcije vsled okupacije« pozvala prebivalstvo županije na plačilo izrednega, prostovoljnega davka, ki bo obsegal 25 odstotkov državnega davka davkoplačevalcev v letu 1917. Iz tega zneska so nameravali pomagati družinam oseb zunaj meja, ki so bile aretirane ali internirane iz političnih vzrokov, oziroma prispevati k njihovi osvoboditvi. Skupščina je pri obrazložitvi sklepov znova

⁹ ZML IV, 402. Spisi komisije mestnega sveta Zalske županije, zapisniki skupščin, 9. september 1919.

¹⁰ Zsiga, Tibor: Muravidék#ol Trianonig (Od Pomurja do Trianona). Lendava 1996, 97–98.

¹¹ ZML IV, 402. Spisi Komisije Mestnega sveta Zalske županije, zapisniki skupščin, 9. februar 1920.

navedla množico zgodovinskih argumentov za dokazovanje madžarske podobne območja, nakar je sklep patetično končala z besedami: »Ne želimo spesniti legend v zvezi z našo bolečino, vendar so naša usta nehote polna domoljubnega obupa in /.../ z najbolj resno odločitvijo, odprto, upošteva vse posledice in možnosti, poudarjamo in obenem slovesno prisegamo ter zajemamo v svoji vsakodnevni molitvi, da se ne bomo odpovedali teritorialni integriteti svoje domovine, da se ne bomo strinjali z nikakršno odcepitvijo njenega dela, ne bomo dovolili, da bi nam kratili pravice do samoodločanja in ničesar ne bomo sprejeli za spremenljivo nikoli, nikoli, nikdar."

Vodstvo županije je dobilo še eno možnost za podajo mnenja o teritorialnih spremembah. Podžupan Zalske županije je na seji madžarskega zunanjega ministrstva 9. februarja 1921 dobil pooblastilo, da sestavi komisijo in pripravi nadaljnje strokovno gradivo za dokaze o pripadnosti Medžimurja in Prekmurja Madžarski, in to pri zaprosilu določitve meje ob reki Dravi. Pri sestavi gradiva so sodelovale oblasti in znanstvene ustanove, njegovo vsebino pa je podžupan povzel z besedami: »Ne le naša tisočletna preteklost in resnica, ne le višje vezi, ki nas tisoč let povezujejo, ne le domoljubna prizadevanja, ki temeljijo na naših čustvih, temveč tudi z vidika realne politike in mirovnega dogovora, ki je prebivalstvo obsodilo na odcep, njegovega biološkega in eminentno vitalnega interesa, kakor tudi splošnega ljudskega vidika in interesa realizacije ljudskih idej, je nujno, da bo črta na Dravi meja države.«¹² Leta 1921 je komisija za popravke meje obiskala obmejne pokrajine, pred njo se je pojavil tudi oficirski zbor Zalske županije in ji pod vodstvom podžupana Kolbenschlaga predal to obširno gradivo. Vodja komisije, angleški podpolkovnik David Cree, pa je, ker za to ni imel pooblastil, prošnjo zavrnil.¹³

Vodstvo Zalske županije je vztrajalo pri svojih odločitvah in tudi v naslednjih letih nadaljevalo propagando v interesu teritorialne revizije, mejne spremembe pa je jemalo za začasno stanje. Tako je na primer – kljub temu, da je Dolnja Lendava po mirovni pogodbi spadala na drugo stran meje – glede na to, da je spremenjene meje ime-la za začasno stanje, ohranila prvotni naziv okraja. Do leta 1925 je

¹² Prav tam, 9. maj 1921.

¹³ Zsiga, Tibor, n. d., 99.

ostal sedež okrnjenega okraja Dolnja Lendava v kraju Zalabaksa, od takrat se je razširil z okrajnim notariatom Lenti, ki se je odcepil od okraja Nova in funkcioniral s sedežem v Lentiju, vendar še naprej pod imenom okraj Dolnja Lendava.

ZOLTAN PAKSY

ACTIVITY OF LEADING AUTHORITIES FOR THE REGIONS MEDŽIMURJE AND POMURJE IN THE YEARS 1918–1919

Last days of World War I brought major political changes to Hungary. The people, unsatisfied with the situation caused by the war, and the revolutionary atmosphere gave rise to the foundation of a new government on October 31, 1918. It was led by Mihály Károlyi, a supporter of the Triple Entente and a representative of anti-war policy. On November 13 the government in Belgrade signed a truce agreement and Karl IV renounced the management of state affairs. On November 16, the National council proclaimed the National Republic of Hungary. The treaty in Belgrade defined the line of demarcation that divided the sides at war (the dividing line was the Drava River in the southeast part of Hungary).

The end of the war caused disintegration and chaos also in the Zala County. The greatest unrest was caused by the soldiers who fled from the front or were demobilised. The suffering during the war led many people to take revenge, mainly against the representatives of local authorities, whom the people considered responsible for the situation. In many places village notaries were attacked and accused of distributing the war aid unjustly. This happened mainly in those provinces of the county where the people were of different nationalities. Many notaries from such places were even forced to flee.

The administration of the Zala County persisted in its decision and continued the propaganda for a territorial revision also in the following years, considering the demarcation changes only as a temporary state. For example, even though Dolnja Lendava belonged to the other side the border according the truce treaty, it maintained the district character, considering the changes only as a temporary state. Until 1925 the centre of the truncated district Dolnja Lendava remained in Zalabaksa. The district then extended to the district notaryship Lenti, which seceded from the Nova County and functioned with the centre in Lenti, but still under the name Dolnja Lendava County.

The author of the article provides a detailed description of activities of the authorities for the regions Medimurje and Pomurje in the years 1918–1919.

VIKTOR VRBNJAK

GOMILŠAKOVI DOPISI V SLOVENSKI NAROD

Besedilo¹ je bilo pripravljeno za mednarodni znanstveni simpozij o Jakobu Gomiščaku, ki ga je Univerza v Mariboru organizirala 25. in 26. oktobra 2002 v Trnovski vasi.

Svoj prispevek bom omejil na Gomiščakovo dopisovanje v *Slovenski narod* (dalje: *SN*), posebno na dva dopisa (prvega *Iz Trsta*, drugega pa *Iz tržaške okolice*), ki sta bila objavljena v *SN* leta 1875 in podpisana s kratico J. G. V. (gl. prilogo). Dopisa sta mi bila menda poslana za spodbudo, da bi pregledal *SN* od začetka izhajanja (tj. leta 1868) pa do sredine leta 1876, ko je Gomiščak zapustil Radgono.

Čeprav sem bil ob listanju obsežnih poliantov devetih letnikov *SN* ves čas zelo skeptičen, da se bo v tem mladoslovenskem, liberalnem listu našlo kaj Gomiščakovega, sem delo navkljub vsemu vendarle opravil.² Rezultat je bil seveda negativen. Za zgodovinarja to ne more biti razočaranje, saj so tudi negativna dognanja do neke mere pozitivna, ker nedvoumno dokazujejo, ali ima neka preučevana vsebina stvarno podlago ali pa je že po sami zgodovinarjevi interpretaciji ne more imeti. Poslana Gomiščakova dopisa v *SN* leta 1875 sta take narave, da potrjujeta slednjo domnevo.

Pred 130 leti bi si težko zamišljali, da bi lahko kdo s tedaj obstoječo tehniko pošiljal dopise iz Radgone o Trstu in okolici v Ljubljano v *SN*. Morda je Gomiščak kasneje, ko je bil po avgustu 1876 de-

¹ V smislu vabila Univerze v Mariboru in dr. Slavka Krajnc, predsednika organizacijskega odbora za mednarodni simpozij o Jakobu Gomiščaku, naj bi na tem srečanju sodeloval s temo *Narodnopolitična misel Jakoba Gomiščaka v luči člankov v Slovenskem narodu*. Ker bi se moj prispevek v mnogočem pokrival s podobnimi temami na tem simpoziju, ga nisem oddal niti referiral. Hkrati s tem vabilom z dne 18. marca 2002 pa me je organizator simpozija seznanil z dvema preslikanimi dopisoma v *Slovenskem narodu* 1875 in pripisom glede avtorstva člankov v *SN* (gl. prilogo, ki jo je poslal eden izmed organizatorjev simpozija, najverjetneje dr. Sl. Krajnc). Moja raziskava *SN* naj bi ugotovila avtorstvo J. G. (= Jakob Gomiščaka) omenjenih dveh prispevkov leta 1875: *Iz Trsta* ... št. 195 in *Iz tržaške okolice*, št. 253 (na kateri se sklicuje tudi referentka na tem simpoziju, dr. M. Kaučič Baša iz Trsta). Številni dopisi iz Trsta (v letih 1875 in 1876) ne kažejo, da bi jih pisal J. Gomiščak, saj obravnavajo izrazito samo primorsko problematiko. Vsi pa so vedno nepodpisani. /Avtor svojih ugotovitev, prebranih na omenjenem simpoziju ob referatu dr. Kaučičeve (*Narodna misel v delih Jakoba Gomiščaka*), ni posebej naslovil. Pri tipkanju sem ohranila delovni naslov. V. M./

² Karol GLASER, *Zgodovina slovenskega slovstva* III, V Lj. 1896, str. 195–6.

jansko v Trstu, poslal *SN* kak prispevek za njegovo radgonsko dobo, a je to težko dokazati. Glaserjevo navedbo³², da je Gomilšak v omenjenem času dopisoval tudi v *SN*, so za njim prepisovali vsi biografski leksikoni³, ki so Gomilšakovo ime sploh registrirali (tako SBL in za njim PSBL). Šifro J. G. V., ki jo omenjata citirana leksikona, je uporabljal Jakob Gomilšak Višečki Vrbanov, hkrati z njim, a od njega neodvisno, pa tudi Josip Godina Verdelški⁴, publicist iz tržaške okolice, ki je okoli leta 1875 (in tudi pozneje) res sodeloval pri *SN*. Godina je po vsem, kar pričata omenjena dopisa v *SN* leta 1875, njun avtor. V *Bibliografiji rasprava članaka i književnih radova* II (Zgb. 1960, str. 46) ni zaslediti omenjenih besedil med citiranimi Gomilšakovimi dopisi v *SN*.

Ko je Gomilšak leta 1867 prišel za kaplana v Radgono, je v Mariboru že izhajal konservativni tednik *Slovenski gospodar* (dalje: *SGp*), v Ljubljani pa je bila poleg Bleiweisovih *Novic* tudi Jeranova *Zgodnja danica*, da o revijalnem tisku niti ne govorimo. Bilo je že toliko možnosti za objave, da so med štajerskimi duhovniki samo izjemno nastopni posamezniki (npr. Božidar Raič ali Davorin Trstenjak) poiskali tudi slovenske liberalne liste (npr. *SN*). Iz Radgone in njene okolice (npr. Žetinci) ter Prekmurja (npr. Beltinci) je bilo v obdobju od leta 1868 do 1876 v *SN* zelo malo dopisov. Noben ni podpisan, niti označen s šifro, pa tudi po vsebini ne kaže, da bi prihajal iz duhovniških vrst⁵. Najzgodnejši dopisi v *SN* iz Gomilšakovega radgonskega okolja so gospodarske narave (vreme, letine, nesreče) in ob izjemnih dogodkih (volitve) tudi političnega značaja. Prispevki v *SN* so pisani sprva povsem strpno, svetovnonazorsko nediferencirano; pozneje, ko se je politična diferenciacija na začetku 70. let 19. stoletja zaostrovala, pa je postalo pisanje s konservativne in liberalne strani vedno bolj ekskluzivno. Priprave na prve direktne državnozborske volitve leta 1873 so ujele Slovence že v popolnem političnem razcepu: enim (konservativcem) se je zdelo, da je vera v nevarnosti, drugi (liberalci) so postavljali narodnost pred vero. Neki noviški dopisnik pa je sredi maja 1873 zapisal, da se bo liberalnega Slovence bolj »ogibal nego nemškutarjev«. ⁵ K takšni narodnopolitični

³ *Slovenski biografski leksikon* I., str. 231: pisec gesla (Ivan GRAFENAUER) je pisal njegov priimek Gomilšek; *Primorski slovenski biografski leksikon* I., str. 451 (pisec gesla Jem. = je Martin JEVNIKAR) pa piše pravilno Gomilšak. Razrešeni so psevdonimi: J. G-k, J. G-k, J. G. Vrbanov, Višečki, Šak.

⁴ Josip Godina Verdelški je pisal pod psevdonimi: J. G., J. G. V., G. Verdelški, Verdelški.

⁵ Novice 31 (1873) 21 (21. maja).

orientaciji so *Novice* sredi julija 1874 še pristavile, da »koder Vošnjakovci (tj. liberalci) hodijo, tam trava ne raste«. ⁶ V politični vihar, ki se je po sklenjeni slogi po 1875 kmalu polegel, je zašel tudi radgonski kaplan Jakob Gomilšak. Kot duhovnik se je izpostavil v predvolilnem boju za državnozborske volitve 1873 s podporo Mihaelu Hermanu, konservativnemu kandidatu v ljutomersko-ptujsko-rogaškem volilnem okraju. »Plačilo« *SN* ni izostalo: na začetku septembra 1873 ga je grdo napadel. Ko ultramontansko usmerjeni slovenski duhovščini 'na meji Slovenstva' očita zanemarjanje slovenskega jezika, se loti še Gomilšaka, ki »med tednom bere zjutraj sveto mašo, podnevi ovce striže in ponoči se mu sanja kot Preširnovemu sv. Senanu, v nedeljo pa roma na kmete in jim razlaga zakon najnovejšega (neumnega) ultramontanskega reka: Vera je v nevarnosti«. – In radgonski (neimenovani) dopisnik nadaljuje: »Na svojih božjih potih pride (Gomilšak) tudi v Šent-Jur na Ščavnici in glej, božji maziljenec Gomilšak takole pridiga: Potrebno je za vero se boriti in koristno za narodnost, kajti prva je v nevarnosti«. ⁷

Gomilšakov pomočnik pri volilni agitaciji naj bi bil po sodbi *SN* jurjevški kaplan Anton Kocuvan, češ da hodi po gornjeradgonskem okraju »od hrama do hrama s polnimi usti neresnic in berači za svojega malika Hermana«. ⁸ Ker Gomilšak in Kocuvan na *Narodovo* pisanje ni sta takoj reagirala, si list ni mogel kaj, da ju ne bi na začetku oktobra 1873 ponovno napadel. Zanj je »predrznost duhovnih agitatorjev gg. Kocuvana in Gomilšaka preseгла že vse meje«. O Gomilšaku je list trdil, da ima mož »neko posebno vajo, ki si jo je pri nemških kmetih v radgonskem okraju po večletni praksi pridobil. Ta duhovni gospod, ki je poprej bedaste Nemce šuntal, ki zdaj že čisto pod duhovsko komando stoje, hoče tudi brihtne Slovence s svojim rogoviljenjem le na farške ojnice dobiti«. ⁹ Teh nekaj citatov kaže, kako obrekljivo umazana je bila volilna borba pred 130 leti v primerjavi z današnjo.

Gomilšaka je »pikanje« liberalcev zrevoltiralo šele, ko mu je eden izmed njih (namreč dr. Pirnat) poslal »odprti list« (vabilo) na predvolilni shod na Kapelo pri Radencih, na katerem je dr. Ploj, slovenski liberalni kandidat, utemeljeval svoj volilni program, na-

⁶ REMŠENIŠKI (= HADERLAP Lipe), *Koder Vošnjakovci hodijo, tam trava ne raste*. – V: *Novice* 32 (1874) 28, str. 221–2.

⁷ *SN* 6 (1873) 208 (11. sept.), str. 2 (Iz Radgone).

⁸ Gl. op. 7.

⁹ *SN* 6 (1873) 225 (1. okt.), str. 3 (Iz Radgone).

sproten Hermanovim konservativnim pogledom. Gomilšak se je Pirnatovemu vabilu v SGp javno odpovedal, ker so se slovenski liberalci, ki so propagirali za dr. Ploja, javno družili z nemškutarji, kot je bil npr. negovski gostilničar Špirk. Gomilšak je odklanjal Pirnatovo vabilo na volilni shod tudi za to, ker naj bi ta – kar je bilo splošno mnenje – pošiljal v nemški federalistični list *Sonntagsbotte* psovke zoper slovenske konservativne liste (kot npr. »Saublatt«, »Schmierblatt«). Sklenil (»zaprl«) pa je Gomilšak svoj »Odprti list« z besedami: *»Mi narodnjaki tukaj na meji imamo drugo nalogo, kakor podpihovati nesrečni domači prepir; naša dolžnost je, narod v složnosti braniti zoper široko šopirajoče se nemčurstvo. Zoper to spako nam je zborov in delovanja treba. Že se je izrekel tukajšnji narod ... v velikem zboru pri sv. Jurji za gosp. Hermana kot poslanca za državni zbor; čemu zdaj šuntanje zoper njega, katero bo edino le nemčurjem voda na mlin? Kajti – kakor spoštujem gosp. Dr. Ploja, povem mu očitno, da, ker je nasprotnik Hermanov, v okrajnem glavarstvu ljutomerskem zanj pšenica ne raste«.*¹⁰ Zares je imel dr. Ploj pri teh volitvah slabo žetev. Dobil je samo 11 glasov (7 na Ptuju, 4 pa v Ljutomeru).

V mariborskem konservativnem tedniku SGp je bilo pod različno imenovanimi kraji (npr. Od Radgone, Iz Radgone, Od Kapele, Od Sv. Jurja na Ščavnici idr.) več anonimnih dopisov. Ni izključeno, da so nekateri tudi Gomilšakovi, sicer pa je v SGp po letu 1872 pogosto dopisoval tudi ptujski profesor Josip Žitek, muropoljski rojak iz Turjancev pod Kapelo. Za en dopis Od Radgone,¹¹ ki govori o volitvah v ogrski deželni zbor, lahko z gotovostjo trdimo, da ga je napisal Gomilšak, ker je podpisan s črko G (grška črka). Enako zasledimo še na koncu novembra 1873, prav tako v dopisu Iz Radgone, kjer je govor o narodnostnih razmerah v Radgonskem kotu.

Ob tem moramo omeniti vsaj še eno, manj znano Gomilšakovo dejavnost iz radgonskega obdobja – njegovo skrb za spoznavanje in duhovni napredek »ogrskih Slovencev«. V tem je bil Gomilšak naslednik S. Vraza, O. Cafa, J. Meška in predhodnik A. Trstenjaka, F. Simoniča, J. Šlebingerja idr., ki so Prekmurje znanstveno preučevali, ga narodno prebujali (npr. Fr. S. Gomilšek, Fr. Zacherl) in politično priključevali k slovenski skupnosti (npr. Fr. Kovačič in M. Slavič).

¹⁰ Jakob GOMILŠAK, Odprti list gospod dr. Pirnatu v Radgoni. – V: SGp 7 (1873) 40 (2. okt.), str. 329–330.

¹¹ SGp 6 (1872) (27. junij).

Kakšen odnos je imel Gomilšak do knjige, nazorno kaže njegov spis O naših knjižnicah,¹² v katerem ugotavlja, da o ljudskih farnih in šolskih knjižnicah ni dosti veselega povedati, ker še nikjer »ne zadovoljujejo svojemu namenu, in to ne po vsebini ne po obliki razširjanja (izposoja)«. Gomilšakova kritična opažanja o pomanjkljivi organizaciji ljudskega knjižničarstva je registriral tudi Avgust Pirjevec v publikaciji *Knjižnice in knjižničarsko delo* (Celje 1940), ki je naš prvi tovrstni strokovni priročnik. Pirjevec je avtorstvo članka o knjižnicah povzel po *Novicah* (G. Višečki), ne da bi pojasnil, kdo stoji za tem psevdonimom.

Gomilšak je z zahvalo Fr. Krambergerju,¹³ kanoniku v Vorauu, za 50 slovenskih knjig, ki jih je razdelil »med zapuščene Prekmurce«, sam udejanjil svojo teorijo. V dopisu (SGp 1925. nov. 1875) je spodbujal rojake, da bi posnemali Krambergerja in se 'usmilili bratov na Ogrskem'. Svoj poziv končuje: »*Ondi* (namreč v Prekmurju) *je, kakor je slavni naš Caf trdil, klasična zemlja slovenskega govora. – Toda prevelika je revščina ljudstva, da bi se dalo zdatno razširiti društvo sv. Mohorja*«. Gomilšak kliče zato na pomoč osrednje Slovence. Slabega pol leta pred odhodom na Tržaško (še marca 1876) se Gomilšak zahvaljuje profesorju J. Žitku¹⁴ in drugim ptujskim rodoljubom za lepo število knjig, namenjenih slovenskim šolam 'na Ogerskem'.

Še nepreučeno je ostalo vprašanje, kolikšna je bila Gomilšakova vloga pri razširjanju knjig Mohorjeve družbe in Slovenske matice v Radgonskem kotu in med prekmurskimi Slovenci. Po koledarjih Mohorjeve družbe, ki je od leta 1871 vodila evidenco svojega članstva, lahko od leta do leta ugotavljamo: da sta bila v radgonski župniji tedaj dva kaplana – Matija Jureš in Gomilšak (ne župnik!), ki je bil poverjenik; da je število mohorjanov stalno naraščalo in da je bil Gomilšak v letu odhoda iz Radgone (avgusta 1876) tudi poverjenik Mohorjeve družbe za sombotelsko škofijo. Pri širjenju slovenske knjige med prekmurskimi Slovenci je Jakob Gomilšak dejansko neposredni predhodnik benediškega župnika Franca Sal. Gomilška.

¹² Novice (1864) (14. dec.), str. 408–409.

¹³ Prim. SGp 9 (1875) 48 (25. nov.), str. 399 (Poslano).

¹⁴ Prim. SGp 10 (1876) 12 (16. marec), str. 122 (Razne stvari. Javna zahvala), ki takole slove: »G. profesorju Jož. Žitek-u in drugim ptujskim rodoljubom, ki so mi poslali lepo število knjig za slovenske šole na Ogerskem, izrekam najpri-srčnišo zahvalo. Vivant sequentes! Jak. Gomilšak v Radgoni.«

Leto	1871	1872	1873	1874	1875	1876
Število mohorjanov v Radgoni	12	18	23	30	30	36

Med člani Slovenske matice zasledimo Gomilšaka v poslovnem letu 1869/70,¹⁵ medtem ko njegovega ujca, dr. Jožefa Muršca, od začetka. Muršec je bil tudi graški poverjenik za Matico, ko so po D. Čolniku, veleposestniku Drvanje pri Benediktu v Slov. goricah, poimenovali dekanijo Slov. gorice. V letu 1870/71 so bili matičarji Jožef Borovnjak (Cankova), Emeran Šlander (Radgona) in kmet Matija Šribar (Žetinci), v poslovnem letu 1872/73 pa se je razdelila v tri dele; poverjenik za radgonsko dekanijo je postal Jakob Gomilšak. Najbrž je prav njegova zasluga, da je v tem času naraslo število matičarjev med »ogorskimi Slovenci«.¹⁶ Skupno število članstva je bilo 26 udov. Tudi v naslednjih letih 1873/74 in 1874/75 je bilo stanje nespremenjeno. V poslovnem letu 1875/76 Gomilšaka ni bilo več med radgonskimi udi Slovenske matice, pač pa je vpisan v tržaško-koprski škofiji kot nemški pridigar pri Sv. Antonu v Trstu. Iz Trsta so bili v letu 1876 in tudi prej številni dopisi v *SN*, ki pa ne kažejo, da bi jih pisal Jakob Gomilšak, saj obravnavajo izrazito samo primorsko problematiko. Vsi dopisi pa so vedno nepodpisani.

Gomilšak je nastopil svojo prvo službo kaplana v Radgoni v času velikih sprememb v državi in po posameznih deželah ogromne in enotne monarhije. Leta 1867 se je veliko cesarstvo Habsburžanov razdelilo na avstrijsko in ogrsko polovico. Nastala je t. i. Avstro-Ogrska monarhija. Sprejeta je bila vrsta liberalnih zakonov (npr. zakon o zborovanjih in društvih, 3. osnovnošolski zakon, konfesionalni zakoni idr.). Povsod na Slovenskem so nastajala bralna in politična društva – mimogrede rečeno: Gomilšak je večkrat govornik pri jurjevškem katoliško-konservativnem društvu (Sv. Jurij ob Ščavnici). V neposredni bližini Gomilšakovega kaplanovanja so začeli Muropoljci sklicevati tabore (npr. v Ljutomeru leta 1868 in v Radencih leta 1870). Radgona je dobila 1870 meščansko šolo, v katero so mno-

¹⁵ Še leta 1875 je bil Gomilšak poverjenik Slovenske matice v Radgoni. Med matičarji so bili tudi štirje iz Prekmurja, vseh članov je bilo 10. (prim. Letopis Matice slovenske 1875, str. 47).

¹⁶ Med udi Prekmurci so Borovnjak v Gor. Lendavi, župnik Borovnjak na Cankovi, Vendelin Radkovič (Sv. Jurij), župnik Jožef Šiftar (Gornja Lendava), kmet Matija Šribar (Žetinci), Štefan Veren (Sv. Helena), učitelj Štefan Zemljčič in župnik Marko Žizek.

žično zahajali tudi Slovenskogoričani. Tako imenovana mestna župnija v Radgoni je še vedno imela po dva kaplana, ki sta bila 'lista naše gore', ker je bilo mesto, zlasti pa okoliške vasi, še močno slovensko. Učitelji so bili v glavnem slovenskega rodu, vendar so radi nemškutarili, podobno kot uradništvo.

Tako nekako govore krajevni dopisi iz Radgone do srede 70. let 19. stoletja, ko je ta kraj zapuščal Bišanec J. Gomilšak.

Summary

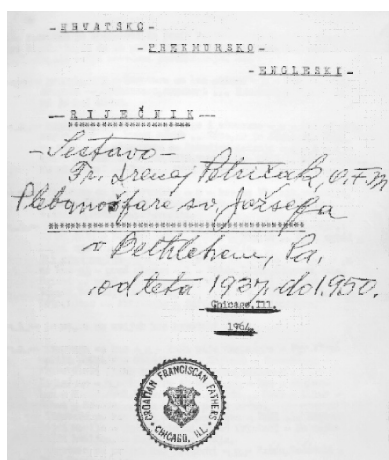
VIKTOR VRBNJAK

JAKOB GOMILŠAK'S WRITINGS IN THE NEWSPAPER SLOVENSKI NAROD

The author of the article focuses on Gomilšak's writings in the newspaper Slovenski narod, especially on two contributions (one from Trieste and the other from its surroundings) published in Slovenski narod in 1875 and signed with the initials J.G.V.

JOŽE FTIČAR

IZSELJENSKI BESEDNJAK PREKMURŠČINE

Trojezični prekmursko-hrvaško-angleški slovar patra Ireneja Petričaka iz 60. let preteklega stoletja je bil ob svojem nastanku najobsežnejši slovar prekmurskega besedišča. Zato je škoda, da je ostal v rokopisu oziroma tipkopisu. Nastal je v Illinoisu v ZDA, med prekmurskimi in medžimurskimi izseljenci, iz plemenitega nagiba tamkajšnjega duhovnega pastirja, patra Petričaka, da bi med izseljenci ohranjal vero, materni jezik in

narodno zavest. Strojepisno razmnožen je le v manjši meri mogel opravljati svoje vzvišeno poslanstvo, možnosti za natis pa očitno ni bilo. Po avtorjevi smrti je z nosilcem avtorskih pravic sicer našel pot v staro domovino, vendar je tu v spletu okoliščin (selitve) ostal dalj časa založen in bil na novo odkrit šele v novem tisočletju.

Slovar je bil pred leti le na kratko predstavljen v pokrajinskem tisku (Stopinje 1993). Gre za obsežno slovarko delo v dveh delih. Prvi prinaša prekmursko-hrvaško-angleško besedišče, drugi pa hrvaško-prekmursko-angleški besedni zaklad. Slovar je pomemben zlasti po tem, da ob osnovnih geslih vsebuje veliko besednih zvez, celo takih s celostavnimi zgledi. Besedne zveze in povedi avtor jemlje iz prekmurskega verskega tiska, lepo število razlagalnih enot

pa je vzel iz sočasne ameriške družbenopolitične periodike. So pa tudi primeri, ko slovarnik uporabi izraze iz tamkajšnjega slovenskega tiska v narečju; mišljen je zlasti tednik Amerikánszki Szlovincov glász, ki je izhajal v Bethlehemu od 1920 do 1954.

V uvodnem poglavju »Izgovor in neka pravila« slovaropisec pripominja, da ima jezik prekmurskih Slovencev tri narečja, ne da bi ta podrobneje navedel. Glede na trojnost dialektov ugotavlja različne besedne naglase, s pripombo, da prevladujejo ti, ki so v slovarju za beleženi. Ob opisu vokalizma z zgledi pokaže, kako se posamezni vokali izgovarjajo v naglašeni in nenaglašeni poziciji. Za zgled pravilnega izgovora posamičnih vokalov navaja hrvaške in angleške analogne primere.

Narečni konzonantizem obdela le v manjši meri, mimogrede.

Pri obravnavi samostalnika navede primer sklanjatve samostalnikov moškega in ženskega spola s stavčnimi zgledi; pri tem je zanimivo, da sklanja samostalnike le v ednini in množini, čeprav med navajanjem posebnosti izrecno poudari, da ima prekmurščina tudi dvojino. Tako tudi pri obravnavi zaimka in drugih besednih vrst dvojine ne navaja. Namesto mestnika dosledno uporablja zvalnik (po latinskem zgledu – vokativ).

Dvojini se hrvaški slovarnik izogne tudi pri glagolu. Ob spreganju glagola biti obdela le ednino in množino, enako pri pretekliku in prihodnjiku. Tega se drži tudi pri navajanju nepravilnih glagolov – po vzorcu angleških nepravilnih glagolov, dasiravno jih prekmurščina ne pozna (vsaj v taki konstelaciji ne). Tega se je bržkone zavedel pri 2. delu slovarja, kjer je oznako o nepravilnih glagolih izpustil.

Pri pridevniku podrobneje obdela le osnovno obliko in nato še primernik (komparativ), medtem ko se presežnika dotakne le mimogrede.

Glede črkopisa navaja Petričak pristransko, celo zmotno mnenje, da so Prekmurci pisali le v madžarskem pravopisu vse do konca prve svetovne vojne 1918 in da so se madžarskega pravopisa znebili šele s priključitvijo Prekmurja k Sloveniji oziroma Jugoslaviji. Kakor da pisec sploh ni poznal in upošteval knjižne ustvarjalnosti prekmurskih katoliških piscev, oziroma kot bi se zanašal le na slovostvo evangeličanov. Svoje ekskluzivno mnenje končuje z navedbo, da je edini prekmurski tednik v Ameriki, že omenjeni Amerikánszki Szlovincov glász, ohranil madžarski črkopis prav do svojega

konca, češ da so ameriški Prekmurci obvladali le ta črkopis. Očitno mu je bil prav ta časnik pred očmi pri presojanju prekmurskega črkopisa.

V taistem poglavju, označenem z rimskimi številkami (XIV), avtor naniza vrsto značilnih prekmurskih rekel; ob njih ponekod privzame knjižnoslovensko obliko in jo prevede v prekmurščino – s tem pa reklo izgubi ne le na svoji izvorni formi, temveč tudi na svoji ekspresivni moči. Na primer: sila kóla tére, iz knjižnoslovenske »sila kola lomi«. Podoben pojav dobimo z zgledom iz hrvaščine: kao grom iz vedra neba, kar se mu prelije v podomačeni rek »liki grom z jáсне néjbe«.

V uvodnem sestavku se na kratko dotakne tudi zgodovine evropskega izseljenstva. Zatem navaja datume oziroma obletnice ameriških državnih praznikov (npr. rojstni dan prvega ameriškega predsednika Georgea Washingtona, dan neodvisnosti in dan ameriške zastave).

Uvod sklene s prigodnico Jožefa Klekla st. (SRČEN) »Lübi svoj jezik« kakor tudi s številnimi analogijami hrvaških in prekmurskih besed, ki izkazujejo le neznatne razlike.

Besednjak p. Ireneja Petričaka razgrinja strukturo treh jezikovnih ravnin:

1. prekmurski besedni zaklad (dólinški, ravensko-gorički),
2. neprekmursko besedišče (hrvatizmi, hungarizmi)
3. neenotna akcentuacija z naglasnimi zastranitvami.

Vsaki kategoriji velja nameniti jezikoslovno analizo.

Večina v Petričakov slovar privzetih gesel je z dólinsko-prekmurskega narečnega območja; le-to je bilo avtorju najbližje tudi zemljepisno, sam namreč izhaja od Svetega Martina na Muri, iz kraja torej, ki je v neposredni sosesčini dólinskega Prekmurja. Spričo tega izkazuje tudi najtesnejšo leksikalno sorodstvo obeh krajev ob Muri.

Jezikovno sorodstvo v dólinskih vaseh Prekmurja z govorom Svetega Martina na Muri sem ugotavljal že sredi prejšnjega stoletja ob terenskem zapisovanju narečnega gradiva po Ramovševi vprašalnici za že takrat načrtovani Slovenski lingvistični atlas (ki še danes ni izšel). Takrat sem na lastno pobudo prešel na hrvaško stran Mure in beležil tudi govor omenjenega slovenskega soseda. Ugotavljal sem najtesnejše jezikovno sorodstvo z našimi vasmi na levi strani Mure, zlasti Hotize, Velike Pólane in Kapce.

Glavnina leksikalnega gradiva v slovarju kaže slovensko poreklo prekmurskih narečij – od tod tudi večina besedja, privzetega iz knjižne slovenščine. Z jezikoslovnega stališča lahko torej nesporno ugotavljamo, da je dólinska prekmurščina slovenskega jezikovnega izvora, mnoštvo knjižnoslovenskega besedja sestavlja namreč osnovo narečnemu. Narečno preoblikovanih knjižnoslovenskih besed je v slovarju p. Petričaka velika večina, tako v geselskih izhodiščih kot v njihovih pregibnih različicah, kar je za slovar s 120 stranmi (+ 140 strani v 2. delu) odločujočega pomena.

Kako močno se je p. Petričak naslanjal na knjižnoslovensko besedišče, kažeta naslednja primera. Namesto narečne besede avtor izbere knjižnoslovensko za osnovno geslo, tako npr. »čepéti« namesto narečne »čüčati«; na podoben način je vnesel geslo »četüdi« namesto narečnega »čirávno«.

Poleg dólinsko-prekmurske narečne osnove zavzema dobršen del slovarskega besedišča ravensko-gorička narečna skupina. Narekovali so jo nedvomno številni prekmurski izseljenci s tega govornega območja (od Radgone do Sobote in Goričkega). Poleg žive govorice je p. Petričaku ta narečni segment vdihoval izseljenski časnik Amerikánszki Szlovencov glász pod uredništvom Alexandra Kardoša, pisan v izrazito starinskem goričkem narečju (iz časov prekmurskega protestantizma). Izbirni seznam tovrstnih gesel nas v tem potrjuje:

áldov (v pomenu žrtev, dar), blájženstvo (blagor),
čaláren (čaroben), dalečina (daljava), dvójčeti (dvojčka),
éksterski (izreden), egzájmen (izpit), fúnduš (zemljišče),
gáoge (vislice), gyétra, gyálen (lokav, hinavski), kéden (teden),
lážec (lažnik), mergüvati (mrmrati, godrnjati),
nevoščenické (nevoščljivci), novinpisátel (novinar),
nórba (prevara), páver (kmet), ováči (drugače), pojbár (fantič),
pétlar (berač), rášoška (vilice), rogátati (ropotati), sílgye (zrnje),
slobódjemánje (slovo), súmič (komar), šátringa (vraža),
štóruš (štacunar), táljemánje (sodelovanje), térgyanje (terjatev),
vözbrodec (izumitelj), zandernóst (radovednost),
zavádití (zadeti).

Leksikalna bera neprekmurske kategorije je v primerjavi s prvo dokaj borna. Kajkavsko-hrvaški geselski izplen je ob prekmurskem

prav neznaten. Da v slovarju medžimurskega Hrvata ni večje naslonitve na kajkavsko hrvaško besedišče, je vzrok predvsem v dejstvu, da je vneti slovarnik živel pretežno med prekmurskim življenjem v ZDA in zato najbolj prisluhnil njegovi govorici. Ob tem se je načrtno izogibal, da bi ga kot Hrvata slovaropisno zaneslo v hrvatenje geselskih postavk – to še tembolj, ker je v drugem stolpcu prekmurskim geslom dodajal hrvaške sopomenke.

Iz zbira hrvatizmov navajam le nekaj najbolj značilnih:

blagovest, božič, brod, carina, cerkev, čestnik (v pomenu častnik), čaša, častiti, čestitati, čuvar, dača (davek), darežljivost, dečko, dičiti (slaviti), diviti se (občudovati), dični (slaven), dostojen, dotičen, država, društvo, fučkati, fiškališ (odvetnik), gladovanje, gospodar, gostilna, grad, grob, gruda, hlad(no), hujskati, izpit, izpoved, izpolniti, izbira, izdaja, izgled, izjava, iznenada, izučen, izumitelj, izven, izvršiti, jadikovati, jakost, junak, kasno, kazati (reči), klanjanje, kleveta, ključ, korist, kraj, krčma, krik, krilo, kriv, koča, kupec, kušati, kvariti, kroto (kruto), lek, ljubav, majka, mamiti, mladež, mnogo, molitev, mozeg, mržnja, muka, nadalje, nadati se, najem, namera, naprej, napredek, narodni, naslednik, nedositen (nenasiten), neprilika, nenavidnost (zavist), nevolja, nevčakano, negovanje, obračaj (promet), obet, obečati, obnova, oborožen, obveza, obzir, odlok, osvedočen (uverjen), pazitelj, pokloniti se, ponos, pokoj, pozvati, pravo, prikopčati (pričvrstiti, pridružiti), protivnik (nasprotnik), prevara, ponašanje, proračun, proslava, radost, raj, razgovor, razlika, reč, roba, rod(bina), rodoljub, roj, sablja, siguren, siromak, slava, sloga, slovo, slučaj, sporazum, šala, štala, štivo, šuma, tajna, temelj, trojstvo, tožba, tožnost, ubiti, učenjak, ugled, ujna, urad, uvod, val, varati, važen, vedrina, veličina, vežba, vlada, vojak, vrenje, zabava, zadovoljen, zagovor, zahod, zahvala, zaključek, zakon, zavist, zlo, zloraba, zasluga, zora, žalovati, žeja, želja, ženska, žetva, živež, žrtev, župnik.

Ker se mesto naglasa povečini sklada s slovenskim, kakovost naglasa pa sploh ni označena, sem se akcentuiranju tokrat izognil.

Še manj kot kajkavsko-hrvaških je besed in besednih zvez madžarskega leksikalnega izvora, t. i. hungarizmov. Gre za prevzete iz-

raze iz madžarščine (kot tudi za izposojenke), ki so v tisočletju madžarske nadvlade zašle v besedje prekmurskega goričkega narečja.

álmoštvo – miloščina	márha – govedo, živina
árkuš – sveženj	márše – domača žival (hlev)
batríven – korajžen, smel	mentüvanje – odpuščanje
bantüvati – vznemirjati, žaliti	mertük – mera, merilo
betegüvati – bolehati	mertücliv – zmeren, skromen
biróv – sodnik;	musáj – nujno, primoran
birovíja – sodišče	oroslán – lev
bugyaláris – denarnica, mošnja	orság – država
búknoti – propasti, pasti (v šoli)	öročen – trajen, večen
búnda – plašč	öročnik – dedič
dalárda – pevski zbor (arhaizem)	pálinka – žganje
džünč – biser	péllda – zgled, primer, vzor
fájta – vrsta	pérse – da, seveda
fálat – kos	pörga – posojilo, kredit
gústuš – okus, tek	pűšpek – škof
hajóv – ladja	saból – krojač
hámišni – napačen, zgrešen	šajnálivati – obžalovati
hásek – korist	šéreg – množstvo, trop (voj.)
hérešen – slaven	šör – pivo
húncot – pobalin, navihaneč	šörš – usoda
íntereš – obresti	tanácdávec – svetovalec
kinč – zaklad;	tanačüvanje – svetovanje
kínčnica – zakladnica	úgorek – kumara; v úgorkaj
klántivati – klatiti se	valóun – primeren za kaj
klántoš – klatež, potepuh	valón biti – pripadati kam
koštáti – stati, veljati	zrendelüvati – urediti, zrihtati
kóudiš – berač	žir – mast, maščoba
korbác – bič, jermen	žoltár – psalm
kóruš – kor	
láknivati – stanovati	
lámpaš – svetilnik, leščerba	

Spisek hungarizmov ni popoln, navedeni so najbolj značilni.

Tretja jezikovna ravnina v Petričakovem besednjaku je spričo ne skladnosti z narečno govorico najbolj problematična. Gre za zmedo v akcentuaciji oziroma nenatančno označevanje besednega naglasa.

Glede tega velja opomniti, da je vrli slovarnik pri svojih geslih označeval le mesto naglasa, ne da bi pri tem označil njegovo kakovost, dolžino ali kračino. Gre torej za enostranski naglas, s čimer si je delo poenostavil in olajšal. Žal pa je zapadel v drugo skrajnost: v nedoslednost pri označevanju naglasnih mest glede na živo narečno govorico, tako je ponekod nehote ustvaril pravo zmešnjavo v akcentuaciji. Kaže, da so ga zavedli številni stavčni zgledi iz nabožnega ali periodičnega tiska, s katerimi je poskušal gesla natančneje pojasniti. Ker akcentov v teh ni preverjal z živo govorico, je nastala zgrešena akcentuacija. Nekaj primerov nastalega navzkrižja:

dívjati – »nacionalizem dívja« namesto prav poudarjenega: divjá
hüdobnják (hudobnež) – »hüdobnjácke se zezávajo na júša pravíce«
 dólinsko narečno: hüdobnjeki

klantívati (klatiti se) – »pijáne mláde deklíne klantívajo ...«
 namesto klántivajo

nadignóti (spodbuditi) – »protestéjranje je nadignólo dvej radio kompaníji« namesto pravilne: nadígnolo

nebogáven (neubogljiv) – »nebogáven próuti stářišom«
 prav: nebógaven

odskočénec (dezerter) – »priprávlajo statístiko od soldáški
 odskočéncov« prav: od soldáckij odskòčencov

onečastíti (oskruniti) – »redóvnice so onečastíli i kláli«
 prav: onečástili

predgovór (pregovor) – »če je ístina, kak právi predgovór«
 prav: pre(d)góvor

remén (jermen, pas) – »pesimist ... ne nósi samó reména na láčaj,
 nego hozentróger tüdi« – prav: rèmen, rèmla

sevér – »sevér vlejíče«
 prav: séver vlèče

stonjáti (stokati) – »deklínica je stonjáti začéla«
 prav: stònjati zàčnola

Naglasne zastranitve v geslih je prejkone mogoče pojasniti tako, da je slovaropisec uporabil zgleda oziroma zapise goriškega tiska, ob tem pa spregledal govorico dólinskoprekmurske večine.

So pa v slovarju tudi primeri, kjer bi se bilo ob natančnejšem pregledu in doslednejši presoji naglasnim zastranitvam mogoče izo-

gniti; naslednji stavčni zgledi namreč izkazujejo pravilni naglas – v nasprotju z napačno naglašnim geslom:

ognóti se (izogniti se) – »naj se ógnejo od soldáčke slúžbe«
prav naglašeni povedek narekuje enak naglas tudi v geslu:
ógnoti se

pokleknóuti – zgrešeni akcent namesto pravilnega: **pokléknoti**,
kot kažejo zgledi sedanjika: pokléknem, poklékneš itn.

pokoštáti (pokusiti) – zgrešeni akcent namesto pravilnega
v povedku »naj pokóštajo naše víno«: **pokóštati**

posvedočíti – zgrešeni naglas namesto pravilnega v stavku
»če nam to posvedóči«, torej: **posvedóčiti**

predočíti si – napačni akcent namesto pravega v stavku
»predóči si, da bóžji sóudec íšče račún od tebé«, torej:

predóčiti si

zakesnóti – zgrešeni poudarek namesto pravilnega v stavčnem
zgledu »pá je zakésno«, torej: **zakésnoti**

zmrznóti (zmrznóuti) – napačni akcent namesto pravilnega
v stavku »zmrzno je graj, kúkorca, krómpiš ...«, potemtakem:
zmrznoti

V dokaz narečne živosti bo gesla Petričakovega slovarja v prihodnje veljalo vzporejati s sopomenskimi besedami treh sorodnih, sicer pozneje izšlih slovarjev, Slovarja beltinskega govora bratov Franca in Vilka Novaka (1985, 1996), Mukičevega Porabsko-knjižno-slovensko-madžarskega slovarja (2005) in Slovarja stare knjižne prekmurščine (2006) Vilka Novaka.

Slovarniško kolebanje med prekmurskimi narečnimi besedišči pa ne zmanjšuje ljubiteljske vneme, s katero se je naš hrvaški sosed lotil preučevanja narečij Slovenske krajine in njihove slovarske obdelave. Ta vnema, okrepljena z ustvarjalno voljo, je tem bolj ganljiva, ker se je za to odločil ne toliko iz jezikoslovnih pobud kot iz praktičnih potreb svoje pastorale, da sobratom v duhovniški službi priskoči na pomoč pri njihovem delu sredi prekmurskega izseljenskega življa. Zato s svojim slovarniškim delom ni zasledoval visoko strokovnih jezikoslovnih ciljev in ga spričo tega ne kaže presojati s strogo znanstvenim vatlom.

Če njegovo truda polno delo ni dočakalo belega dne, je z nekaj izvodi tipkopisa vsaj delno pripomogel k svoji humano zastavljeni

nalogi. Zato bo menda na mestu, če ji posthumno damo še mi na Prekmurskem dolžno priznanje tako s študijem kot z natisom njegovega ljubiteljskega dela. Knjižna objava Petričakovega trojezičnega slovarja bo upoštevanja vreden lingvistični dosežek že spričo besednih arhaizmov staropanonske slovenske leksike, ki prihaja v tem delu na svetlo. Glede na trojezičnost bo po izidu priporočljivo, da se ga študijsko oziroma raziskovalno lotijo trije jezikoslovni strokovnjaki, vsak s svojega območja (to bo obenem v duhu sočasnih medkulturnih izmenjav Evropske unije).

Medtem ko je uvod v 2. delu povzet iz prvega (z nekaj popravki), je slovarski del razširjen in obsega 140 strani. Kot prvi ima tudi drugi del dodatne besede, vnesene dodatno na stranske liste.

Oba slovarska dela sta zaščitena z avtorjevim lastnoročnim podpisom in pečatom hrvaške frančiškanske podružnice iz Chicaga v Illinoisu. Avtorske pravice po smrti avtorja zastopa p. dr. Janez Sraka z Melincev v Prekmurju, njegov stanovski sodelavec v izseljenstvu.

Glede na pobratimstvo med prekmurskimi izseljenci iz ameriškega Bethlehema in občani Murske Sobote, vpeljeno in potrjeno že pred leti, bi veljalo razmisliti, ali ni že to precejšen razlog (morda celo pravi impulz) za natis Petričakovega slovarja izseljenske prekmurščine. Bil bi koristno in hvalevredno darilo tako rodovom naših izseljencev, živečih v Združenih državah Amerike, da ohranijo svoje narodne korenine, kot tudi domačemu slovenskemu občinstvu, katerega narečje čedalje bolj izginja v svoji izvirni podobi in se izgublja v konglomeratu spakedranščine, pritresene z vseh vetrov.

JOŽE FTIČAR

EMIGRANT VOCABULARY OF THE PREKMURJE DIALECT

The trilingual dictionary of the Prekmurje dialect, Croatian and English, written by the pastor Irenej Petričak in 1960s, was at the time of its creation the most extensive dictionary of the vocabulary of the Prekmurje dialect. It is therefore a shame that it remained a manuscript and typescript. It was written in Illinois in the USA amidst the emigrants from Prekmurje and Medžimurje and it was the result of a noble motive of their pastor Petričak, who wished to preserve the religion, the mother tongue and the national consciousness among the emigrants. It was spread by typewriter and it could therefore serve its noble mission only to small extent, while there were seemingly no possibilities for a printed edition. After the author's death the copyright holder brought the dictionary back to its old homeland, where it – due to various circumstances (moving) – was mislaid for a long time and was only rediscovered in the new millennium.

The dictionary was briefly presented in the local press a few years ago (Stopinje 1993). It is an extensive lexicographic work in two parts. The first part presents the vocabulary of the Croatian and English language and the Prekmurje dialect, while the other part contains the word stock of these languages. The dictionary is important mainly due to fact that it contains – beside the basic lexicographic items – many phrases, supplemented even by whole sentences serving as examples. Phrases and sentences are taken from religious press from Prekmurje, and from the American socio-political periodical press from that time. However, some terms are also taken from the Slovenian dialect press published in the USA, mainly the weekly newspaper *Amerikánszki Szlovenčov glász*, which was published in Bethlehem from 1920 to 1954.

ROBERT INHOF

SVETLOBA IN TEMA V SLIKAH
SANDIJA ČERVEKA*

Sandi Červek se je v svojem zgodnjem, poakademijskem slikarstvu med letoma 1985 in 1987 ukvarjal predvsem s krščansko tematiko. Pri tem sta v ospredje postavljena krščanski simbol križa, kot ga lahko vidimo na sliki *Pod križem*, in simbol trupla, kakor je prikazan na sliki *Pod težo dejstva*. To je še toliko zanimiveje, ker je Červek do religioznih vprašanj povsem indiferenten, kar morda postane malce bolj razvidno pri njegovi skulpturi *Križanega* z iztrganim in v gazo povitim drobovjem, ki ga je naredil leta 1985.¹ Slike tega obdobja izražajo Červekovo zanimanje za slikarstvo nemške renesanse, predvsem Mathiasa Grünewalda in Hansa Holbeina mlajšega, za slikarstvo nemškega ekspresionizma, Grahama Sutherlanda in zanimanje za likovne rešitve njegovega profesorja Janeza Bernika. Že v svojem prvem obdobju Červek izrazi težak pesimizem in pristno nezadovoljstvo s svetom, ki ga obdaja. Ti dve kategoriji se v njegovem poznejšem delu sicer omilita, vendar ga nikoli povsem ne zapustita. Kljub Červekovemu doslednemu in hotenemu nezanimanju za vsebino, so njegova dela skozi vse faze ustvarjanja izpolnjene s pomeni, ki se referenčno sklicujejo na zelo zapletena in zahtevna filozofska, teološka, psihološka in antropološka vprašanja. Do njih pa Červek pride na zelo paradoksalen način – prek ukvarjanja z izključno likovnimi problemi. Videti je, kot da umetnik na neki stopnji svoje ga ukvarjanja z likovnimi problemi preide v zamaknjenost, v kate-

* To besedilo je bilo izvorno napisano za razstavo Sandija Červeka v nekdanji cistercijski samostanski cerkvi v Kostanjevici na Krki, ki je bila na ogled med 23. majem in 17. avgustom 2008. Na željo urednika je v zborniku nekoliko spremenjeno.

¹ Janez BALAŽIČ, Iskanje Čarovnila, Murska Sobota, V: Društvo likovnih umetnikov Prekmurja in Prlekije, r. k., 1992, str. 30.

rem doseže dvoumno večšino orakeljskih izrekov, a hkrati tudi spregovori jezik Hermesa, posrednika med ljudmi in nerazumljivimi izreki bogov. Červek v tem obdobju ne ustvari nekega novega antropološkega tipa, ampak svojim figuram naslika glave, ki so povsem brez obrazov. Kriza identitete se tako izraža v tem, da so te figure lahko kdorkoli. Psihološka izpitost, praznost in anonimnost figur brez obrazov nam kažejo na neodrešujočo navzočnost trpljenja, ki se sklene v truplu. Križ na zgodnjih Červekovih delih – ne glede na dejstvo, da nas prenekatero njegovo delo iz zgodnjega obdobja spominja na parafrazo križevega pota – slikarju ne predstavlja obljube vstajenja in novega življenja, ampak dokončni konec – tako fizični kot tudi psihični – oziroma, rečeno natančneje, neskončno ponavljanje bolečega začetka konca.

V obdobju med letoma 1987 in 1989 se človeška figura razbije na komaj zaznavne oblike. Od figure ostane le nakazana slutnja figure, ki vzvalovi površino slike. Červek po letu 1987 stori premik od Bernikovih eksistencialnih problemov h Gnamuševim kontemplativnim rešitvam.² Osnovni črtni skelet zaradi barvne intenzivnosti in oblikovne gradnje slike (ostro lomljena poteza) izstopi v prvi plan slike³. Sandi Červek v tem obdobju ustvari tudi veliko avtonomnih risb z ogljem, s tušem in svinčnikom. V poznejših obdobjih pa se z risbo ukvarja zgolj v smislu skic. Figura na njegovih slikah v tem obdobju ne prihaja v bivanje, ampak iz njega izginja. To postane še posebej razvidno v letu 1990, ko se črna barva obrisa raztegne čez vso slikovno površino. Da bi slikovno polje samo pobarval in ga tako spremenil v črno ploskev, Červeka ne zanima.

Aleksander Rodčenko je septembra leta 1921, na moskovski razstavi pod naslovom »5 x 5 = 25«, razstavil tri monohromne slike *Čisto rdečo*, *Čisto modro* in *Čisto rumeno*, ki jih verjetno že dolgo ni več. Imenoval jih je *Poslednja slika* in z njimi razglasil konec abstraktnega slikarstva. Vendar Červeka deklarativne izjave ne zanimajo, sploh pa ne tiste, ki bi govorile o koncu slikarstva. Zastavi se mu vprašanje, kako lahko kontinuirano nadaljuje svoje delo zgolj z eno samo barvo in kakšen manevrski prostor sploh ima. Adu Reinhardu, ki je v letih 1966 in 1967 razstavil svojo serijo črnih slik v ne-

² Franc OBAL, *Sandi Červek. Pregledna razstava slik 1984–1994*, r. k., Murska Sobota, Galerija Murska Sobota, 1994.

³ Meta GABRŠEK-PROSENC, *Sandi Červek*, Murska Sobota, Galerija Murska Sobota, 1990.

wyorškem židovskem muzeju, je na vseh koncih sveta sledila množica posnetkov. A navdušenje se je kmalu poleglo, saj ni bilo mogoče spregledati dejstva, da je ena črna slika preveč podobna drugi.⁴ Sandi Červek v tem času občuduje *Črne slike* Francisca Goye in pozna dela Ada Reinharda, Pierra Soulagesa in tri črne slike, ki jih je naslikal Lojze Logar. Červek se ne sprašuje o eshatologiji, pač pa o genezi slike; svojih slik ne koncipira v Albertijevem smislu slike kot okna. Rob slike je sicer še vedno rob medija slikovnega polja, vendar dogajanja zdaj ne gledamo v sliki, ampak kot odsevanje in lomljenje posega v prostor pred sliko.

Svetloba lahko izvira iz različnih energetskih virov, a večina tega, kar vidimo in razumemo kot svetlobo, je očem dejansko nevidno, saj gre le za odboj svetlobe od različnih predmetov. Na začetku Svetega pisma beremo: »*Bog je rekel: Bodi svetloba!*« *In nastala je svetloba. Bog je videl, da je svetloba dobra. Ločil je svetlobo od teme*« (1 Mz 1, 3–5.) Červek manihejsko razločuje svetlobo od teme in ju hkrati postavi v medsebojni odnos, kjer je kateri koli pol tega nasprotja lahko to, kar *je*, samo v odnosu do drugega pola. Na njegovih slikah ne moremo videti samo črne površine in ne samo svetlobe, pač pa oboje hkrati, čeprav se nam včasih zdi, da gledamo ali samo temo ali samo svetlobo. Iz njegovih slik izgine vse, kar bi spominjalo na konkretne oblike vidne narave. Zavestno odrekanje v izrazu potrjuje senzibilnost doživljanja sveta, natančnost vzpostavljanja osebne ga odnosa avtorja do vsega, kar ga obdaja.⁵ Črna barva je pomožna barva, ki je v komplementarnem odnosu do bele kot druge pomožne barve. Od bogatih simbolnih pomenov črne barve lahko pri Červekovih slikah to barvo izpostavimo kot simbol okrutnega in iracionalnega ter kot barvo Saturna, ki použije vse stvari. Hkrati pa črna barva prebuja v človeku atavističen strah pred temo v vseh njenih dejanskih in metaforičnih pomenih, ne nazadnje tudi kot posebno metaforo smrti, kar je verjetno tudi glavni razlog negodovanja posamičnih delov občinstva nad Červekovimi *črnimi slikami*.

Pa vendar, tista (pomožna) barva, ki je dejansko grozljiva, ni črna, ampak bela. Črno barvo smo v povezavi s smrtjo srečali pri žalnih oblačilih, zastavah, kočijah, avtomobilih in kot obrobo

⁴ Lev MENAŠE, Nešteti pogledi, Ljubljana, V: *Delo*, št. 291, 15. dec. 2000.

⁵ Jure MIKUŽ, Mimesis kaosa, *Sandi Červek*, r. k., Ljubljana, 1993.

osmrtnic. Bela pa je barva bolnišnic, sanatorijev, sterilnih ambientov in nepopisanih listov papirja. Za slikarko Joan Mitchell je bela barva predstavljala absolutno grozo, samo grozo in smrt. Tudi v ljudskem izrazoslovju najdemo izraz »bela smrt«, medtem ko izraz »črna smrt« pomeni pandemijo kuge v točno določenem časovnem obdobju v Evropi v letih od 1347–1352. Se pravi, da tisto, kar je resnično grozljivo, ne spada v slikovno polje Červekove slike, pač pa v zunanost polja.

Črna *antene* s slike *Pod križem*, črne obrobe figur s slik iz prvega in ostro lomljene obrobe iz drugega obdobja dobijo svoj sklep v t. i. *črni* *sliki*. Zdaj se barvna plast razgiba sama. Vrezi s slikarsko lopatico so še grobi, smeri gibanja so prej intuitivne kot načrtno konstruirane, celota spominja na vzvalovano magmo. Prostorske brazde ne le da lovijo svetlobo, ampak jo hkrati tudi emanirajo zunaj determinirane slikovne površine, tako da pogled na sliko ni in ne more biti dokončen.⁶ Slika postane enakovredna retorični figuri, imenovani *oksimoron*, pri kateri gre za to, da se besedi prida epitet, ki je videti njeno nasprotje. Tako so recimo agnostiki govorili o temni svetlobi, alkimisti pa o črnem soncu. Struktura poslikanega platna spominja na močno povečane prstne odtise v negativu in na piktoگرامe, izpisane v Braillovi pisavi. Ne nazadnje struktura Červekovih slik asociira na različne stvari: na sled otroških prstov v mivki, na odblesk, ki ga povzročijo nemirno gibajoče se ribje jate, na puščavski pesek v negativu in na zorana polja, kakršna smo srečali recimo pri Ecological artu.

Janez Balažic je v svojem esaju *Do šestega pečata* izjemno zanimivo primerjal svetlobne odbleske na Červekovih slikah s tistimi na bizantinskih ikonah. Pri Červekovih slikah je izpostavil še ustreznejšo referenco šestega pečata.⁷ Janez Evangelist je v *Razodetju* zapisal: »Ko je Jagnje odtrgalo šesti pečat, sem videl, da je nastal velik potres. Sonce je počrnelo kakor žimnata raševina, vsa luna je postala rdeča kakor kri in zvezde na nebu so popadale na zemljo, kakor smokva otrese nezrele sadeže, če jo premetava silovit veter« (Rz 6, 12–14.) Sonce, ki počrni kot črna raševina, predstavlja zelo ustrezno metaforo taktilnosti Červekovih slik.

⁶ Janez BALAŽIC, *Iskanje Čarovnila*, str. 30.

⁷ Janez Balažic, *Do šestega pečata*, V: *Likovne besede*, št. 25, Ljubljana, 1993.

Če so monokromni barvni nanosi črnih slik do leta 1995 še grobi in spominjajo na svetopisemsko počrnelo raševino, osnovna konstrukcija pa še precej nesistematična, se začne osnovna risba po tem letu sistematizirati, grobost žimnate raševine pa se spremeni v prefinjenost viskoze. Črna barva zdaj ni več nanesena zgolj po osnovnem načrtu, pač pa po izredno preiščljeni risbi, ki izloči vsakršno možnost naključja. Tudi barvni nanosi postajajo bolj izostreni. Iz grobe raševine nastane viskoza. Barva je podvržena ustvarjanju vzorcev med samimi brazdami. Ti vzorci omogočajo finejše svetlobne prehode, kar se izraža v tem, da te slike lovijo več svetlobe in zbujajo iluzijo rotacije platen.

Sandi Črvek s svojim strukturiranjem slike iz hipne percepcije preide v zaporedje in svojim slikam da temporalni značaj glasbe, vendar s to razliko, da lahko glasbo uporabimo le kot metaforo, ki ustreza sliki le na formalni ravni zaporedja ali sukcesivnosti, medtem ko na pomenski ravni ne moremo govoriti o glasbi, pač pa o molku. Vsekakor pa temporalni značaj Črvekovih slik kaže na glasbo – in to predvsem rokovsko glasbo šestdesetih in sedemdesetih let, ki zanj predstavlja enega izmed glavnih in nepresahljivih virov navdiha. Nestalnost in večno prehajanje oblik, ki niso nikoli povsem enake, je še najustrezneje strnil Jure Mikuž v stavku »*Kot da bi obstajala črna ameba*«. ⁸ Črvekovе črne slike imajo izrazito tendenco prehoda v prostor. Tudi te slike Črvek še vedno imenuje enostavno *Slika*, vendar pa ta enostaven naslov vsebuje še dodatno konotacijo. Namreč: glede na težnjo osvobajanja slike iz dvodimenzionalne ploskve in glede na čas kot četrto dimenzijo nam hoče povedati, da je to, kar počne, še vedno *slika*.

Črvek je takole izrazil svoje mnenje v katalogu ob svoji razstavi, ki jo je imel leta 1997 v Galeriji Žula 2 v Mariboru: »*Risba je postala načrt, s pomočjo katerega skušam kanalizirati svetlobo po sliki, ki jo lahko le slutim, kljub natančnosti samega postopka. Je le slutnja nečesa, kar se bo zgodilo šele na koncu. Zato me slika vedno preseneti. Slika ima svoj pravi pogled, so pa še drugi in prav ti so pomembni. Z analizo teh lahko naredim naslednjo sliko. Slika je nekakšen živi zemljevid svetlobe, ki spreminja podobo v skladu s pogledom na njo*«. Trenutek napetega pričakovanja in presenečenja. Črvekova vztrajna verbalna zatrjevanja, da ga slika

⁸ Jure MIKUŽ, *Mimesis kaosa*.

gleda. Čeprav lahko on naredi dobro sliko tudi na zelo majhnih formatih, pa pravi vtis naredijo slike na velikih formatih.⁹ Umetnikove velike slike nekako najbolj nazorno poudarjajo napetost medigre pogledov na sliko. Zaradi pogostega pojavljanja se zdi, da je med velikimi formati Červeku najustreznejši tisti, ki meri 190 x 140 cm, ali pa obratno, kar je odvisno od tega, ali slika »leži« ali »stoji«.

Na nekaterih slikah Mojstra iz Flémalla, Jana van Eycka in (kot posebej zanimiv primer) na Velazquezovi sliki *Las Meninas* smo videli naslikana zrcala; ta so nam omogočala videti tisto, kar je bilo dejansko zunaj slike in kar so neposredno lahko videli le portretiranci. Enak primer imamo pri Červekovih *črnih slikah*, pri katerih gre – za razliko od omenjenih avtorjev – za črna ogledala, ki ne odražajo več prostora, pač pa samo svetlobo. Ta Červekova črna ogledala nam na empirični ravni reflektirajo svetlobo, na alegorični ravni pa to pomeni zrcaljenje brezmejnega in nevidnega v zamejenem in vidnem.

Nikolaj Kuzanski je v svojem delu *O Božjem pogledu ali O sliki* (*De visione Dei sive De pictura*) pisal o naslikanem nevidnem obrazu vsevidnega, ki na podobi deluje tako, kot da opazuje vse okrog sebe. Takih podob je po njegovem mnenju mnogo, prenekatero je videl tudi sam. Nikolaj Kuzanski je menihom ob Tegernškem jezeru skupaj s svojim spisom poslal kopijo takšne podobe in jim svetoval, naj jo pritrdijo na steno in se postavijo v enaki oddaljenosti okrog nje. Vsak izmed menihov bo tako imel občutek, da podoba gleda samo njega. Nato Kuzanski menihom svetuje, naj pred podobo zamenjajo svoja mesta. Ker menih ve, da je slika pritrjena in negibna, se čudi spremembi nespremenljivega pogleda, kajti četudi bo posamezni menih trdno uprl svoj pogled v sliko in se sprehajal od vzhoda proti zahodu, bo odkril, da pogled slike neprestano potuje z njim. Tudi če se bo obrnil od vzhoda proti zahodu, ga njen pogled ne bo zapustil.¹⁰

Nikolaj Kuzanski pravi: »Tvoj pogled, ki je oko ali živo zrcalo, vidi vse v sebi, še več: je celo vzrok vsega vidnega. Zato zaobsega in vse vidi v vzroku in bistvu vsega, to je v sebi samem. Tvoje oko, Gospod, doseže vse stvari, ne da bi se samo obračalo. Naše oko pa se obrača k predmetu, ker naš pogled vidi samo v določenem kotu. Kot tvojega očesa ... je neskončen; je

⁹ Lev MENAŠE, Nešteti pogledi.

¹⁰ Michel DE CERTEAU, Nikolaj Kuzanski: Skrivnost pogleda, V: *Filozofski vestnik*, Ljubljana, str. 160.

*krog in celo neskončna krogla. Kajti tvoj pogled je oko krogle in neskončne popolnosti. Vse torej vidi v gibanju in od zgoraj ter od spodaj obenem».*¹¹

S svojimi, tako imenovanimi črnimi slikami nam Červek posreduje več sakralnega v podobah »iz krvi in mesa«, prav tako pa tudi izgine pogost motiv križa iz zgodnjih del. Slika, ki nam jo je zgoraj opisal Nikolaj Kuzanski, je pomenila Boga, ki vidi hkrati vse stvari in vsako stvar posebej. Na začetku *Geneze* smo prebrali, da je Bog *videl*, da je svetloba dobra. Za Kuzanskega ni razlike med *videti* in *gledati*. Pri tem ne smemo pozabiti, da ima grška beseda *Theos* (Bog) svoj izvor v glagolu *Theoro* (*vidim*). V judovstvu je bila ustaljena navada, pa kateri se ni smelo izreči Božjega imena. Namesto njega se uporabljala naziv *adonaj* (*moj gospod*).

S tega vidika bi lahko tudi Červekove črne slike primerjali z Boschevo sliko *Sedem naglavnih grehov in štiri poslednje reči* (ok. 1475, Madrid, Prado), ki predstavlja sintezo vaneyckovskega ogledala in zapletenih razmišljanj Kuzanskega. Primerjava velja centralnemu krogu na Boschevi sliki, ki je sestavljen iz koncentričnih krogov ali obročev. Ti spominjajo na veliko oko z beločnico, šarenico in zenico. Centralni krog je tudi dejansko predstavljen v smislu Božjega očesa, v čigar zenico je postavljena podoba Kristusa trpina. Boschev Kristus ne predstavlja sonca kot upanja, ampak Kristusa kot svetlobo, ki naredi vidne vse grehe. Vsevidno Božje oko je navzoče v smislu zrcala, v katerem odsevajo smrtni grehi.

Poteze oziroma vrezi, ki jih dela Červek, nam ne pričajo toliko o sledovih človeške roke, ampak prej o njeni odsotnosti. Njegova slika izgleda, kot da bi bila odtisnjena s svojega prototipa ali matrice. V tem smislu Červekove slike namigujejo na *acheiropoetos* oziroma na podobo, ki ni bila narejena s človeško roko. Najznamenitejša podoba v zahodni Cerkvi, ki ni bila ustvarjena s človeško roko, je Veronikin prt. Najpomembnejša teološka implikacija v zvezi z Veronikinim prtom kot *acheiropoetos* pa je argumentiranje statusa podobe. Veronikin prt nam kaže zadnjo stopnjo hierarhije Bog-Kristus-*acheiropoetos*. Pri tem gre za enakovrednost edine resnične podobe s prvo in z drugo osebo Svete trojice.

Červek s črno barvo minuciozno razbrazda platno in usmerja gibanje svetlobe v zelene smeri. Taktilna površina slik omogoča ref-

¹¹ Ibid., str. 160.

lektiranje svetlobe na svoji lastni črnini. Brazde lovijo in kanalizirajo svetlobo po svojih načrtanih smereh. Slika se nam nikoli ne zdi identična, pač pa je vedno drugačna, odvisno od samega položaja gledanja in intenzivnosti svetlobe.

Heraklit je zapisal oziroma njemu pripisujejo izrek, da se vse spreminja in da človek ne more dvakrat stopiti v isto reko, saj vedno dotekajo nove in nove vode, pa tudi človek ni več isti. Vprašanje, ki ga je ob konkretni risbi zajca-race izpostavil ameriški psiholog Joseph Jastrow in populariziral E. H. Gombrich, namreč, vprašanje ali vidimo raco ali zajca – pri Červeku odpade, kajti pri njegovih slikah ne moremo videti samo črne površine ali samo svetlobe, pač pa izključno oboje skupaj. Po eni strani gre pri njem za dialektični boj nasprotij svetlobe in teme, ki dosežeta svoje *eno* v sliki, po drugi strani pa se v njih odraža tisto, kar je po Heraklitu skupno in povezujoče. To je združevalna in urejevalna sila v kozmosu – *logos* kot tisti abstraktni *topos*, v katerem sovpadajo v harmonijo vse nasprotni dvojice: svetloba in tema, mirovanje in gibanje, nastajanje in preminjanje ... Eno se sprevača v drugo in tako izpolnjuje zakon svojega bistva po nujnosti.

Leta 1998 naredi Sandi Červek štiri *črne slike* za kapelo soboškega gradu, ki ima zdaj vlogo poročne dvorane. To je hkrati tudi njegovo prvo likovno srečanje s pravim sakralnim prostorom. Slikar s funkcijo, ki jo je grajska kapela dobila, ni bil seznanjen. Slike so enotnih formatov 100 x 100 cm in so postavljene v vertikalnem nizu. Vzrok, da so slike prav štiri, je treba iskati v sami likovni problematiki. Štiri Červekove slike v soboški grajski kapeli so posledica kompozicijskih rešitev, ki se kažejo skozi nastavitve križnih koordinat kvadrata, in jih umetnik ponovi štirikrat. Pri tem je križna koordinata vsakokrat drugače premaknjena iz osi. Nastanek konstrukcije teh slik je lepo razviden iz Červekovih skic. Vse, kar se na sliki bistvenega dogaja, in vse, kar povzroča dinamiko slike, je pomaknjeno proti robovom danega formata platna. S tako kompozicijsko rešitvijo se je avtor izognil temu, da bi naredil štiri replike iste slike, ampak je naredil štiri različne slike, ki so obravnavane z istim problemskim principom. Postavljene so vertikalno, tako da svetloba na vseh štirih slikah tvori meandre. Ti učinkujejo vedno drugače, kar je po eni strani odvisno od naravne ali (in) umetne svetlobe v kapeli, po drugi strani pa od očiča samega opazovalca. Pri tem je

še najzanimiveje, če se gledalec premika, kajti svetloba na slikah tako povzroči iluzijo gibanja oziroma rotiranja slik.

Možnost gibanja je na Červekovih slikah v grajski kapeli nakazana dvakrat. Enkrat s samo likovno površino in drugič z nizom štirih slik. Druga možnost gibanja nam je podana v štirih sekvencah ali registrih, ki poudarjajo kontinuiteto dogajanja. Take registre, skozi katere poteka kontinuiteta dogajanja, smo srečali že pri karolinških iluminiranih rokopisih, kot je to recimo *Biblija iz Moutier – Grandvala* (823–843). Vendar pa se kontinuiteta dogajanja pri Červeku ne vrši v registrih, ki bi bili podani na enotni likovni podlagi, ampak je razdeljena na štiri samostojne slike, od katerih predstavlja vsaka zase samostojen register.

Ne glede na to, da so slike postavljene v prostor, ki je nekoč služil sakralnemu namenu, jih ne moremo razložiti s krščansko ikonografijo števila štiri. Prej nas slike spomnijo na Pitagoro, ki mu je vsako število od 1 do 10 pomenilo določeno lastnost kozmosa. Zelo pomembna so mu bila števila 1, 2, 3 in 4, torej števila, ki jih dobimo, če ordinalno naštejemo Červekove slike v grajski kapeli. Če pa ta ordinalni naštevek slik seštejemo, dobimo število 10. Desetica pa je za Pitagoro najpomembnejše število, ki mu pomeni skladnost kozmosa. Prav tako tudi število štiri označuje štiri zunanje točke treh strani tetraktisa, pri katerem gre za enako naštevanje in seštevanje, kakršnega smo dobili zgoraj.

Kostanjeviška cerkev je drugi sakralni prostor, v katerem je – tokrat samo občasno – razstavljal Sandi Červek. Vendar pa je pristop enak. Slikarju ni šlo za oblikovanje sakralnega prostora, pač pa predvsem za skrbno premišljeno postavitev, v kateri bi se prekrila sakralnost prostora in sakralnost njegovih *črnih slik*. Iz dialoga je tako nastal monolog, začasna postavitve slik pa je bila zastavljena tako, kakor da bi šlo za strogo namensko stalno postavitev. Ne nazadnje je Červekova razstava v kostanjeviški cerkvi omogočila slikarju, da je ustvaril svojo največjo sliko doslej (800 x 230 cm). Slika takega formata pa povsem dominira nad gledalcem in mu govori o tistem višjem, nebeščanskem svetu, ki so ga v srednjeveški katoliški cerkvi figurativno ponazarjale svete podobe; te so bile vedno večje od podob donatorjev, saj so tudi tako nakazovale, da ne spadajo v naš, tuzemski svet.

Červekove *črne slike* lahko primerjamo tudi s črno luno. To je namišljena točka na nebu – po navadi se povezuje z Adamovo prvo

ženo Lilith; povezana je predvsem s pojmi nedotakljivega, nedosegljivega, pretirane navzočnosti odsotnosti (ali obratno) in bolesterne hiperlucidnosti z veliko močjo. Bolj kot okultno odbijajoči center prikazuje vrtoglavo samoto, absolutno Praznino, ki ni nič drugega kot gosta polnost. Ta nesnovna sila je tudi slepa točka, obdana s črnimi plameni, ki razničuje prostor, v katerem gravitira. Če bitje, ki ga zaznamuje črna luna, ne doseže absolutnega, se raje odpove svetlu, četudi bi zaradi tega moralo uničiti sebe in druge. Toda črna luna lahko negativni aspekt tudi spremeni in vodi do ozkih vrat, skozi katera se pride v svetlobo.

Sandi Črvek živi in dela v Murski Soboti. Njena okolica je ravna kot pladenj in razen obronkov Goričkega na severu oko ne najde ničesar, na čemer bi se odpočilo, ampak je prisiljeno gledati »iz-za«¹ horizonta. Črnina zastrtega pogleda Črvekovih slik ima, ne samo zaradi same barve, ki je v zahodnoevropskem svetu barva žalovanja in odrekanja – saj v človeku prebujata atavistični strah pred temo – pač pa tudi zaradi same kompaktnosti mase, svoj izvor v pregovorni prekmurski melanholiji. Gre za tisti tesnoben občutek, ki se pojavi ob nepredvidljivih trenutkih; in vsak, ki živi v ravninskem delu Prekmurja, ta občutek predobro pozna. Ko se pojavi ta tesnoba, se človeku zdi edina možna rešitev tista, ki je skrita nekje izza daljnjega horizonta. Tam pa, predvsem ob »sivih«² dnevih, človekova hrepenenja pritisne ob zemljo težko in razsežno nebo. Ravna črta horizonta, kjer se spajata nebo in zemlja, lahko spominja tudi na ravno črto na ekranu osciloskopa, ki oznanja človekovo klinično ali dejansko smrt. Morda Črvek tudi zaradi tega zapira pogled s črtno barvne mase in svetlobo vleče s slike proti gledalcu. Pri staronizozemskih slikarjih smo zasledili *horror vacui*, ki se je izkazoval z natrpanostjo slik s človeškimi figurami. Dokaj podobno lahko tudi pri Črvekovih črnih slikah najdemo soroden *horror vacui*, ki pa se tokrat ne izkazuje v prenatrpanosti slike s figurami, ampak v množičnosti majhnih vrezov s slikarsko lopatico in v vsej mukotrpnosti, ki ga takšno filigransko opravilo zahteva od slikarja. Vendar pa je pri Črvekovih slikah to dolgotrajno opravilo v svojem končnem rezultatu spretno prikrito, saj gledalec nima občutka, da bi šlo dejansko za sledi umetnikove roke, ampak prej za matrico.

V tej teži neznosnega in melanholičnega horizonta imajo črne slike Sandija Črveka svojega daljnjega duhovnega predhodnika v Ca-

sparju Davidu Friedrichu. Na Friedrichovi sliki *Menih na obali* izostane skorajda vse, razen konfrontacije osamljenega, majhnega in nepomembnega kapucinskega meniha s hipnotičnim, v neskončnost raztezajočim se, oblačnim nebom in nezlomljeno črto horizonta. Slika se je že Friedrichovim sodobnikom zdela brezupno prazna. Neznatna podoba kapucinskega meniha je naslikana podobno kot ljudje na drugih Friedrichovih slikah. Njegovi ljudje so vedno obrnjeni s hrbtom proti gledalcu, kar temu omogoča posebno empatijo. Natanko tak položaj zavzema tudi človek, ki gleda Červekovo sliko. Prav tako je pri Červeku navzoča tudi tiha in melanholična meditacija o neskončnosti, o tragičnem iskanju skladnosti med mikro- in makrokozmosom in meditacija o silnicah, ki ostajajo skrite izza različja naravnih fenomenov.

Če beseda ne more ali ne sme izreči drugega kot naziva *adonaj*, pa slika to neizrekljivo kaže kot nekaj, kar je več od nje. In prav na tak način nas gledajo Sandijeve *črne slike*. Neizrekljivo je v Červekovih slikah navzoče na način tiste splošnosti, ki se hkrati naseli tako v najmanjši in nam najbližji žuželki kot tudi v najrazsežnejšem in nam najbolj oddaljenem kozmosu. Hkrati pa se to reflektiranje izraža z iluzijo prostora in s slikarskim razmislekom o nestabilnosti našega očišča. S pomočjo varljive svetlobe smo – kot s spevom siren, Lorelei in Rusalk – pritegnjeni v črno in tiho razsežnost neizrekljivega. In kaj nam preostane drugega kot gledanje, saj je že Ludwig Wittgenstein vedel, da o tem, o čemer ne moremo govoriti, moramo molčati.

Problematika, ki si jo je zastavil Sandi Červek, je dosti širša kot se zdi površnemu opazovalcu, kateremu so si vse njegove slike tako podobne, da se ta podobnost spremeni v istost. Slikar seveda ni tako naiven, da bi v nedogled uporabljal iste rešitve. Predobro se namreč zaveda sklenjenosti in majhnosti operativnega prostora, ki si ga je izbral in določil z odločitvijo za eno samo (ne)barvo. Sandi še vedno preseneča z novimi rešitvami, ki se morda komu zdijo – glede na prejšnje delo – minimalne, za slikarja pa predstavljajo junaški izraz lastne Odiseje. Vsekakor pa lahko rečemo, da Červek še ni zapadel lastni maniri, za katero bi mu očitali, kakor je nekoč očital Hegel Schellingovemu absolutu, namreč, da gre za noč, v kateri so vse krave črne. Sandi Červek je vztrajal pri svojem minimalnem polju likovnih rešitev, in to navkljub vsem negodovanjem in omalo-

važevanjem prenekaterega slikarskega kolega. Povsem drugače pa je z likovno kritiko. Ta je njegove črne slike vseskozi sprejemala z navdušenjem in odobravanjem.

Nevzdržnost odprtosti prostora in ravne linije horizonta morda povzročajo neko neozemljeno nestabilnost, ki relativizira psihično in fizično gravitacijo. Človeški pogled, ki se neuslišano napreza v pogledu čez rob horizonta, najde svojo ublažitev in pomiritev v črni membrani slike in v svetlobi, ki je zdaj neposredno potegnjena in približana iz prostora slike v prostor slikarja in opazovalca. Razsežnost in brezmejnost odprtega prostora se transformira v brezmejnost teme in svetlobnih difrakcij. Če se slikar v prostranosti horizonta ne more uzreti v očesu drugega, poskuša uzreti svoj zrcalni odsev vsaj v punčici očesa vsevidne slike. Pred Červekovimi slikami začutimo določeno nelagodnost. Ta se kaže izključno v tem, da v nas vzbudi bojazen, da nas črnina vsrka v svojo htonično gmoto, iz katere ni vrnitve. Tisto, česar nas postane strah, ni neobstoja sveta, pač pa dejstvo, da ta svet lahko prav dobro obstaja in shaja brez nas. Vendar je – tako kot sama narava Červekovih slik – tudi pomen njegovih del izrazito ambivalenten. Pesimizem oksimoronično shaja z optimizmom in eden v drugem najdeta razloge svojega obstoja. Črna slika postane leča slikarjevega intimnega observatorija. Ta leča v vsem, razen v merah, ustreza Borgesovemu *Alefu* – kraju, v katerem so, ne da bi se premešali, vsi kraji zemeljske oble ugledani z vseh zornih kotov. Morda od tod tudi slikarjeva brezupna prizadevanja po izdelavi vsaj dveh enakih slik. Se pravi, prizadevanja, s katerimi nekdo, ki izhaja iz drugačnega koncepta, nima nobenih težav. Psalmist pravi: »Nobena tema ne bo pretemna zate, noč bo svetila kakor dan, kakor tema, tako svetloba« (Ps 139, 12). In to je uteha, ki jo s skoraj religioznim zvenom – kljub strahu pred našim neobstojem ali pa prav zaradi njega – doseže Sandi Červek s svojimi *črnimi slikami*.

ROBERT INHOF

LIGHT AND DARKNESS IN THE PAINTINGS
OF SANDI ČERVEK

Sandi Červek lives and works in Murska Sobota. The surrounding countryside is flat as a plate. With the exception of the slopes of Goričko in the north, the eye cannot rest on anything and is forced to look »from behind« the horizon. The blackness of the hazy gaze of Červek's paintings evokes the proverbial melancholy of Prekmurje – both due to the black colour, which in the Western European area symbolises mourning and renouncement, as it rouses the autistic fear of darkness, and due to the compactness of the mass in the painting. It evokes that anxious feeling that arises in unpredictable moments, well-known to everyone living in the flat part of Prekmurje. When this anxiety arises, man's only solution seems to be the one that is hidden somewhere behind the distant horizon. There, especially on a »gray« day, man's yearnings are pressed down to earth by the heavy and vast sky. The flat line of the horizon, where the sky and the earth unite, is also reminiscent of the flat line on the screen of an oscilloscope announcing man's clinical or actual death. Perhaps this is also the reason why Červek veils the view with the blackness of coloured mass and draws the light from within the painting towards the viewer. A *horror vacui*, which was expressed by Old Dutch painters by creating images packed with human figures, is also present in Červek's black paintings – yet not in the overcrowding with figures, but rather in the great number of small cuts with the spatula and in the painfulness that such filigree work demands from the painter. But the end affect of Červek's painting conceals this lengthy procedure, as the viewer does not have the feeling that the cuts are actually traces of the artist's hand, but rather that they form a matrix. The unbearable nature of the openness of space and the flat line of the horizon may cause an unearthed instability, which relativises the psychical and physical gravity. Man's glance, which tries with an unfulfilled effort to see over the edge of the horizon, finds its alleviation and appeasement in the black membrane of the painting and in the light, which is now directly drawn from

the space of the painting towards the space of the painter and viewer. The extensiveness and boundlessness of the open space transforms into the boundlessness of darkness and diffraction of light. If the painter's eye cannot catch anything else in the vastness of space, it tries to at least catch its mirror reflection in the pupil of the omniscient painting. In front of Červek's paintings, one experiences a certain uneasiness, which is expressed solely in the fact that the painting evokes the fear of being absorbed into its dark mass, from which there is no return. The thing we are afraid of is not the non-existence of the world, but the fact that this world can just as well exist and function without us. But the significance of Červek's paintings – as the nature of the painting itself – is highly ambivalent. Oximoronicallly, pessimism gets along with optimism and together they find the reasons for their existence. The black painting becomes the lens of the painter's intimate observatory. This lens corresponds in everything except the measures to Borges' *Alef* – a place where all places of the earth are viewed from all optic angles without being mixed up. Maybe this is the source of the painter's hopeless striving for the creation of at least two identical paintings. The striving, which someone with a different concept would have no trouble with. The psalmist says: *»Even the darkness is not dark to You, And the night is as bright as the day. Darkness and light are alike to You«* (Ps 139, 12). And this is the consolation that Červek achieves with an almost religious tone – despite the fear of our non-existence, or precisely because of it – in his *black paintings*.

MIRJANA P. MIRČEVSKA

VEROVANJE V VAMPIRJE PRI MAKEDONCIH V KRIVOPALANŠKEM OKOLIŠU*

PRISPEVEK K PREUČEVANJU VAMPIRJEV V MAKEDONIJI

Verovanje v nadnaravna demonska bitja je pojav, navzoč pri vseh narodih. V tem kontekstu niti Makedonci kot del južnoslovanskih narodov niso izjema. Prav nasprotno; rečemo lahko, da so ta verovanja izražena na več načinov, kot del obredov posmrtnega ritualnega kompleksa, ohranjenega do današnjih dni. Toda ne zgolj v obredih posmrtnih šeg, ampak verovanja v *samovile*, *nave*, *narečnice*, *karakondzule*, *rusalke*, *vesterke*, *samodive*, *tolosume* in druga demonska bitja, ki so del celotnega sistema verovanja, sveta, v katerem so Makedonci živeli. Zdi se, da ni nobena druga demonska predstava ali verovanje do današnjega dne tako ohranjeno kot verovanje v vampirje – kot mrtvo/živo (odsotno/navzoče) bitje. Prav povezanost vampirjev s svetom mrtvih definira tudi njegov demonski karakter.

Če v ljudski tradiciji razmišljamo v kontekstu: ljudska tradicija – poganstva religija,¹ govorimo o najstarejši obliki verovanja, ki sega daleč v predkrščansko obdobje in ki je krščanska religija zaradi različnih razlogov ni uspela povsem izkoreniniti.

Čeprav so vampirji kot pojav bolj ali manj nekdanja univerzalna manifestacija strahu pred smrtjo, je njihov obstoj v evropskih okvirih povezan z območjem Balkana. V 18. stoletju so namreč posebno zanimanje pri bralcih – in nič manj tudi pri tedanji strokovni

* Krivopalanski kraj je del večjega etnografskega prostora gornjevardarske etnografske celote. Leži na skrajnem severovzhodu Republike Makedonije in se deli na območja: Gornja Pčinja, Slavište (vzhodni del Slavišta in zahodni del Slavišta), Slaviško polje, Duračka reka, »prehodni pas«. Delo je rezultat terenske raziskave, izvedene v tem prostoru s študenti etnologije in antropologije Univerze v Skopju maja leta 2007. Pri terenskih raziskavah je sodelovala tudi kolegica Jelka Pšajd, etnologinja v Pokrajinskem muzeju v Murski Soboti.

¹ Vrazinovski, T., *Narodna tradicija, religija, kultura*, Matica Makedonska, Skopje-Melburn 1999, str. 12.

javnosti – izzvala poročila o vampirjih v avstrijskem tisku.² »Kakšna dva meseca po smrti nekega kmeta je v vasi umrlo še osem ljudi, drug za drugim, v osmih dneh. Umrli kmet jim je prihajal ponoči sesat kri. Po župnikovem ukazu so grob odprli in telo mrtveca je bilo povsem sveže, nerazpadlo. Vaščani so mu zabili v trebuh glogov kol in ga nato zažgali.«³ Srbski etnolog Tihomir Djordjević kot dober poznavalec življenja naroda v tem času izraža svojo nezaupljivost in dvom o tem zapisu – v smislu, da ni povsem prepričan o resničnosti dogajanja in da gre za tradicionalno ljudsko verovanje, ne pa za nekaj, kar je vidno »lastnim očem«. Verovanje v vampirje je bilo na slovanskem delu avstro-ogrske monarhije tako razširjeno, da je bila cesarica Marija Terezija leta 1755 prisiljena sprejeti zakon o prepovedi odkopavanja trupel, za katera je prebivalstvo verovalo, da so se povampirila.⁴ V južnoslovanski književnosti je prav tako zabeležena navzočnost vampirjev,⁵ medtem ko so v makedonskih ljudski pripovedkah in legendah zajete aktivnosti vampirjev, kot tudi načini, kako se lahko ti uničijo.⁶ Meni se celo, da je etimologija besede vampir južnoslovanskega izvora in je prav z balkanskega prostora slovanskega življa prišla v terminologijo evropskih jezikov.⁷ Sploh pri Slovanih se lahko srečajo različni nazivi za vampirje; pri Srbih: *vampire*, *la(m)pir*, *vukodlak*, *vrkolak*, *tenac*; pri Bolgarih: *vampire*, *vaper*, *vpir*, *kronik*, *upir*; pri Rusih in Ukrajincih: *upir*, *vapir*; pri Poljaki: *upir*, *upierzica*, *wilkolak*. Etnije, ki so živele v neposrednem sosedstvu južnih Slovanov, so prav tako uporabljale besedo z istim korenem. Takšni so na primer Albanci (*vrkollbk*, *lugbt*, *vurvu-lak*), ki so živeli v stalnem stiku s slovansko populacijo in prevzeli v albansko leksiko veliko slovanskih besed, sploh pa imajo tudi zelo tesno narodno religijo z Makedonci, Srbi in Črnogorci.⁸ Tudi Grki

² *Enstetliche Begebenheit welche sich in dem dorff Kisolava ohnweit Belgrad in Ober-Ungarn vor einigen Tagen zuge-tragen*, Wiener Diarium, 25. 7. 1725. (Obstaja prevod v srbskem jeziku, objavljen v *Vreme* s 4. 1. 1932., po: Radulović, L., *Vampir: Osuječeni mitsi predak i simbol osuječenog seksualnog potencijala*, Etnoantropološki problemi, nova serija, god. I, zv. I., Beograd 2006, str. 181.)

³ Djordjević, T., *Vampir i druga bića u našem verovanju i predanju*, SEZ, LXVI, SANU, Beograd 1953, str. 151–152.

⁴ Howard, Glennys, Leaman, Oliver (editors), *Encyclopedia of Death and Dying* (London and New York: Routledge 2001, str. 465., citirano po: Marković, S., *Srpska pravoslavna crkva u Srbiji: klerikalizacija ili cezaropapizam*, vera-znanje-mir, Beogradska otvorena škola, Beograd 2005.

⁵ http://www.rastko.org.yu/knjizevnost/nauka_knjiz/dajdanic_demoni.html; Radin, A., *Motiv vampira u mitu i književnosti*, Beograd 1996.

⁶ Cepenkova, K. M., *Makedonski narodni prikazni*, Makedonska kniga, kniga petta, Skopje 1989, str. 213–224; Penuslin-ski, K., *Za narodnite prikazni*, Matica makedonska, Skopje 2004, str. 66–67.

⁷ ... Although the belief is widespread over Asia and Europe, it is primarily a Slavic legend with reports proliferating on Hungary from 1730 to 1735. *The New Encyclopedia Britannica*, vol. 12, 1974–1986, str. 253.

⁸ Zečević, S., *Zajedničko u narodnoj religiji Siptara i susednih južnih Slovena*, Rad XIV kongresa Saveza folklorista Jugoslavije, Prizren 1967, Beograd, 1974; http://www.rastko.org.yu/rastko-al/folklore/szecevic-religija_1.php.

so poznali vampirje (*burkiolakas*, *vourkolakas*) kot demonska bitja. Izvor besede vampir v pisnih virih se tolmači na različne načine. Miklošič besedo povezuje s turško besedo *uber*. Češki folklorist Polivka izvaja poreklo iz sanskrske besede *vyambura*, medtem ko nekateri drugi lingvisti menijo, da je beseda *upir* slovanska in da so jo mogoče Turki sami sprejeli od Slovanov.⁹ Po Srpskem mitološkem rečniku,¹⁰ pa tudi na podlagi ljudskega verovanja Makedoncev, karakteristike vampirjev kažejo, da gre za manistično (kult, čaščenje mrtvih prednikov) verovanje, da duša umrlega prebiva nekaj časa v bližini svoje hiše. Duša umrlega se želi ločiti od živih in jih ustrašuje, zato se poskuša živi s številnimi aktivnostmi zaščititi pred dušami umrlih.

POSTAVLJA SE VPRAŠANJE: KAKŠNA JE PREDSTAVA O VAMPIRJIH PRI MAKEDONCIH?

Objavljeno folklorno gradivo ponuja veliko informacij, ki se nanašajo predvsem na prostor celotnega Balkanskega polotoka. Splošno gledano skoraj ni razlik v osnovni predstavi o tem demonnem bitju, ki pa je bila pri Makedoncih drugačna glede na druge balkanske narode. Gre za široko razširjeno verovanje, da se človekovo življenje ne končuje s smrtjo, ampak se nadaljuje z bivanjem v drugačni obliki. Glede na to, da se tuzemeljsko in onostransko življenje razlikuje in med seboj izključuje v času in prostoru, je razumljivo, da odsotnost enega pogojuje navzočnost drugega stanja. Tako prebivalci verujejo, da ima človek po smrti (po štiridesetih dneh) nagnjenost, da postane *vampir* (K. Palanka), *japer* (Poreče),¹¹ *upper*, *grob-nik* (Struški Drimkol), *voper* (ohridski in prespanski okoliš), *lompir* (veleški okoliš), *vapir*, *seniste* (prilepski okoliš), *vampirin* (gjevgijski okoliš).¹² Navkljub evidentni raznolikosti pri uporabi terminologije je beseda bolj ali manj bližja identiteti vampirja. V zamišljeni predstavi vampirjev prevladujejo spoznanja, da je to mrtev človek, po-

⁹ Kulišić, Š., Petrović, Ž. P., Pantelić, N., *Srpski mitološki rečnik*, s.v. Vampir, Etnografski Institut, SANU, Beograd 1998, str. 75.

¹⁰ Kulišić, Š., Petrović, Ž. P., Pantelić, N., *Srpski mitološki rečnik*, s.v. Vampir, Etnografski Institut, SANU, Beograd 1998, str. 74.

¹¹ Obremski, J., *Folklori i etnografski materiali za Poreče*, Institut za Staroslovenska kultura Prilep, kniga I, Skopje-Prilep 2001, str. 156.

¹² Vrazinovski, T., *Rečnik na narodnata mitologija na Mekedoncite*, s. v. Vampir, Matica Makedonska, Prilep-Skopje 2000, str. 78.

gosteje moški kot ženska, ki takoj, ko se zmrači, »v gluhi dobi«¹³ pride iz groba in se sprehaja po vasi, po križiščih, po gozdu,¹⁴ po travnikih in pašnikih,¹⁵ okrog voda in vodnih mlinov: »Vampirji se zbirajo v vodnem mlinu. Vodni mlin dela tudi ponoči, sedi se notri, melje se žito. Moj ate sedi tam, buden je, noč je, a nekaj ga je pritisnilo, voda šumlja, se zahlipa, bori, hoče vstati, a nekaj mu ne dovoli. Vso noč ga je davil.«¹⁶ Vampir vstopa v hiše (na podstrešje, v klet, v hlevu k živini). Zgleda »kot vsak drugi človek«, toda brez kosti in ves mehak je, kot žele »samo iz krvi« in zaradi tega se lahko potegne tudi skozi najmanjšo odprtino in lahko vstopi in izstopi povsod. Če ga pogledaš od blizu, je v obraz rdeč, ima razširjene oči in večja šilasta ušesa. Nosi isto obleko, v katero je bil pokopan. Makedonci islamske veroizpovedi iz okolice Velesa verujejo, da ima vampir, če je musliman, beli prt (platno), če pa je kristjan, nosi obleko. Lahko se tudi spremeni, dobi obliko živali (kozliček, pes) in ga človek takoj ne more prepoznati. »S prijateljico in staro materjo (babo) smo nesle na konju volno v Krivo Palanko k vlačarju. (Vlačar je obrtnik, ki že oprano in očesano volno ob pomoči stroja naredi zračno, mehko, da jo potem na kolovratu lažje predejo.) V vasi Tlminci, pri jarku, je nekaj zaplesalo in me smo se ustavile: »Nič ni, pojdemo,« pravi stara mati. Šle smo čez ta kraj in en pes je šel pred nama in za nama. Konji so vznemirjeni, trije konji, mi tri gremo. Pes je pomolil jezik, poskušale smo ga pregnati s kamnom, toda starka ni dovolila, da bi vrgli vanj kamen. In rekla je, naj molčimo. Ko smo prešle ta kraj, so glasovi prenehali. Stara mati je vedela, da je tukaj vampir, da se tu pojavlja.«¹⁷

Makedonci verujejo, da se lahko vsak mrtvec spremeni v vampirja; so tudi mrtveci, ki imajo za to večje možnosti kot drugi. To so tisti, ki so bili v času življenja na zemlji slabi ljudje, in »jih zemlja ne sprejme«, ter tisti, ki so težko »spustili dušo«.¹⁸

¹³ Kuličić, Š., Petrović, Ž. P., Pantelić, N., *Srpski mitološki rečnik*, s.v. Vampir, Etnografski Institut, SANU, Beograd 1988, str. 74.

¹⁴ *Gresta iz Gabra proti Neravu* (vasi v krivopalanškem okraju, op. p.) ata in logar. Logar nosi puško. Naenkrat, okrog enih po polnoči, začne pri gabrskem mlinu logar vzklikati: »Slave, Slave (očetu je bilo ime Slave, op. p.), dva sta me ubila!« Ata ni mogel videti ničesar, toda nekako mu je uspelo vzeti puško od logarja in streljati v zrak. Tako je vampir pustil logarja in sta se rešila. Informator: Stojan Kitanovski, r. 1938, vas Gaber, živi v: Skopsko Pole (osebna terenska informacija).

¹⁵ »Živino pasemo ponoči, v zgodnjih jutranjih urah, čez dan so velike vročine, ovce ležijo, nočejo se pasti. Vso noč smo bili z živino. In glej, naenkrat preteče človek in zgine.« Informator: Stamen Kitanovska, r. 1939, vas Dlabočica, živi v: Skopsko Pole (osebna terenska informacija).

¹⁶ Ajdačić, D., *Demonški hronotipi u usmenoj književnosti*, Makedonski folklor, XXIV, št. 47, Skopje 1991, str. 294; Informator: Sara Petkovska, r. 1935, vas Moždivnjak (osebna terenska informacija).

¹⁷ Informator: Stamen Kitanovska, r. 1939, vas Dlabočica, živi v: Skopsko Pole (osebna terenska informacija).

¹⁸ Djordjević zapiše, kako se v severovzhodni Srbiji stari ljudje, ki se mučijo in ne morejo na lahek način oditi na oni svet, na nekakšen način zaščitijo od povampirjenja z žigosanjem z razbeljenim železom (kot živina v Ameriki), po: I. Kovačević, *Prikoljš*, GEI, SANU, XXXIX, Beograd, 1990, str. 107.

Povampirijo se tisti bolniki, ki preveč ležijo na postelji, ki so veliko slabši¹⁹, utopljeni, umrli vojaki v vojnah,²⁰ mladi neporočeni ljudje,²¹ pa tudi tisti, ki so želeli umreti in so se zaradi nečesa vrnili. »Tudi dekleta se lahko povampirijo. Prej se otroci niso pikali. Z ničemer, koža ni prebodena in zato se povampirijo.«

Vampir se najraje vrača v svojo nekdanjo hišo, pa tudi k sosedom ali prijateljem, ki jih je imel med življenjem. »Pride na podstrešje, premetava perilo, v kletih izliva žganje, vino, kavo. Rogovili, vpije, razbija, vedno nekaj odpira in zapira, lomi, ti pa ničesar ne moreš videti. Prihaja v hleve in napada domače živali, jih davi, jih preznoji in muči, jih spušča ven sredi noči. Vampir lahko dojenčku popije (izsuši) jetra. Pride v stajico in ga ubije.«²² Zelo živi so verovanja in zgodbe, ko vampir živi s svojo ženo in ima z njo spolne odnose.²³ To se je najpogostejše dogajalo, ko je bil soprog dalj časa zdoma, daljše obdobje na začasnem delu v drugi državi in ni bilo možnosti, da bi se videla, tako da se je potem slišalo, da je mož tam v tujini umrl.²⁴ Ko se je ponovno pojavil v vasi, ni nihče dvomil, da informacija o njegovi smrti ni bila točna. Iz tega spolnega odnosa med vampirjem in ženo²⁵ se je rodil tudi otrok, ki je bil sposoben vampirja prepoznati in ga ubiti:

¹⁹ Informatorji: Anica Angjelkova, r. 1924, vas Stanci, Stamenova Kitanovska, r. 1939, vas Dlabočica, živita v: Skopsko Pole (osebna terenska informacija).

²⁰ Med vojno je tukaj umrlo nekaj nemških vojakov. Neke pozne noči se s sestro vračava z ličkanja koruze in nenadoma se postavi pred nju vojak. Stoji pravi vojak, s puško ... gledava. Obe sva ga videli. In v trenutku je izginil. Prikazoval se je na istem kraju, tudi drugi so ga videli. Prihajal je med polnočjo in tretjo uro zjutraj. »Kri začne delovati« in vojak se pojavi. Ti ga vidiš, toda on te ne davi, ničesar ti ne naredi, samo stoji in gleda.« Informator: Stamenova Kitanovska, r. 1939, vas Dlabočica, živi v: Skopsko Pole (osebna terenska informacija).

²¹ »Umrli je fant, mlad, neporočen, in se povampiril. Vampir je prihajal domov, razlil žganje, izpustil iz hleva konje in pustil, da so vso noč tekali. Zjutraj so se konji preznojeni vrnili v hlev. Pri živini so nastavili križ in več jih ni bilo.« Informatorji: Štefka Petrevska, r. 1933, Anica Angjelkova, r. 1924, vas Stanci (osebna terenska informacija).

²² Petnajstletna deklica je ostala doma z materjo, sestro in mlajšim bratom zvečer okrog osmih. Oče je odšel v K. Palanko. Mati je rekla: »Nahranimo živino«. Vzela je svetilko in šla naravnost v hlev. Komaj so stopili ven, že je na podstrešju nekaj počilo. Svetilka je ugasnila, mati pa je dejala, da piha veter. Materi se sploh ni mudilo nahraniti živine. Govorila je le, da morajo narediti to in ono in se zadrževala v hlevu. Komaj so stopili ven, je svetilka spet ugasnila in nenadoma je pred našimi nogami počilo. Mati je opazila na stezi neko kamenje. Vstopili so in vrata le malo zaprli z zapahom, pa tudi okna niso dobro zaprli. Naenkrat je nekdo ali nekaj potkal(o) na hišna vrata. Vsi so stopili skupaj. Slišali so, kako nekdo odmika zapah, kakor da odpira vrata. Mati je šla in zapahnila do konca. Vso noč, dokler niso zapeli prvi petelini, so se slišali glasovi in ropot. Zunaj je bil vampir, razsipaval žito in pepel iz krušne peči. Zjutraj je mati naredila iz bršljana venec in ga nataknila pred hišo, na venec privezala česen in vanj zabodla iglo. Pozneje nas je na neki poroki naša teta vprašala, če nas tiste noči ni kaj strašilo. Dejansko je on (op. vampir) umrl v Palanki in ko so ga nesli, je padel iz avta in se nato povampiril. In poslali so ga k nam. Informator: Stamenova Kitanovska, r. 1939, vas Dlabočica, živi v: Skopsko Pole (osebna terenska informacija).

²³ Vrazinovski, T., Rečnik na narodna mitologija na Makedoncite, v. Vampir, Matica Makedonska, Prilep-Skopje 2000, str. 80.

²⁴ »Mož je delal v Nemčiji. Vsi so slišali, da je tam umrl in so ga tam pokopali. V vasi Gradec je imel soprogo. Šež nekaj let se je vrnil in ljudje so verovali, da je bila informacija o njegovi smrti napačna. Naprej je živel s svojo ženo in rodil se jima je otrok. Nekega dne je šel vampir na travnik spravljat seno, ženi pa je sporočil, naj mu pripravi jesti in naj kosilo prinese pravočasno. Žena je pripravila kosilo in se napolila na travnik. Med potjo je srečala psa, ki jo je napadel in ji raztrgal predpasnik. Uspela se je obraniti in priti do moža. Mož jo je vprašal, zakaj zamuja z jedjo, pa mu je razložila, da jo je napadel pes in da se je pred njim komaj obranila. Nasmehnil se je in uspela je videti, da je imel med zobmi košček njenega predpasnika; v tem trenutku je posumila, da je pravzaprav on vampir. Sklenila je to preveriti, spravljala sta seno in ko je bil on na kopici in je zlagal je seno, ga je ona z železnimi vilami nehote zabodla, nkar se je ves sploščil kot žele.« Informator: N. N., Maala Petkovska, vas Gradec (osebna terenska informacija).

²⁵ Od terenskega gradiva, zbranega pred leti, je razvidno, da je ta podatek povsod navzoč. Zaradi tega je treba biti glede seksualnosti vampirjev kot mitskega prednika zelo pozoren. Glej: Radulović, L., Vampir: Osuječeni mitski predak i simbol osuječenog muškog seksualnog potencijala, Etnoantropološki problemi, n. s. god. 1, zv. 1, Beograd, 2006, str. 181–201.

»Obstajajo tudi vampirski otroci, »vampirjevci«. Ta ubija vampirje. Ta otrok je sedaj vampirjevec, vidi vampirje in jih lahko ubije.²⁶ Poleg »vampirjevca« lahko vidijo vampirje edino še ljudje, ki so bili rojeni na dan mrtvih.²⁷ Iz ljudskega verovanja je znano, da se ta dan odpirajo podzemna vrata, tako da je mogoča določena komunikacija z mrtvimi; tako imajo tisti, ki so rojeni tega dne, moč stalne komunikacije z ljudmi z drugega sveta, posebno še, če se z njimi srečajo v tem zemeljskem življenju.²⁸

V literaturi, ki obravnava tradicionalna verovanja prebivalstva, so zabeleženi primeri odkrivanja, kdo je vampir; točneje, iz katerega groba prihaja. To se vedno opravlja ob pomoči kakšne domače živali: psa, konja ali črnega petelina.²⁹ Žival privedejo na pokopališče in jo vodijo čez grobove, za katere menijo, da so v njih vampirji. Če je v grobu vampir, potem konj ne bo stopil čez ta grob: »Vodijo konja po pokopališču in konj čuti in ne bo šel čez grob.«³⁰

KAJ BI MORALI NAREDITI, DA MRTVEC NE BI POSTAL VAMPIR?

Največji pomen posmrtnega obrednega dejanja je zaščita in distanca živih od umrlega ter njegovo sprejetje v skupnost mrtvih. Družba si prizadeva izpolniti vse svoje obveznosti do preminulega, ker je za njo edino koristen »čisti mrtvec«, tisti, ki se po končani obredni praksi uspešno vključi v skupnost preminulih prednikov in dobi status prastarša skupnosti.³¹ Zaradi tega tradicionalna skupnost še v času življenja pazi, posebno pa po smrti, da ničesar ne pozabi ali izpusti, da bi bil potem omogočen regularni prehod na ta svet hkrati s varovanjem živih. V nasprotnem, v kolikor skupnost ne izpolni vseh obvez do preminulega, potem je ona kriva za morebitno bodoče povampirjenje mrtveca.³² Vse šege so na-

²⁶ Informatorji: Štefka Petrevska, r. 1933, vas Stanci; N. N., Maala Petkovska, vas Gradec; Stamenita Kitanovska, r. 1939, vas Dlabočica, živijo v: Skopsko Pole (osebna terenska informacija).

²⁷ V pravoslavni veri so trije veliki dnevi mrtvih: predvelikonočni post (datum se spreminja), sobota pred dnem sv. Dimitrija (sv. Dimitrij je 8. 11.) in binkosti (datum se spreminja glede na veliko noč).

²⁸ Na terenskem raziskovanju v K. Palanki smo se imeli priložnost pogovarjati tudi z mladimi, izobraženimi ljudmi (starimi od 30 do 40 let), ki so govorili o osebnih srečanjih te vrste.

²⁹ Kulišić, Š., Petrović, Ž. P., Pantelić, N., *Srpski mitološki rečnik*, s. v. Vampir, Etnografski Institut, SANU, Beograd 1988, str. 74.

³⁰ Informator: Štefka Petrevska, r. 1933, vas Stanci (osebna terenska informacija).

³¹ Risteski, S. Lj., *Posmrtni obredi kompleksa vo tradicijska kultura na Mariovo*, Institut za staroslovenska kultura Prilep, Prilep 1999, str. 159.

³² Jovanović, B., *Vampir kao metafora*, GEI SANU, LII, 2004, str. 277.

ravnane tako, da se mrtvecu omogoči »idealen prehod« na drugi svet; v mnogih primerih zaradi strahu pred potencialno možno nevarnostjo, da se mrtvi ne razjezi in da s tem ne bi izzvali njegove zlobe in maščevanja.³³ Čeprav je v našem primeru, kot je navedeno v besedilu zgoraj, za povampirjenje mrtveca kriva njegova družina, ne širša skupnost. Strah, da se preminuli ne povampiri, je vplival na razne varnostne ukrepe. V kolikor je imel pokojni odprte in krvave rane, za katere so ljudje verovali, »da mu kri teče kot veter«, potem bo tudi on »oživel kot veter«. Zaradi tega se rane mažejo z modro galico (z njo so že nekoč škropili vinograd za zaščito pred škodljivci) ali s soljo, da bi rana izginila. Zelo razširjeno je verovanje, da mrtvega ne sme preskočiti žival (mačka, pes, kokoš, miš), kajti v nasprotnem se bo povampiril. Zato vso noč gorijo sveče, bedijo ob njem in ga ne puščajo samega niti za trenutek. Ničesar si ne ponujajo med seboj prek njegovega trupla; to je prepoved, ki se pozneje prenaša tudi za podajanje stvari čez grob. Ena najvažnejših zaščit je, da pokojnega prebodejo z iglo v popku kot središču človeškega telesa, da se koža ne bi napihnila. Pred vampirji se ščitijo tudi z zasaditvijo bršljana na dvorišču, s pomočjo križa, postavljenega na vidno mesto, ognja in raznih bodečih ostrih predmetov – sekira, srp, bodeča žica. Toda najboljša zaščita je glogov kol ali glogov trn, pred katerim vampirji bežijo in s katerimi se jih najlaže ubija. Splošno razširjeno je verovanje, da je vampir poln krvi in če ga prebodemo z iglo ali kakšnim ostrim predmetom, bo umrl: *»Kri bo stekla in tako izkrvavljeni vampir je »strovište«.*³⁴ *Strovište* ima veliko apotropejsko moč in se uporablja v mnogih primerih, ko se mora človek pred kom zaščititi. *»Strovište je ostanek vampirja, ki je izkrvavel, ostal brez krvi. Del njega se da noseči ženi, ki ga položi v pas tako, da se ne vidi, toda ona ve, da ga nosi. Ko nosečnica rodi, se košček strovišta skuha v vodi. Mati pije to vodo in jo daje na jezik tudi novorojenčku, da ga ne bi bolel trebuh. Strovište je rdeče kot kri, ko je sveže.«*³⁵ *»Bilo je poleti. Z materjo greva in nekaj stoka, cvili in celo igra. »Mama, mama, ali ga slišiš?« »Slišim, slišim!« Pes je začel vampirja preganjati in medtem ko je bežal pred psom, se je nabodel na trn in se je razlezel, »istrovio se«.*³⁶

³³ Levy Bruhl, L., *Primitivni mentalitet*, Beograd, 1998, str. 53.

³⁴ Informator: Štefka Petrevska, r. 1933, vas Stanci (osebna terenska informacija).

³⁵ Informator: Stamenita Kitanovska, r. 1939, vas Dlabočica, živi v: Skopsko Pole (osebna terenska informacija).

³⁶ Informator: Štefka Petrevska, r. 1933, vas Stanci (osebna terenska informacija).

Staro slovansko verovanje v človeško in živalsko dušo pozna tudi makedonsko tradicionalno ljudsko verovanje. V določeni meri je določena kombinacija oziroma mešanje tradicionalne ljudske religije s krščanstvom, toda prebivalstvo seveda ne more ločiti med eno in drugo. Prebivalstvo je globoko prepričano, da je vse, kar dela in v kar veruje, v skladu s krščansko religijo. Po krščanskem verovanju gre v trenutku, ko nastopi smrt, duša iz človekovega telesa, a ne izgine, ampak nasprotno – je nesmrtna. Ljudje imajo o njej različne predstave: zamišljajo si jo kot ptico, metulja, čebelo, netopirja.³⁷ Verujejo, da duša človeka, ki je umrl, ne more oditi iz telesa in tako se spremeni on v vampirja,³⁸ mrtvec ne razpade.³⁹

»Obleka se zavije v prtljago in to odložimo v klet. Poškropimo s krstno vodo, ki jo duhovnik pusti, ko pokojnika odnesejo iz hiše. Gredo na pokopališče, prižgejo sveče in zvečer znova poškropijo s krstno vodo po pokopajnikovih oblekah. Tako delajo to devetintrideset dni, štirideseti dan pa (to se imenuje večerina), ko se vrneš s pokopališča, opereš vse pokopajnikovo perilo, vso obleko. Obleke se ne sme prati devetintrideset dni ... v oblačilih je duša, v obleki do štirideset dni, zato se ne pere. Do štiridesetega dne gre pokopajnikova duša povsod, kjer je bil on, ko je živel. Ko je umrla mati, smo jo peljali v Dlabočico (umrla je v Skopju – op. p.). Ves čas je pred avtomobilom letal metulj. Bila je noč, mesec februar, mislim si: »To je mamina duša.« Metulj je človekova duša. Po pogrebu je bil metulj še v hiši, čeprav je bila zima. Tri dni po pogrebu se vsak večer prižge sveča v sobi, v kateri je ležal mrtvec na paroh, v krožnik se nasuje moka, ki jo je potrebno zgladiti. Na mizo se postavita voda in vino. Če je žejen, bo pil, če pa je lačen, se naredijo v krožniku v moki odtisi, kakor da je ponoči prišel domov in tipal po moki.«

V ljudski tradiciji v krivopalanškem okraju verujejo v možnost, da se vampirje, ki pogosto prihajajo, lahko pošlje v drugo hišo: *»Obstaja način za odvracanje vampirjev, pa tudi, da ji lahko pošlješ k drugi hiši. Naredi se majhen kruh, vzame se sir in oboje položi v torbico. Ta se obesi pred hišo, priveže se daljša vrstica, oseba, ki bo poslala vampirje v drugo hišo, je skrita, drži vrstico in čaka, da se pojavi vampir. Skrita oseba ga ne more videti, ko se vampir pojavi in poskuša vzeti torbico, se vrstica zamaje. Slišala sem, da je skrita oseba izgovarjala ime povampirjenega člo-*

³⁷ Vrazinovski, T., *Recnik na narodnata mitologija na Makedoncite*, v. Vampir, Matica Makedonska, Prilep-Skopje 2000, str. 157.

³⁸ Bandić, D., *Vampir u religijskim shvatanjima jugoslovenskih naroda*, Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko, ogledi o narodnoj religiji, biblioteka XX vek, Beograd, 1997, str. 93–94.

³⁹ Informator: N. N., Petkovska Maala, vas Gradec (osebna terenska informacija).

veka: 'Pridi, kakor veš in znaš, da vzameš torbico, Jana te pričakuje nocoj.' Skrita oseba je bila njegova hči in je poslala vampirja k moji materi. Vampir gre k svojim, k neznanim ne gre ...»⁴⁰

To so počeli tako pogosto, da so se pri ženah pojavile tudi nekatere, ki so bile zelo večje in so to opravljale na ravni profesionalnosti: »So žene, ki vedo, kako se pošilja vampir v drugo hišo. V vasi Marino (v okolici Skopja – op. p.) je Milica, ki zna vampirja preusmeriti. Po poreklu je iz Dlabočice. Kličejo jo po vaseh, da preusmerja vampirje.«⁴¹

Prebivalci Krive Palanke verujejo tudi v povampirjene nekrščene otroke.⁴² Če se rodi mrtev otrok ali umre prve dni, ko še ni bil krščen, se lahko povampirji. Imenujejo jih *svirci*⁴³, prav zaradi njihove moči, da igrajo zelo glasno. Čas njihovega delovanja je noč. »*Svirci – rodi se otrok in umre nekrščen. In postanejo svirci. Nekoč smo pasli živino in je deževalo in svirci okrog nas so začeli krožiti. Ne vidiš jih, a jih slišiš. Prileteli so iz Bolgarije (okrog leta 1955). Svirci potujejo v jati, skupaj, nikoli posamezno. Veliko jih je. Pripoveduje se, da so napadli nosečo ženo in jo ubili na pragu pred hišo. Prišla je po drva za ogenj. Okoli leta 1958–59, okrog devetih, desetih ponoči sem šel na stranišče, ki je bilo zunaj. Naenkrat zaslišim igranje, močno igranje, kakor da je nekaj sto ljudi; pomislil sem, da se vračajo pastirji z ovcami in igrajo. Rekel sem si: »Ti pastirji pa krepko igrajo, tudi glasovi hitro prihajajo, glavo mi bo razneslo«, tako močno je bilo. In ničesar ne vidim. Hitro sem se napotil noter in vprašal, če so tudi drugi slišali igranje, in moj ded (oče moje žene, tast) je ugasnil svetilko, dokler niso odšli mimo. Pozneje se je pripovedovalo, da so se ovce prestrašile, pastirji so streljali s puškami, svirci so odšli proti Albaniji, prišli pa so iz Bolgarije.«⁴⁴*

Iz posredovanega gradiva, predvsem s terenskih raziskav v maju 2007, se lahko jasno vidi, da Makedonci še vedno verujejo v obstoj nekih nadnaravnih bitij. V verovanjih južnoslovenske populaci-

⁴⁰ Informator: Stamena Kitanovska, r. 1939, vas Dlabočica, živi v: Skopsko Pole (osebna terenska informacija).

⁴¹ Informator: Stamena Kitanovska, r. 1939, vas Dlabočica, živi v: Skopsko Pole (osebna terenska informacija).

⁴² Kulišić, S., Petrović, Ž. P., Pantelić, N., *Srpski mitološki rečnik*, s. v. Vampir, Etnografski Institut, SANU, Beograd 1988, str. 73.

⁴³ Tudi severovzhodni del Slovenije pozna nekrščene otroke. Prekmurci jih poznajo kot *brezglavjake*: to so mrtvi otroci, ki so umrli brez krsta in so jih pokopavali zunaj pokopališča. Bili so nesrečni in ker niso bili krščeni, niso mogli v nebesa, pekla pa si tudi niso zaslužili. Zato vse noči jokajo, letajo brez glav okrog pokopališča in prosijo Boga, da bi jih spustil v nebesa. (glej: Dušan Rešek, *Brezglavjaki*, Glasovi, 9. knjiga, Kmečki glas 1995, str. 49.) Slovenske gorice poznajo *mave*, *movje*, *mave*. To so nekrščeni otroci, ki so letali po zraku in so se strašansko drli ali čivkali, najbolj se jih je slišalo v mraku. Ponoči si ne smeš žvižgati, ker te napadejo kot ptiči so in plahutajo po tebi, te tolčejo. \$Če se vržeš v kolo-vozno pot, ali pa če imaš v žepu rožni venec, nimajo več moči nad tabo. Mavje so tudi tisti rojeni otroci, ki so jih ženske takoj po porodu umorile. Same so jih krstile in pokopale zunaj pokopališča (glej: Elizabeta Ajtnik, Alojz Peserl, Milena Lozar, Jelka Pšajd, Ljudi so gučali, Glasovi, Celjska Mohorjeva knjiga, 2008).

⁴⁴ Informator: Stojan Kitanovski, r. 1938, vas Gaber, živi v: Skopsko Pole (osebna terenska informacija).

je nasploh, s tem pa tudi pri Makedoncih, so ohranjeni elementi stare slovanske religije. Glede na to, da je izvor nadnaravne moči demon, umeščen v prostor in čas, se lahko govori o demonskih krontipih, ki so povezani z demoni, njihova aktivnost pa profani človekov vsakdanjik naredi svetega.

LITERATURA:

- Ajdačić, D., *Demonski hronotipi u usmenoj književnosti*, Makedonski folklor, XXIV, broj 47, Skopje 1991.
- Ajdačić, D., *Motiv vampira u evropskoj književnosti i književnosti balkanskih Slovena*, Književna reč, Beograd 1993.
- Bandić, D., *Narodna religija Srba u 100 pojmova*, Nolit, Beograd 1991.
- Bandić, D., *Vampir u religijskim shvatanjima jugoslovenskih naroda*, Carstvo zamaljsko i carstvo nebesko, ogledi o narodnoj religiji, biblioteka XX. vek Beograd 1997.
- Blagojević, G., *Prilog proučavanju vampira u Srba ili lužničke priče o vampiru*, GEI SANU, LII, Beograd 2004.
- Cepenkovič, K. M., *Makedonski narodni prikazni*, Makedonska knjiga, knjiga peta, Skopje 1989.
- Čajkanović, V., *Ubijanje Vampira*, Mit i religija u Srba, Srpska književna zadruga, Beograd 1973.
- Djordjević, T., *Vampir i druga bića u našem narodnom verovanju i predanju*, Srpski etnografski zbornik, SAN, LXVI, Beograd 1953.
- Elijade, M., *Sveto i profano, priroda religije*, Alnari, Tabernakl, Beograd 2004.
- Filipović, M., Tomić, P., *Gornja Pčinja*, Srpski etnografski zbornik, LXVIII, Beograd 1955.
- http://www.rastko.org.yu/antropologija/slovenska_mitologija.html
- http://www.rastko.org.yu/knjizevnost/nauka_knjiz/dajdacic_demoni.html
- Jovanović, B., *Vampir kao metafora*, Glasnik Etnografskog Instituta, SANU, LII, Beograd 2004.
- Kovačević, I., *Prikoljš*, GEI SANU, knj. XXXIX, Beograd 1990.
- Kulišić, Š., Petrović, Ž. P., Pantelić, N., *Srpski mitološki rečnik*, s. v. Vampir, Etnografski institut, SANU, Beograd 1998.
- Lévy Bruhl, L., *Primitivni mentalitet*, Beograd 1998.
- Marković, S., *Srpska pravoslavna crkva u Srbiji i država: klerikalizacija i cezaropapizam*, Vera-znanje-mir, Beogradska otvorena škola 2005.
- Nikolić, Alečković, M., *Strah i strah od straha*, Srpsko nasleđe, Istorijske sveske, št. 8, Beograd 1998.
- Obrembski, J., *Folklori i etnografski materijali za Poreče*, Institut za Staroslovenska kultura Prilep, knjiga I, Skopje-Prilep 2001.
- Penušliski, K., *Za narodnite prikazni*, Matica makedonska, Skopje 2004.
- Projekat Rastko, Skadar, http://www.rastko.org.yu/rastko-al/folklor/szecevic-religija_1.php

- Radin, A., *Motiv vampira u mitu i kniževnosti*, Beograd 1996.
- Radulović, L., *Vampir: osujećeni mitski predak i simbol osujećenog muškog seksualnog potencijala*, Etnoantropološki problemi, n. s., god. I, zv. I, Beograd 2006.
- Risteski, S. Lj., *Posmrtniot obreden kompleks vo tradiciskata kultura na Mariovo*, ISKP, Prilep 1999.
- Vampirete vo makedonskite veruvanja i predanija*, Podgotvile Spirovska, L., i Vražinovski, T., Institut za folklor, knj. 2, Skopje 1988.
- Vražinovski, T., *Narodna tradicija, religija, kultura*, Matica Makedonska, Skopje-Melburn 1999.
- Vražinovski, T., *Rečnik na narodna mitologija na Makedoncite*, Institut za staroslovenska kultura Prilep, Skopje 2000.
- Zečević, S., *Zajedničko u narodnoj religiji Šiptara i susednih Južnih Slovena*, Rad XIV kongresa Saveza folklorista Jugoslavije (u Prizrenu 1967), Beograd 1974.

MIRJANA P. MIRČEVSKA

THE BELIEF IN THE EXISTENCE OF VAMPIRES OF
MACEDONIANS IN THE KRIVOPALANŠKA REGION

The belief in the existence of supernatural demonic creatures is a phenomenon that is present in all nations. The people of Macedonia, who belong to the southern Slavic nations, are no exception. It appears that no other demonic image (or belief) has been preserved up till the present day to such extent as the belief in vampires as dead/alive (present/absent) creatures. If a child is stillborn or if it dies within the first days, before it is christened, it can become a vampire. It is believed that 40 days after a person's death, a person has the predispositions of becoming a vampire. The predominant imaginary perception of a vampire is that it is a dead person, more often male than female, who comes from the grave immediately after nightfall in the »still time«. It looks like »any other human being«, however, it has no bones and is completely soft, as slime, »only made of blood«, which enables it to squeeze through the tiniest of cracks and to enter and exit anywhere. A close look reveals that its face is red, eyes widened and its ears big and pointed. It can also transform, take an animal shape (a goat, a dog) and can therefore not be recognised by humans. More than anything, a vampire likes to return to its old house and visit the neighbours and friends from its lifetime.

The fear that the deceased would indeed become a vampire triggered various safety measures. One of the most important precautions is that the deceased is pierced with a needle through his or her navel – as the centre of the human body – in order to prevent the skin from inflating. The best protection is a hawthorn pole or thorn, which are feared by vampires and are also the best weapons for killing a vampire.

From the presented materials, particularly from the field research made in May 2007, it is evident that Macedonians still believe in the existence of some supernatural creatures.

ELLA TOMŠIČ PIVAR

NEKAJ VIDIKOV ČAROVNIŠTVA V PREKMURJU

1. NAMESTO UVODA

Izročilo, duhovna dediščina prednikov, je še zaznamovalo mladost moje in še starejše vaške generacije, zato je intimna, čustvena vez z vodnim svetom ob Muri ostala še v 21. stoletju in se napaja iz nenavadnosti petdesetih let prejšnjega stoletja.

Kot otrok sem opazovala teti Kato in Rozi, obe že počivata na pokopališču v Kotu – in zdaj bi še morala dodati: bog jima daj večni pokoj –, a kaj, ko se mi z leti v dolgih nočeh vedno pogosteje prikazujeta. Opazovala sem ju pri delu, pri vsakdanjih opravilih, predvsem pa pri pranju perila na Mali Muri. Po dvigovanju in drgnjenju velikih plaht sta se utrudili, za nekaj minut posedeli pod vrbo žalujko in z naglico preleteli vse dogodke v bližnji in daljni okolici. Takrat je bil naš svet majhen in okrogel, moji tatici pa sta imeli pregled nad dogodki od Pinc in Banute do Hotize in Svetega Martina v Medžimurju; in ko so v vas prišli lončarji, še tja do Gorikega. Najprej so bili na dnevnem redu pogrebi, rojstva, aktualna kmečka opravila, nekoč pa sta ob času žetve skrivnostno šepetali o Bari, ki je spekla kiselakove retaše za mlatce.

Barino vrednošče so bile številne mačke, nekaj petelinov in kur, krav pa ni imela nikoli. Le od kod ji kiselak pa vrhnje, saj brez tega pri nas ne pečejo retašev, se mi je motalo po glavi. Zbrala sem dovolj poguma in vprašala: »Teta Rozi, kako nekdo dela kiselakove retaše, če nima krav?« Pogledala me je, kot da me prvič vidi in dejala: »Preci si že zrasla in žalostno je, ka ti je mati nej razložila, da so cumprnice vsega zmožne ...«

Zvečer sem pobarala mamo, zakaj mi ni razložila, kako lahko Bara speče kiselakove retaše, če pa nima krav.

»Kdo pa ti je to pravil?« me je vprašala.

»Teta Rozi,« sem izstrelila kot iz topa.

»Ona že ve, kako se temu streže, saj je prav takšna cumprnica kot Bara,« je resno dejala in začutila sem, da je s tem končano moje tovrstno izobraževanje. Ampak poskušala sem drugod pridobiti ustrezne informacije in tako sem o tisti teti Bari zbrala okoli dvajset, o drugih cumprekih in cumprnicah po prekmurskih vaseh med Slovenci, Madžari in Hrvati pa še okrog dvesto zgodb.

Po arhivih v Sombotelu/Szombathelyu, Zalaegerszegu in po strokovni literaturi sem zasledila deset čarovniških procesov, ki se nanašajo na Mursko Soboto, lendavsko okolico in gornjelendavsko gospostvo. Ustno izročilo in listine iz 18. stoletja o čarovnicah predstavljajo neprecenljiv vir narodnega blaga, ki pa žal usiha, saj jih je pred prvo vojno zbiral in objavil *Štefan Kühar* iz Bratoncev, potem pa smo zaradi lažnega sramu in morale zamolčali te »neumnosti«. Po vaseh še živi nekaj starejših ljudi, ki na dolgo prigovarjanje povedo, *»ka san tou čüo od stare matere, meni pa se kaj takšoga nej zgoudilo ...«*.

Del prekmurske zgodovine izginja, z njo pa tudi del duše naroda med Muro in Rabo, pa naj si bo njegova govorica slovenska ali madžarska.

2. ČAROVNIŠTVO

Zaradi zgodovinskih dejstev moramo čarovništvo v Prekmurju obravnavati v kontekstu madžarskega in balkanskega izročila, ločeno od slovenskega, in pri tem upoštevati njegovo srednjeevropskost. Čeprav nekateri trdijo, da čarovništvo ni niti verovanje, katerega začetek se izgublja v zgodovinskih labirintih, niti praznoverje, sega njegov dejanski izvor v meglo in mrak zavite čase davne preteklosti in šele po 15. stoletju s sabati, črnimi mašami, velikimi inkvizicijami, grmadami dobiva tisto obliko, ki se potem po treh stoletjih tudi konča, ko vladarica Marija Terezija sredi 18. stoletja ukine smrtno kazen za tovrstne obsodbe.

Magija, čarovništvo je poskus, uporabljati neko moč s postopki, za katere verjamemo, da neposredno vplivajo na človeka, na njegovo okolico, torej tudi na družbo; zato zgodovine čarovništva ne moremo povsem ločiti od zgodovine religije, znanosti in drugih druž-

benih tokov. Če religija časti, potem čarovništvo ukazuje, vendar so meje zabrisane. Čarovništvo se je začelo uspešno uveljavljati z razvojem poljedelstva in se v vaškem okolju tudi najdlje ohranilo. Že dvesto let to stanje duha označujemo kot praznoverje, a pri tem pozabimo, kako je še danes praznoverje del človeške psihe; in morda prav zaradi podzvestnega, elementarnega strahu, zaradi zgodovinskih izkušenj ostaja najmanj raziskano področje človeške duhovne sfere, pa čeprav je staro kot samo človeštvo. Odkar je človek postal duhovno bitje, je čustveno doživel uspeh pri lovu, lakoto, bolečino, parjenje in izgubo članov skupnosti in iskal tudi vzročne vezi zunaj materialnega sveta, posrednike do nadnaravnega; našel jih je v čarovnikih, obdarjenih z nadnaravnimi sposobnostmi, ki so postali komunikacijska vez med živimi in mrtvimi, z demoni, duhovi.

Vračanje mrtvih v periodičnih časovnih obdobjih (ob začetku leta, sredi zime, ob zimskem sončnem obratu, ob božiču, drugem novembru, veliki noči, binkošti ...) je ljudi obdajalo s strahom. V času krščanstva so se mrtvi, nekrščeni *navi*, *blodne*, *hudobne duše* (poznejši duhovi) vračali poravnavat stare račune s plemensko skupnostjo ali posamezniki in do 12. stoletja, dokler Cerkev v Evropi ne vzpostavi svojega sistema komuniciranja z duhovi prek *maš*, *miloščin* in *posta*, vloga posrednikov med živimi in mrtvimi pripada posameznikom, poklicnim *mediatorjem* (šamanom, vračem), ki obvladajo omejeni prostor svoje vasi, družinske posesti, lovišča. Poklicni *kommunikatorji* (2) so razvili poseben kult, tehniko in rituale, iz katerih se je pozneje »napajalo«n čarovništvo.

V vseh evropskih kulturah je živa predstava o duši, ki zapušča telo, in vera v *alter ego* oziroma fizično in duhovno zrcalno podobo. To zapleteno filozofsko vprašanje je živo v večini evropskih kultur, v slovanski mitologiji pa je povezano z *mor*, *Morano*, *boginjo smrti*, ki je v bistvu čarovnica. More oziroma *nočnice*, *nočne žene*, so lahko tudi živi ljudje, ki v transu izločijo svojo dušo iz telesa v obliki kače, psa, goske, konja ... in skupaj z moškim *werwolfom* (3), nekakšnim volkodlakom, prihajajo med navadne smrtnike. Čeprav obstajajo določene razlike, so prav more tista bitja, ki v Evropi tvorijo osnovo izvirnega čarovništva, ki ga poznamo samo še iz fragmentov nekaterih zapisov ali zgodb. Le v Dobrovniku (4) sem zasledila zgodbo o družini, ki je ob polnoči z lončarskim vozom krenila na pot in je na domačem vaškem pokopališču videla z belo rjuho po-

krite brezglave konje – duhove. Rjuha v tem primeru ni le kos tkanine – maska, ampak poistovetenje s čarovništvom, alter egom, s pokojniki, ki imajo neporavnane račune z živimi.

Če pustimo ob strani današnje zgodbe o čarovnicah – starejše se žal niso ohranile v celoti –, nam lahko za preučevanje tega pojava služijo le listine procesov, ki v prvi vrsti temeljijo na obtožbah inkvizicije in pričevanju okolice, na izreku obsodbe in sankciji oziroma na izvrševanju obsodb, ki so do začetka 18. stoletja po navadi smrtni, pozneje pa tudi že oprostilne. Prekmursko uradno čarovniško izročilo tvorijo listine inkvizicijskih procesov in se nanašajo na zgodovinski Zalsko in Železno županijo iz 18. stoletja. Zapisniki so se ohranili v družinskih arhivih prekmurskih fevdalcev in niso popolni, saj navadno predstavljajo le izpoved obtoženca in pričevanja ljudi iz okolice, druga dokumentacija pa je uničena.

Na podlagi listin o čarovniških procesih večina raziskovalcev čarovnice in čarovnike razvršča v tri tipe: prva dva sta najpogostejša in ju navadno obtožujejo zaradi škode, ki jo povzročata ljudem, živini ali pridelku, medtem ko ima tretji tip sposobnosti čarovnic – mor in predstavlja komunikacijsko vez med živimi in mrtvimi, torej so tista bitja, za katere je značilen *alter ego* (5), ki pa si ga ljudje razlagajo na različne načine. Najpogostejše jih obtožujejo, da so lahko ob istem času na različnih krajih in v različnih oblikah, kasneje navajajo obsedenost s hudičem oziroma vpliv in pomoč samega sata na pri udeleževanju. V Prekmurju se takšne čarovnice pojavljajo v zgodbah, kjer je govor o tem, kako nekoga *mora tlači* (teži) in navsezadnje tudi v zgodbah o čarovnicah, ki jahajo moške in so prežete s seksualnimi blodnjami.

V prekmurskem izročilu – pri Madžarih pogostejše, pri Slovencih pa le v nekaterih delih ustnega izročila – najdemo sledi o zlonamer- nih čarovnicah, sojenicah in rojenicah, ki zamenjajo otroke. Zato ob rojstvu babica novorojenčka položi k materi v posteljo, mu na roko zaveže rdeči trak, da čarovnice namesto njenega otroka ne bi podtak- nile svojega slabiča. Temu zamenjancu so po madžarskih vaseh pra- vili *váltott gyerek*, Slovenci pa, da je *zvörklan*. Čarovnice so najaktiv- nejše prve dni po rojstvu, ko mati slabotna leži v *Marijkini, gospejni posteli* in lahko za hip zaspi. Nevarnost obstaja, dokler novorojenčka ne krstijo, krsta pa nikoli niso opravili tretji teden po rojstvu, ampak sedem dni prej ali pozneje, torej v drugem ali četrtem tednu.

Na Hotizi so verjeli, da ob rojstvu otroka pridejo sojenice in mu sodijo, kako bo umrl, ali bo umrl v vodi ali pod kobilami, pod ognjem ali kje drugje. (3 a)

Najpomembnejši mrtvi ali živi, telesni ali duhovni alter ego čarovnic so različne živalske podobe, ki jih vse do srede 18. stoletja navajajo v procesih po vsej Evropi (6) in zato ni čudno, da je tudi v ustnem izročilu najbolj prepoznaven lik ženske, manj pa moškega, ki se lahko spremeni v žival. Med prekmurskimi Slovenci in Madžari je na prvem mestu čarovniških živali *žaba*, sledijo ji *krava*, *pes*, *mačka*, *konj*, *goska* in *kača*; v ribiškem in mlinarskem kraju Melinci ob Muri je *Marija Sreš* omenila, da so se čarovnice lahko spremenile tudi v *ribe*, kar je dokaz, da je bila ta paleta nekoč še bolj pisana in se je glede na lokalne danosti spreminjala. Živalski alter ego čarovnic je najpogostejši pri slovanskih narodih, v Prekmurju so jih Madžari prevzeli od Slovencev. Pri nas je skorajda povsem izginilo izročilo o *werwolfih* – čarovnikih volkodlakih in le tu in tam najdemo sled o njih. V šestdesetih letih prejšnjega stoletja je še v Genterovcih na heteškem (7) ter na Kapci, v Kotu in Gaberju živelo pastirsko izročilo, po katerem naj bi se pastir ali črednik spremenil v volka z namenom, povzročiti škodo sosedovi čredi. Še v 19. stoletju so se v zimskem času v obmurskih močvirjih pojavljali stepski volkovi (*Canus lupus*). Lačni so se potepali v večjih tropih, ponoči strašno tulili in zavijali, da je človeka obhajala groza, prežeti od lakote so se priklatili do vasi, napadali ljudi in živino, kar je zbuvalo strah. Nenavadne reakcije živali na lune mene so povezali z možnostjo transformacije, ko se lahko človek, *mora*, čarovnik, spremeni v žival, v volkodlaka. Na Balkanu, v Italiji in v alpskih predelih se vodja volčjega tropa pogosto omenja skupaj z nočnicami. V omenjenih krajih so Madžari volkodlake imenovali tudi *čredniki*, *poslani volkovi* (*küldöttfarkas*), kar kaže na grški ali širši balkanski izvor verovanja, ko so razbojniki, odeti v volčje kože, že v antiki kradli živino pri drugih plemenih.

Madžarsko ljudsko izročilo pozna tudi moro – čarovnico, *liderc*, *lucfer*, *ludvirc*, ki da je sam hudič, saj ima na nogah konjska kopita v ognjeni obliki in lahko vsakega zapelje. V *liderco* se spreminjajo ženske, starejše od sedemdeset let, ki kradejo mleko tujih krav. Čeprav so mrzle kot led, so odlične ljubimke, ki si nadenejo masko lepotice in ponoči s klicanjem ali z drugimi dejanji vabijo moške na samotne kraje, pri njih zbujejo spolno slo, jih tlačijo, jahajo in najpogoste-

je pogubijo (8). Istovetna z zgodbo o renski vili Lorelei, razširjeno med Nemci, je tudi tista naša pripoved, ki sem jo v šestdesetih letih prejšnjega stoletja slišala od *Katarine Nagy iz Kota*. Kmetje so v poletnih večerih, po težkem delu, celo noč na urbarialnih pašnikih pasli konje, ki so jih stražili izmenjaje – eden je stražil, ostali pa so spali. Tako se je nekoč v mesečini pojavila čudovita ženska in zvalila od ognja stražarja; ta ji je sledil, dokler se ni začel pogrezati v močvirje. Komaj je priklical ostale, da so ga rešili iz živega blata. Ljudska domišljija je blodnim ženskam, lidvercam, namenila strašno usodo: največkrat jih pokončajo lastni možje ali sinovi.

Slovanske *vile*, *samodive*, grške *neraide*, romunske *iele*, *zine*, madžarske *tündér* se ljudem pojavljajo kot plešoče skupine na samotnih krajih v gozdu, na njivi ali kot prečudovita bitja, jahajoča na vetrovih. Obdaja jih skrivnostna dvojnost, saj imajo vse attribute lepih žensk, a so tudi čarovnice; njihov kult je prepleten s čudovitim vilinskim svetom na eni in z liki boginj sojenic in rojenic, ki določajo usodo novorojenčka, na drugi strani. V prekmurskem slovenskem izročilu takih zgodb nisem zasledila, sem jih pa v etnografski literaturi s konca 19. stoletja med izročili iz Hetésa in Göcseja, torej v obmejnih vaseh od Gentorovcev do Motvarjevcev, kjer so omenjena bela dekleta *délibabe*, verjetno rusalke, in zle *fekte*, *dane*, *miggyon* in *lutyán*. (9) Najbrž so jih v te kraje prinesli redki nemški priseljenci in vojaki, vendar se niso ukoreninile, saj so jih po zapisovalcu omenjali le v kletvicah ali ko so komu želeli kaj slabega. Našteti vilinski ženski liki so del univerzalnega balkanskega izročila, ki jih Grki poznajo kot *moire*, Slovenci kot *sojenice*, Hrvati in Bolgari kot *urisnice*, *sudjenice*, Albanci kot *fatite*, *fatije*, Romuni pa kot *ursitoare*, *ursaie* (10) in niso prave škodljive čarovnice, ampak nekakšne boginje usode. Prekmursko izročilo jih poimensko ne omenja, imamo pa mnoga verovanja, ki se nanašajo na zaščito mater in novorojencev; morda je izjema zla boginja, ki se je ohranila v krščanskem liku sv. *Lucije*, *Licije*, kar pa bi kazalo podrobno proučiti.

Glas usode (11) se pogosto omenja v procesnih dokumentih, ko priče navajajo sposobnost obtoženega za zelo natančno napovedovanje nesreče. V zadevi Kate Német iz Čentibe je Helena Kovács, žena Ádáma Horvátha, povedala, da ji je obtožena, ker ji ni hotela dati mleka, zagrozila, češ »le čakaj, čakaj, kmalu ti bo žal ...«, potem pa so se zle napovedi tudi uresničile, saj ji je po treh dneh umrl novorojeni sin, sama pa je čez leto dni hudo zbolela za mrzlico.

Pri navajanju škode, povezane s čarovništvom, postavljajo listine procesov in tudi ustno izročilo na prvo mesto kvarne vplive na človeka, temu sledi škoda na pridelku in šele na tretjem mestu je živina. Nočnice spravljajo ljudi v trans, da imajo privide in po izpovedovanju prič ali samih prizadetih njihovo nekontrolirano stanje ni le strah zbujajoče, občutijo ga celo kot fizično bolečino. V Dolgi vasi je Sz. G. pripovedovala o sestri, ki se je z možem vračala iz Petišovcev na sve-ti večer (po verovanju takrat ne smeš hoditi po vasi), ko so jo v mra-ku pri vaškem pokopališču začeli preganjati »rogati in kosmati«, ji sledili v hišo na posteljo in ji zadajali neznosne fizične bolečine, »jo vlačili za vuha, lase, roke in noge, zabadali v blek ...«, pri tem je strašno ječala, zavijala z očmi. Z rokami je zakrivala glavo, domače prosila, naj odženejo čarovnice, ki jo tepejo in »v noro pamet spravljajo«. Kon-čno je padla v trans, nato v nezavest, zavedla se je šele po božiču. Pri-če zelo podrobno in verodostojno opisujejo fizično stanje prizadete osebe in govorijo o umski prizadetosti za kratek ali daljši čas.

Škoda na pridelku je po navadi povezana z naravnimi ujmami, ki pogosto razsajajo v času umiranja, pogreba čarovnice. Druga obli-ka povzročanja škode je pobiranje, kraja rose na tujih njivah ali trav-nikih. Oba motiva sta v Prekmurju znana, stošestletna Rozalija Bog-dan, rojena na Kobilju, je pripovedovala, da je doma in v Dobrov-niku, kamor se je priženila, opazovala vaše ženske, kako so ob zo-ri v predpasnik ali v rjuho nabirale pomladno roso in jo dajale liza-ti kravam. Njihova živina se je okoristila, tuja pa je shirala, ker so z *roso hasek pobrale*. Mistična kraja rodovitnosti je najbolj prisotna v iz-ročilu na nižinskem delu Prekmurja. Bistvo tretjega načina pa je, okoristiti se na račun drugega, predvsem sosedu, tudi na ta način, da na sveto noč ali na kateri drugi čarovniški dan v tujem vodnja-ku ukradejo *mast, cvet*, tako da prvi zajamejo vodo ali ponoči izpu-lijjo šop slame ali sena iz tujega kozolca in ga dajo v jasli svoji živi-ni. Kraja pridelka, rodovitnosti, je povezana s kvarnim vplivom na živino in obe dejanji navadno opravijo sočasno. Pri živini so najbolj škodili kravam, telicam in svinjam. Zanimiva je povezanost s *kra-stačo*, ki na njivi sledi oraču ali pa prebiva v hlevu pod gnojem in v ustreznem trenutku izsesa mleko in tako pahne živino v pogubo.

Razpoložljivi pisni in ustni viri omenjajo tudi alternativni svet čarovniških sabatov in potovanj, ko demonske čarovnice same pri-dejo v hišo, napadajo žrtve ali pa jih odpeljejo na zbirališča. Priza-

deti pripovedujejo o napornem potovanju, ko jih čaravnice jahajo ali pa morajo z njimi leteti na metli, sodu ali celo na starem vozu. V nasprotju z ostalimi pokrajinami ohranjena uradna dokumentacija, ki se nanaša na Prekmurje, skoraj nikoli ne vsebuje vprašanj, ki bi se nanašala na zbiranja na določenih mestih in na sabate. Čeprav je razpoložljiva dokumentacija zelo skromna, lahko iz znanega obširnega ustnega izročila sklepamo o nekoč pomembnem verovanju.

S sabatom so povezani določeni kraji, zbirališča, transformacije, uvajanje v obrede, hierarhija, kar nazorno ilustrira inkvizicijski zapisnik v madžarskem jeziku iz 17. stoletja v zadevi *Mihala Bode* iz Dobrovnika. Morda bi listino morali prikazati pri čarovniških procesih, vendar se tu, za razliko od ustaljene oblike in vsebine, odkrivajo nove dimenzije čarovništva.

Anno 1676 esztendőben Szent Geörgy Hoban vidtek el Dobronokrul Barabasban vidtek, az fak tetején föliül Hegieken vüdgieken es ot le tettek Boli nevü Birajok Pajta szürejeben Barabasban, egy nagy tölfával meg niomtattak, az ket labat, es ot süttettek az poczetet rea Heanus nevü Eördög es egy garast attak neki azt mondván, ennek utanna, minden heten enny leszen fizetessed, es ennek utanna, az mi tarsunk leszsz. Onnénd Barabasbul haza vidtek ötödnapiig feküt, az meg sedüles miat, annak utanna. Barabasban lakozo Bírajok, Boly nevü ismeg az giulekezetben paranczolta, mely paranccolattiat, el nem mulatván oda compareala, azt mondottak neki jo cselekedted hogy el jüttel, ha el nem jüttel volna roszul jartál volna. Oda ő nekj Szent Benedek tájarul, egy fehér lovat vidtek alája, es szörny rea ultettek Szent Benedeky Hegyre röpültek, Totsagra, ot az szőlő Hegieken szőlőt es minden fele giümolczöt sedtek, ittak is Bort őis egyszer ivot; Onnénd Csernecz nevü Hegyre mentek, ottis haszonlokeppen mindenfele giümölezt sedtek, es szölötis sedtel; pörösseltek, ittak onnénd Barabasban ismeg mentek, Baly Biro Pajtajaban, ot hadtak az mit seдеgettek, es az Biro ladajokban tettek, mostis vagion ot minden fele giümolcz, es Körtvelj szölő. Az Poczetet megis mutattia, az Csipejen fölül. Az Bírájok paranczolta hogy Novaban menienek, ot vagion az Che Mesterjek Szepe Janos nevü, az mint az Biro paranczolatjara, Lenti Kápolnan lakozo Tot Varga Mihály, oda menven, es az Che Mesterjek paranczolta nekik hogy sedeges-senek Csontokat, es füveket, ot az Szent egyháznal fogtak meg az Novaiak, egy ember al Csontot is találván nála, az mely it vagion Ugyarot, Egerazegre vidtek be fogsagra, es ot is Birajok harmad magával, oda mentek hósza, egy süeg Körtvelyt adtak nekj, es mas fel Czipot, az Kalodat föl for-

*ditottak, verrattigh hason kölot fekünny. Kapitanyok, Barabasban lako-
zö kör Haito Balint fiastul, az fia Mihok neves, Hadnagyok Lenti Kapolnan
lakoza Tot Mihaly. Zaszlotartojok Jakabfaban lakoza Varga Janos. Iro Deak-
jok Lenti Hodult varoson lakoza Mihaly Deak, Sipossok Barabasban lako-
za Balint Janko, Item Siposok Resneken Geörgy Deak az falu vegen alszel-
rül Trombitasok Bagliadban Geörgj Janczy valahun jartak s meg szallottak,
sipoltak, es tanczoltak, öis tanczolt, Harom esztendeig jart vele.*

Actum Nemet Uyvar die 26 Maii 1679.

Coram me Gabriele Bellonicz supremo castellano in Nemet Uyvar.

Coram me Balthasar(!) Györffi. (12)

V prevodu:

»Anno domini 1676, v mesecu svetega Jurija izprašani, je pred obličjem milostljive inkvizicije iznesel, da so z njim (Mihaelom Bodo iz Dobrovnika – op. avtorice) poleteli prek vrhov visokih dreves do Barabasa, tam odložili v skednju njihovega velikega župana Bolija in mu z velikim, težkim hrastovim hlodom obtežili noge. In tam je hudič, po imenu Heanus, nanj pritisnil svoj pečat. Nato so mu dali krajcar, rekoč, da bo to od tega časa vsak teden njegova plača, če se bo spajdašil z njimi. Od tam, iz Barabasa, so ga po isti poti odpeljali domov, kjer je potem pet dni ležal zaradi vrtoglavice. Po tem mu je njihov veliki župan Boli spet ukazal priti v Barabas na shod in tja je pravočasno prispel. Dejali so mu, da je prav storil, ko se je tako odločil, ker če ne bi prišel, bi mu zelo slabo kazalo. Tam so mu pripeljali belega konja iz okolice svetega Bedeneka in ga brez sedla posadili nanj ter odleteli na goro svetega Bedeneka, v Totsag; tam so v vinogradu nabirali grozdje in vse vrste sadja in pili vino. Tudi on je enkrat pil. Od tam so šli na goro Čer nec in tudi tam nabirali vse sorte sadja. Nabirali so tudi grozdje, se kregali in od tam so se odpravili nazaj v Barabas, na skedenj velikega župana Bali ja in odložili, kar so nabrali. Župan je vse zaprl v skrinjo in še zdaj je tam različno sadje, hruške in grozdje.

Obtoženi pred častno in sveto inkvizicijo pokaže žig, ki so mu ga udarili nad bocom. Njihov veliki župan je odredil, da morajo iti v vas Novo; tam so bili tisti cehmešter, po imenu Janos Szep, in na ukaz župana se je moral tu pojaviti Mihael Tot Varga, doma iz Lenti Kapolne; cehmešter mu je ukazal pobirati različne kosti, nabirati zelišča in tam pri sveti cerkvi so ga ujeli vaščani Nove. Eden od domačinov je pri njem našel človeške kosti. To so bile tiste kosti, ki so jih dali pripeljati na grad v Ujvar, njega pa v zapor v Egerszeg. Tam ga je obiskal veliki župan v spremstvu treh mož,

mu izročil poln klobuk hrušk in pol hlebca kruha. Podrli so pranger in pripravljeno klado in do zore so morali ležati na trebuhu. Njihov kapitan, poganjač volov, po imenu Bálint, in njegov sin Mihok, njihov poročnik Mihal Tot, zastavonoša Janos Varga iz Jakapfa, pisar Mihal Deak iz osvobojenega mesta Lenti, piščalkar Janko Balint iz Barabasa, piščalkarji Jurij Deak iz Reszneka in trobentač s spodnjega konca vasi Baglad György Janczyj so se potepali naokrog, nekje so tudi prespali, igrali na piščali in plesali. Tudi on je plesal in tri leta hodil z njimi.

Actum Nemet Uyva die 26 Maii 1679.

Coram me Gabriel Bellonicz supremo castellano in Nemet Ujvar,

Coram me Balhtasar Györffi.

Inkvizitorja Gabriel Belonicz in Baltazar Györffi sta na gradu Nemetújvár, Železno/Eisenstadt, zaslišala in v tretji osebi ednine napisala zapisnik o Mihaelu Bodi, doma iz Dobrovnika. Zapisnik iz druge polovice 17. stoletja, čeprav nima podatkov o sojenju in morebitni obsodbi, je za razliko od drugih listin ne le najstarejši, ampak tudi najpopolnejši, v celoti ohranjen uradni dokument, ki se nanaša na naše kraje. Vendar je dvomljiva njegova verodostojnost: vprašljivo je, ali je ujetnik govoril na podlagi doživetih izkušenj po lastni volji ali pa so ga mučili in mu odgovore svetovali. Veliko elementov kaže prav na slednjo možnost, saj se dokument bere kot inkvizicijska čitanka o čarovništvu. V resnici nimamo jasne predstave o Mihaelu Bodi iz Dobrovnika; ne izvemo, kdo ga je prijavil, niti tega, ali so ga obsodili, morda celo usmrtili, kar bi se po takratni praksi že zaradi opisovanja hudičeve – čarovniške hierarhije, navajanja imen pomagačev in krajev vsekakor moralo zgoditi. Boda zelo podrobno opiše, kako so ga aprila leta 1679 v Dobrovniku prvič ugrabili, z njim poleteli nad vrhovi dreves v Barabas, kakih 30 kilometrov oddaljeni kraj na Madžarskem, ga tam odložili v skednju glavnega župana, ki pa ni bil uradni, od posvetne oblasti postavljeni vaški župan, ampak sam vodja čarovniške bratovščine. Nad bok so mu pritiskali pečat, ga težili s tramom in končno spet pripeljali domov, kjer je pet dni obležal. In kar je še zelo pomembno: sprejel je denar, torej *prodal svojo dušo hudiču*, po tistem pa je vsak teden moral na sabate. Kazalo bi razčistiti, zakaj govori o nabiranju grozdja in sadja. In zakaj so nabrane ali morda nakradene stvari shranili v skrinji velikega župana? Ali ima to kak simbolni pomen ali pa gre za navadno razbojniško tolpo? Zapisnik se bere kot črna knjiga, učbenik čarovništva,

in operira s podatki, ki tudi ostalemu delu Evrope niso bili tuji. Treba je upoštevati, da je grad Železno stoletja veljal za upravno in gospodarsko središče Batthyányev, ki so že od renesanse gostili ne le slavne politike, ampak tudi alkimiste, botanike, zdravnike, druge učenjake ter katoliške in protestantske duhovnike evropskega slovesa. Dokument pa ima še dodatno vrednost: navedbe imen in konkretnih krajev potrjujejo tisto, kar se je ohranilo v ljudskem izročilu. Je edini zapis, ki imenuje prekmurske kraje, kjer naj bi čarovniki – v tem primeru moški – prirejali srečanja s hudičem. Torej je že pred 17. stoletjem obstajal zlovešči breg svetega Benedikta, Kančevci oziroma Sveti Bedenik v Prekmurju. Drugi tak kraj je Črnc v Črncu oziroma Črnc, ki je lahko naselje, potok ali ledina med Turniščem, Gomilico, Nedelico in Radmožanci, torej spet kraj, znan iz ustnega izročila. To izginulo naselje je bilo na območju turniške cerkve in njene neposredne okolice. Prvi dokumenti omenjajo Črnc že v 13. stoletju, dejansko je v 14. in 15. stoletju tvoril jedro ozemlja črnsko-turniške pražupnije.

Podatki o hudičevi hierarhiji so tudi v drugem delu zapisa. Že na začetku omenja velikega župana, pri katerem sam podpiše pogodbo s hudičem, ki ga imenuje *Heanus*. Torej naj bi bil župan Boli iz Barabasa glavni organizator in hudičev namestnik, ki je držal v rokah vse niti. Že na prvi pogled lahko ugotovimo, da je čarovniška hierarhija presenetljivo podobna takratnemu posvetnemu, uradnemu vaškemu redu; ali pa tistemu, ki je veljal za več vasi skupaj v okviru tako imenovanih *iudikatusov*, upravnih enot. O obstoju prave čarovniške družbe pričajo tudi opisi cehov, poklicnih združenj rokodelcev; po pripovedovanju Bode je veliki župan ob naslednjem shodu, prav tako na Madžarskem, v naselju Nova, zapovedal, da morajo k svojemu *cehmeštru*, *čemeštru*, ki je odredil, da mora *Mihael Tot Varga* na cerkvenem pokopališču nabirati različna zelišča in pobirati človeške kosti. Verjetno gre za izkop kosti, kar nekoč ni bilo nič nenavadnega, saj so te uporabljali ne le v zdravilstvu, ampak tudi pri ritualih in magičnih postopkih. Pri tem so ga vaščani ujeli, ga s kostmi vred odpeljali v Zalaegerszeg, kjer je bil zaprt v kladi, ponoči pa ga je *vojska bratovščine* hotela rešiti. Tu sledi opis tretje vojaške hierarhije. Boda poimensko navaja predstavnike formacije, ki so imeli čine, ali pa so bili zgolj navadni vojaki. Tako navaja, da je vojska imela svojega kapitana, poročnika, pisarja, zastavonošo, glasbenike, ki so igrali na

piščali tudi po okoliških vaseh in rajali. Boda, ki je bil temu priča, je tudi sam plesal. Član te družčine naj bi bil tri leta.

Temu primerne analogije ne najdemo v ljudskem verovanju, kar kaže, da so s posredovanjem cerkve iz Zahodne Evrope tudi drugi vidiki čarovništva v naših krajih našli ugodna tla. Ta proces je po vsebini prerasel lokalne okvire, evropski značaj in višjo raven mu dajejo specifični elementi. Posebno pozorni moramo biti na opise *potovanj*, letenja v zraku prek vrhov najvišjih dreves iz kraja v kraj; drugi tak element je uvajanje, sprejem v bratovščino, tretji pa že omenjena stroga vojaška in posvetna hierarhija. Madžarsko ljudsko verovanje, iz katerega se deloma napaja tudi prekmursko (in obratno), v nasprotju z zahodnoevropskim, ne pozna te hierarhije; to potrjuje domnevo o izsiljenem priznanju, ko obtoženi priznajo izobraženim, evropske čarovniške nauke poznavajočim inkvizitorjem zaradi mučenja, da so v pod- ali nadrejeni funkciji sodelovali na čarovniškem sabatu, ker so se že prej zapisali hudiču.

Čarovniški procesi in katoliška cerkev so od 16. stoletja postopoma privedli do evropske globalizacije verovanja v čarovništvo. Naši fevdalci in višja duhovščina so odhajali v tujino študirat na katoliške univerze, po vrnitvi pa so doma postavili nove vzorce obnašanja. To velja tudi za protestante, čeprav ne priznavajo čarovništva. Vendar pa se je v madžarskem državnem arhivu ohranil zajeten šop dokumentacije o dopisovanju med luteranko Evo Poppel, ki je bila tudi gospodarica Murske Sobote, njenim sinom Ádámom Batthyányem ter različnimi grajskimi uslužbenci. Po očetovi smrti je v kalvinskem duhu vzgojeni mladenič s pomočjo cerkvenega dostojanstvenika in politika *Petra Pázmánya*, da bi pridobil grofovski naziv, sprejel katoliško vero in po njegovih vaseh so pogosto gorele grmade. Leta 1632 ga je mati pisno prosila za posredovanje v zadevi *Petra Gombkötőja* (izdelovalca gumbov), ki se je z njenim dovoljenjem naselil na Železnem in se zapletel v spor z neimenovano čarovnico (13). Tam hranijo med korespondenco te družine še pisma ječarja, brez navedbe letnice o ponujeni varščini zaprtih čarovnic iz Nagy-medvesa, Urbánfalve (14) ter pismi Györgya Bokora o moškem, ki so ga zaradi čarovništva zažgali na grmadi (15), in Benedeka Réza o samomoru ujete čarovnice, ki je skočila z grajskega stolpa (13).

Nazoren dokaz so tudi pisma, v katerih grof vabi na svoj dvorec znanega zdravilca – čarovnika iz kraja na madžarski strani v bližini

Motvarjevcev, da bi ga ozdravil nadležne bolezni. Dejstvo je, da želijo po sinodi v Tridentu katoličani, od 16. stoletja pa tudi protestanti, izkoreniniti katoliškim verskim dogmam nevšečno ljudsko, na pol pogansko verovanje, zato so v naslednjih stoletjih po vsej Evropi gorele grmade in več sto tisoč ljudi je našlo smrt v ognju, vodi, na mučilnih napravah ali vislicah. Širše ozemlje med Rabo in Dravo je na stičišču dveh svetov: na zahodu je bila napredna krščanska Evropa in na jugu Balkan, kjer je tradicija naprej živela v svoji prvotni, tako rekoč poganski, šamanski obliki. In ta dvojnost in življenje v madžarski državi sta vse do sredine prejšnjega stoletja dajali nepovnljivo podobo prekmurskemu čarovništvu. Vredno pa je omeniti, da je bilo v sivi davnini čarovniško verovanje tudi v Prekmurju bogatejše, na kar kaže ustno izročilo. Še danes je ohranjen mit o *dijakih črne šole, ajnoku, zmaju, džilerih, pozojih, brezglavcih, škratih, prepe-lišu* – torej o nadnaravnih bitjih in pojavih, predvsem pa o hudiču, ki ga tudi inkvizicija spravlja v povezavo s čarovništvom oziroma ga imajo ponekod celo za začetek čarovništva.

3. ČAROVNIŠKI PROCESI V PREKMURJU

Verovanje v čarovništvo, ki je živelo med ljudstvom, dobi zgodovinsko legitimnost šele v 15. stoletju, ko v grofiji Artois obtožijo dominikanskega puščavnika Robineta de Vauluxa in tovariše čarovniških zločinov in ga usmrtijo. Pred smrtjo je ovadil dva pomagača in s tem so dolgoročno sprožili plaz procesov. Z obsodbo valdencev, heretikov in častilcev hudiča so procese razširili tudi na ugledne francoske meščane; v 15. stoletju nastanejo prve demonološke teorije, ki se ob pomoči tiskarstva širijo po vsej Evropi, inkvizitorji zahodnega sveta pa se v več zaporednih valovih zagrizeno lotijo preganjanja čarovništva. Prostor nam ne dopušča, da bi se sprehodili po zgodovinskih stezah evropskega čarovništva, prelistajmo pa redke ohranjene dokumente za Prekmurje.

3. a PROCESI V PREKMURSKEM DELU ZGODOVINSKE ŽELEZNE ŽUPANIJE

Prekmurski del zgodovinske Železne županije obsega Goričko, okoli Murske Sobote in mejo z Zalsko županijo med gospostvi Bel-tinci in Lendava. Gradivo je v glavnem na voljo v županijskih arhi-

vih v Sombotelu in Zalaegerszegu, nekaj malega pa v družinskih arhivih Széchyjev, Batthyányjev, Zichyjev, Szapáryjev, Esterházyjev in v državnem arhivu v Budimpešti.

V nekoč največjem gospostvu v Gornji Lendavi (Grad) se ni ohranil skoraj noben dokument o čarovništvu. Zapis, ki naj bi nastal na podlagi 1941. leta še obstoječem, a pozneje izginulem dokumentu, govori o *zacampranju* učitelja od Grada. Za goričke vasi ni podatkov, le za *Mursko Soboto* je ohranjen fragment listine o sodni razpravi proti *Rebeki Dombai*, ženi plemenitaša *Matije Verboczkyja* iz 17. stoletja: »*Causa Domini Supremi Comitas et Magistratus ut. A contra mobilem Rebecam Dombai constortem Nobilis Matthiae Verboczky velut I. ... Csuda es rettetetes Eördögsegösségekkal és boszorkansagh tudo Boszorkanyokkal egybe czimboraltatvan és tarsalkodvan ...*« (17) (... se je spoprijateljila in se družila z demonskimi čarovnicami, ki so vešče groznih čarovnij ...).

Domnevam pa, da je tudi v Gornji Lendavi obstajalo bogato gradivo o čarovništvu, vendar so med menjavo lastnikov po 18. stoletju skoraj ves arhiv uničili; madžarski raziskovalec *dr. Janos Nagy* je med 2. svetovno vojno v neki omari v grajskem zakotju našel med drugimi zadevami le še izvod zapisnika, ki ga je objavil leta 1942 z naslovom *Grajsko sodišče v Gornji Lendavi na prehodu v 19. stoletje (A felső-lendvai úriszék a 19. százafordulón)* v *Dunántuli Szemle*. Avtor dokumenta v madžarskem jeziku ne navaja v celoti, ampak le odlomke, iz katerih izvemo, da kljub slavnemu zakoniku kralja Kolomana (Könyves) v 18. stoletju, ki trdi, da čarovništva ni, tega ni sta odobraval sodnik gospod *Peter Tettes Kregar* in njegov spremljevalec *Janos Gombossy*, oba iz Železne županije, ko sta 22. aprila leta 1773 na kraju samem na gospostvu po povelju *Mihala Nadassdyja* opravila »Crimi Magie insimutalu inquisitio« proti *Ivanu Močniku* iz *Večeslavcev*.

V nadaljevanju izvemo, da v edinem tovrstnem (žal pozneje izgubljenem) zapisniku piše, kako je *Janos Vorj*, šolmojster, službujoč pri *Sveti Heleni*, 1772. leta, četrto nedeljo po binkošti, po sejmu pri cerkvi pri *Sveti Heleni*, ki je pred tem veljal za popolnoma zdravega človeka, nenadoma hudo zbolel. Za povzročitelja velike nedače, ki ga je doletela, obtožuje Ivana Močnika iz *Večeslavcev*.

Priče so odgovarjale na šest vnaprej sestavljenih vprašanj (verjetno so uporabljali skozi stoletja uveljavljeni vprašalniki):

Prvič: Ali priča pozna Janoša Vorja, šolmojštra pri *Sveti Heleni*?

Drugič: Če je bil šolnik prej zdrav človek in je imel zdrave ude? Ga morda že prej niso napadale zunanje ali notranje strupene bolezni?

Tretjič: Kdaj je navzoči šolmojster začel bolehati in kakšne nara-ve so bile nedače, ki jih mora trpeti? Morda ga je v usmiljenja vred-no stanje spravil brezbožen človek s čarovnijami in cumpranjem?

Četrtič: Če so njegove nedače nastale s posredovanjem inkrimi-nirane osebe, naj priča le-tega imenuje z imenom.

Petič: Če bi o tem hudobnežu že prej slišal, da je opravil podob-na zla dela, naj to iznese pred obličjem tega sodišča. Ali je morda že kdo prej z njegove strani utrpel podobne izkušnje?

Šestič: Pred sodiščem naj izpove, koga je začaral in na kakšen na-čin je izvedel svojo nečedno, škodljivo raboto. Z eno besedo: če ve kaj o škodi, ki jo je povzročil navedenemu Jánosu Vorju in še komu drugemu, je priča je dolžna po svoji veri in prepričanju pred tem so-diščem po pravici to izpričati.

Vseh pet prič, ki je šolnika dobro poznalo, je soglasno potrdilo, da je bil šolmojster János Vorj do tistega sejma pri Sveti Heleni po-polnoma zdrav človek, šele po njem je začel bolehati. Pričam in tu-di drugim ljudem je tožil, da mu Ivan Močnik s čarovnijami ni pov-zročil le notranje bolezni, ampak je nekaj zasejal tudi med njega in ženo in od tega sejma ni več v stanju opravljati zakonske dolžno-sti. To je še posebej potrdila *Ana Bocskaj*, žena *Mihaela Stadla*. Dru-ga priča, *Katarina Vogrincsics (Vogrinčič)* je navedla, da je po konča-nem sejmu Ivan Kolman, pri katerem je bil šolnik z ženo na kvar-tiru, videl Ivana Močnika hoditi okrog njegove hiše in od tistega časa učitelj čuti bolečine, svoje dolžnosti do žene ne more opraviti, jo težko trpi v skupni postelji, ker mu je imenovani z raznimi *me-štrijami* storil tako zlo, da se je odtujil od zakonite žene in mu več ni pri srcu ...» (18).

Poleg vdove Figusove žene Ferencza Tőkeja, zastrupljevalke iz Lendave, ki so jo pokončali v 15. stoletju, so zaradi težkih obtožb obglavili *Sebastijana Sümenka (Šemenko?)* iz *Bakovcev* oziroma Bar-kocza, kot se je takrat ta kraj imenoval madžarsko. Madžarska stro-kovna literatura zadevo vodi pod oznako »barkóczi boszorkány-per«. Morda ravno zaradi manj znanega imena vasi ta listina sko-rajda ni znana med raziskovalci, kajti objavil jo je samo Andor Ko-máromy leta 1910 in naslikal dejanja moškega, ki je bil večč ljube-zenskih urokov. Poleg beltinske listine, ki pa je poznejšega nastan-

ka, nam daje samo še bakovska celovit uvid v ves potek procesa od obtožbe, zasliševanja in obsodbe v Körmendu.

Anno 1742. die 28. mensis Martii in arce Körrnend contra Sebastianum Sümenko, velut sagam et maleficum suscitata causa, quae sequentibus punctibus actionalibus fundata est.

1mo. Midőn Barkócz nevű helységben lakozó Mardovecz Ferencz Novák Miklós leányának lakodalmán vőféj lett volna, az inctus rab megharagudván és fenyegetődvén ilyesképpen, hogy : várj, várj, bizony megbánod; ezen szavai után olyast cselekedett, hogy a vőlegény egy holnapig házasságbeli köteletségének meg sem felelhetett, míg meg nem eresztett neki.

2do. Ugyan Barkóczon lakozó Stoszán Magdolna leányát Bogár Mátyás el akarván házastársul venni, de ennek az inctus rab valamely italt adott, hogy tőle elidegenedjék, a mint nemcsak attól elidegenedett, de mindennemű szerencséje megkötetett, míglen az incta rab a leány anyjának kérésére, két pár fehér ruhának ígéretére nézve meg nem eresztett neki, a mint a megeresztés után, mely alkalmatossággal maga megvallotta az inctus rab, hogy ha könyörögni nem jött volna hozzá, leánya férjhez nem mehetett volna; egy hétre vala, a mint az inctus rab megmondotta a leánynak szerencséje akadván, Tóth István nevű katonához ment férjhez.

3o. Ezen katona Barkóczon lakozó Tóth J. házánál az inctus rab össze szólakodván, minek ötet egyszer pallosával megütötte volna, azonnal fenyegette, hogy fél esztendeig nem fog élni, akár itthon marad, akár táborba megyen. (1)

4to. Az inctus rab maga szája vallása szerint Krausz Györgynek férfiasságát házasságának alkalmatosságával elvette, sőt hideglölést is bocsátott rája, kinek azután könyörgésére megeresztvén, adott neki bizonyos italba, a melyet a ház szegletiből kapocsról (sic !) és kapárúl (sic !) úgy az ajtónak felső küszögjéről valamit össze vakarván, conficiált, beadta neki innya, az edényt pedig mindjárt a kemencze föléiben tette, azután mindjárt éltetett feleségével, hanem a hideglelést meg nem eresztette azért, mivel a téteményt valamely vakondoknak turásába tette és azt a víz elmosván, meg sem találhatta, a minthogy 3 esztendőktől fogva e mai napig is rajta vagyon a harmadnap kemény hideglelés.

5to. Nem különben az inctus rab tyúk fiának ellopását Farkas nevű Vida leányára fogta és jóllehet azután megtalálta, mégis ötet megfenyegetvén, azt mondotta, hogy az ördög néz ki belőle és ugyanezen fenyegetésére negyed napjára rosszul lett, testiben igen nagyon megdagadván, hat hétig sénlődött, melyért fenyegettetvén, az inctus rab azután kérte

Farkas Istvánt, hogy ne menne panaszra, úgyis meggyógyulna leánya, s mindjárt azon nap vitt beteg leányának sült puha kenyeret, lévén rajta sajt kenve és azt leányának enni beadta, melytől azonnal jobban lett és megis gyógyult.

6o. Ugyan Farkas J.-nak második leányát csak azért, hogy kertjéből egy fej fokhagymát elvitt, megbetegítette az fenyegetése, harmad nap múlva minden ereitől megfosztatott és teste is földagadozván, öt hétig kénlódott. Kinek gyógyulására javasolta az inctus rab, hogy az ő szüréből egy darabocskát metszene el és azzal füstölne meg beteges leányát és meg fog gyógyulni, a minthogy azt el is követvén, azonnal jobban lött, sőt meg is gyógyult.

7mo. Hogy megirt Farkas Istvánnak fia lakodalmának alkalmatosságával az inctus rabnak lizeszkenyőt nem adott, megharagudván, a vőlegénynek férfiúságát egy holnapig elvötte és azt ismét nagy könnyörgés után egy darab frissen sült kenyérnek beadása által visszatérítette.

8vo. Néhai Kereszturi Sándor uramra is oly nyavalyát eresztett, hogy abban feles esztendőig sínlődvén, meg is költetett benne neki halni.

9o. Barkócson lakozó Török István feleségét is leányával megbetegítvén, kérésekre és ajándékukra nézve meggyógyította, ámbár kételkedett azon, hogy az öreget meggyógyítsa, mivel azon téteményt, melyet hászkojok (sic !) alá tett, elrodhadtnak vélte és nyilván kimondotta.

10o. Zekovics György anyjára is az inctus rab megharagudván, bizonyos tyúkjainak megmellestéseért, fenyegette s ugyan súlyos nyavalyában is hamar esett és hogy maga az inctus rab azon nyavalyát megeresztette, másoknak is dicsekedett.

Deliberatum est:

A magistratualis inquisitioból és az inctus rabnak némely cselekedete iránt lett maga vallásából is az ellene actionalt bűbájos boszorkányos cselekedetek elegendőképpen megvilágosodván, ahhoz képest járulván az is hozzája, hogy az magistratualis bizonyságok vallása szerint közönséges hirrel is ezen inctus rab bűbájos boszorkánynak tartatott, magának megérdemlett büntetésére, másoknak pedig rettentő példájára hogy hóhér által feje vétetvén, teste tűz által megégettessék, sententiaztatik. Előbb mindazáltal több hasonló ördögös cselekedeteinek és complex társának kinyilatkoztatására megcsigáztassék.(19)

Prevod:

28. maja 1742. leta zaslišanje prič v procesu zoper čarovništva osumljenega Sebastijana Sümenkoja v gradu Körmend.

1. Ker je bil Ferenc Markovecz, stanujoč v kraju z imenom Bakovci, *družban* na gostiji hčerke Miklósa Novaka, se je jetnik razjezil nanj in mu zagrozil, rekoč: »čakaj, čakaj, še žal ti bo ...« Po teh besedah je napravil nekaj takega, da ženin en mesec ni bil sposoben opravljati svojih zakonskih dolžnosti, dokler mu uroka ni *odvezal*.

2. Hčerko, prav tako stanujočo v Bakovcih, Magdolne Stroszán, je hotel vzeti za ženo Mátyás Bogár, a mu je dal spiti nekakšen opoj, da se je potem ohladil do nje; pa ne samo da se je ohladil, odvezeta ji je bila tudi vsa druga sreča, dokler je ni jetnik na prošnjo dekletove matere in za ceno obljubljenih dveh parov belih oblek ozdravil uroka. Po odvzemu uroka – kar je jetnik sam priznal, ker da če ne bi prišla k njemu prosit, se njena hčerka ne bi mogla poročiti, tako pa je imela srečo – se je poročila z vojakom, ki mu je bilo ime István Tóth.

3. Ta vojak se je pri hiši v Bakovcih stanujočega Istvána Tótha sprl z jetnikom, nakar ga je udaril z mečem, ta pa mu je zagrozil, da ne bo več živel niti pol leta, pa naj ostane doma ali gre v tabor.

4. Iz ust jetnika so slišali, da je odvzel moškost Györgyu Kránczu za potrebe njegovega zakona, še več, zaval mu je tudi mrzlico, ki mu jo je potem po prošnjah odvzel; dal mu je nekakšno pijačo, napoj, ki jo je zvaril tako, da je postrugal neko reč z vogala hiše, s tesarske sponse, z motike in z zgornjega vogala vrat. Zvarek mu je dal spiti, posodo pa postavil v krušno peč; zatem je takoj lahko živel s svojo ženo, ampak mrzlice mu ni odvzel, ker je zadevščino dal v eno od krtin in jo je voda odplavila; pa je ni našel, zato ga že tri leta, vse do današnjih dni, daje tridnevna huda mrzlica.

5. Enako je jetnik Farkasevo hčerko Vido obdolžil kraje piščancev; dasiravno jih je kasneje našel, ji je vseeno grozil, rekoč, da hudič gleda iz nje; četrti dan po tej grožnji ji je v telesu postalo mučno, zelo je otekla in se šest tednov mučila zaradi uroka; jetnik je potem prosil Istvána Farkasa, naj ga ne bi tožil, ker da bo hčerka itak ozdravela. Takoj tisti dan je odnesel dekletu mehko pečen kruh, ki ga je namazal s sirom, in ji ga dal pojesti; takoj ji je postalo bolje in je tudi ozdravela.

6. Hčerko Istvána Farksa je – samo zato, ker mu je ta z vrta odnesla eno glavo česna – uročil, da je zbolela in čez tri dni izgubila vso moč, pa tudi telo ji je oteklo in mučila se je pet tednov. Da bi ozdravela, je jetnik predlagal, naj odrežejo nekaj njegovih dlak in s tem pokadijo betežno hčerko. Takoj ko je to storil, je hčerki postalo bolje in je celo ozdravela.

7. Ob svatbi sina že omenjeni István Farkas jetniku ni podaril robca, zaradi česar se je ta razsrdil in ženinu za en mesec odvzel moškost; vrnil mu jo je šele po mnogih prošnjah, tako da mu je dal jesti kos sveže pečenega kruha.

8. Tudi pokojnemu gospodu Sándorju Kereszturiju je zavdal bolezen, da se je mučil pol leta in je za njo moral tudi umreti.

9. Tudi ženo in hčerko v Bakovcih živečega Istvána Töröka je uročil, da sta zboleli. Na njegove prošnje in darila ju je ozdravil, čeprav je dvomil, da bo lahko ozdravil tudi starega, ker je mislil, da je zvarek, ki ga je bil dal pod dverca, pokvarjen, in to je tudi povedal.

10. Tudi na mater Györgya Zekovicza je bil jetnik jezen in ji je grozil zaradi skubenja kokoši; ženska je kmalu hudo zbolela in sam jetnik se je drugim hvalil, da ji je to zavdal on.

Sodba:

Iz magistratualis inquisitio (20) in iz priznanja samega jetnika glede nekaterih dejanj so se actione (21) glede čarovniških dejanj zadosti razjasnile, pa tudi po pričanju magistratualnih dokaznikov (22) javnost šteje tega jetnika za čarovnika, zato se kot zaslužena kazen drugim v zastrašitev izreče sentenca (23), da mu krvnik odvzame glavo in da se telo zažge v ognju. Predtem pa se ga bo mučilo kot svarilo glede nadaljnjih podobnih vražjih dejanj in complex pajdašem (24).

V arhivih v Sombotelu, Zalaegerszegu in Budimpešti je dosegljivih približno sto zapisnikov oziroma druga korespondenca o čarovništvu v Zalski in Železni županiji, le pet odstotkov se jih nanaša na Prekmurje. Razen omenjenih gornjelendavskih, bakovskih in soboških zadev drugi viri ne obstajajo. Maloštevilnost pa ne pomeni, da v krajih, kjer je ustno izročilo živo še danes, ni bilo vsaj obravnav, če že ni bilo tudi obsodb; verjetno predvsem na goričkem delu, na veleposestvu Ádáma Batthyányja z upravnim središčem v Körmen-du in v Železnem, kjer so pogosto gorele grmade. Marsikje ugotavljajo, da je – ko je razsvetljena vladarica Marija Terezija v drugi polovici 18. stoletja z zakonom prepovedala preganjanje čarovništva – velik del tovrstne dokumentacije izginil; tako so šla v pozabo imena krajev, razen Gradu, Murske Sobote, Rogašovcev, Bakovcev in Čikečke vasi – od koder so bile doma priče in je nemogoče izdelati dejanski kataster naselij, ki so bila na neki način povezana s čarovniškimi procesi v Prekmurju.

3. b PROCESI V PREKMURSKEM DELU ZGODOVINSKE ZALSKE ŽUPANIJE

V županijskem arhivu v Zalaegerszegu je približno petdeset različnih virov v zvezi s čarovništvom; trije med njimi so povezani z lendavskim gospodstvom, eden pa z Beltinci.

Leta 1742 so v zadevi *Eörzse Horvát*, žene *Jánosa Kalmára*, zaslišali deset prič, ker jo je *Ferenc Marton* prijavil zaradi čarovništva. Vendar so vsi izprašani soglasno potrdili, da je Kalamárova bogaboječa, poštena ženska, kar pa ne morejo trditi za prepirljivega pijanca Martona. Večkrat je na silo vdrl na dvorišče obtožene, kopal ob njeni hiši in zganjal druge hudobije (25). O epilogu ni podatkov. Listine s temi pričevanji in tudi drugi ohranjeni dokumenti kažejo, da procesov ni sprožila oblast, ampak okolica, užaljeni ljudje, ki so se obrnili na županijske uslužbence. Okolica je ljudi iz soseske obtoževala zaradi zavisti, neuslišane ljubezni, žalitve in tudi iz osebnega prepričanja, da neznane pojave, nenavadne bolezni lahko sprožijo ljudje, povezani z nečednimi silami.

Druga listina vsebuje hude obtožbe na račun *Kate Német*, vdove po Imreju Tothu; tudi vseh osem prič je potrdilo govorice.

Anno 1739 dje 20 mensis Augusti in possessione Csente Cottu Szaladiensis alias pertinentia I. dominii Also Lenvaiensi adjacente. Intuitu ab infra denominandae personae alias magiae incusatae per nos infrascriptos talis ut sequitur peracta est magistratualis inquisitio.

De eo utrum?

1. *Tudjae láttae vagy hallottae a Tanu hogy most a Lendvai várba fogságba lévő Csentei Német Kata néhaj Tóth Imre özvedje az itt Csenten lakozó Emberek ellen Boszorkánsági Mesterségével, és téteményeivel fenyegetődött volna, miulta Csentében lakik, és azon*
2. *fenyegetődése után meg történt volna az Embereken vagy Marhákon a Nyavala,*
3. *vagy is más egyéb kár? ha ugy? kiket mikent? és mitsoda fenyegetése után rontotta meg?*
4. *és ha kőz hirrel ollyan rosz életü, és cselekedetü személnék tartatiké a faluba?*
5. *s micsoda Eszközökkel vagy Mesterséggel szokta az ollyanokat végben vinni?*
6. *és ha azután meg bocsátatt é valakinek?*

Prima fatens nobilis mulier Eva Pető consors condam Franciscí Mészáros in possessione Csente degens annorum circit. 53 jurata examinata fassa est. E Fatens hallotta sok itt Csentén lakozo Emberektül, hogy az Deutralis Aszony gyakorta fenye-getödött volna ellenek, hogy várgy várgy csak. S azonban azután nem sokára látta hogy megh nyomorodtak. Ezek pedig az kiktül hallotta nevezet szerint Sóós aliter Vékás Eva, Kovács Ferko Felesége, Vída Feri és Sára Peti. Micsoda mester-gséggel pedig szokot artogni azt nem tudhattya, hanem azt tudgya s hallotta Kovacs Ferkonétul, hogy egyszer öszve sugorodott keze lába -- valamisig reá nem ízent, addigh megh nem gyógyult néki, s azt is tudgya hogy az egész kösségh filt tüle.

Secundus fatens Stephanus Kiss in possessione Pineze commorans annorum circit. 60 juratus examinatus fassus est. E fatens ennsk előtte tizenketöd fél esztendőkkal az Mlgos Uraságh Öregb Birája lévén Gabona Desma alkalmatosságával, az Deoutralis Aszony Urát Asztagh rakni parancsolta, Lendvaj Majorsághoz kinek szavát nem fogadván megh verte az után az Aszonnak Ura haza menvén mindgyárt az Fatenst az mezzőn hidegh fogta. Azután harmadnappal a Fatens Kis Birótul megh izenvén, s maga is ide ballagván megh fenyegette, mindgyárt egy hétire megh gyógyult, köz hírül hallotta masoktul, azon kivülis még a maga Édes Attyátul is, hogy mindenkor olyan gonosz életű, és cselekedetű volt az Deoutralis Aszony. Mestersége felül egyebet nem tud a Fatens hanem az eő Biróságában kis birájt parancsolni küldötte robotra, s azon alkalmatossággal bizonyos Cserépre akattak a kiben volt bizonyos szórkos kenyő, és sok féle ször, a kit is Szakos Mátyas, és Adorján Farkas el vittek tőle.

Tertius fatens Stephanus Vékás in possessione Csente commorans annorum circit. 40. juratus egaminatus fassus est. E Fatens ennek előtte nyolcz Esztendőkkal az Deoutralis Aszon Férjével bizonyos Dologh erant eőszve veszvén megh fenye-gette formalibus várgy, várgy ha esztendő mutván köl is megh bánod ezt. Azutan mindgyart két holnap mulván ugy öszve huzatott keze, hogy az szájához sem víhette, nem különben a Labajis, hogy Bankon köllött járni mind adigh migh Csentej Soos Gergelnét e Fatens oly fenyegetessel reá nem küldötte volna, hogyha meg nem ereszt néki akarmi-képp lesz ben egeti meg a hazaban, azonnal mindgyárt más nap kezét szájához vehette, negyed nap után banko nélkül járhatott. Azt is köz hírül hallotta, hogy olyan gonosz tetemenyű Személy légyen, a mint hogy a kösség mindenkor félt tüle kivált a Portionak föl vetésében és bé szedésében. Ezeken kivül a Fatens azt is valla, hogy egy Tor béli alkalmatosságával megh részegedvén, és e Fatensbe belé veszvén, hogy a Fatens veszekedése-

ért keményen keszte tractálni, azonnal megh fenyegete, hogy megh bánod ezt, a mint hogy is ez dologh őszel történvén, mindgyárt a következő tavaszal tizen ött Esztendő Leányának Lába térdben nagyon meg dagadott. Mellyet a Gyermeknek Annya nem szenvedhető én s a Deoutralis Aszonra gyanakodván, és az eránt egy alkalmatossággal kedvét keresni kívánván Pinczejehez hívta, és borral jól tartotta, mindgyárt harmad nap múlva, minden Daganattya el veszet leanya Labnak, és megh gyógyult.

Quarta fatens Anna Kancsal conthoralis Francisci Kovács ibidem degens annorum circit. 38 juratus examinatus fassus est. Ezen Fatens köz hirül hallotta, hogy itt Csentében lakozo Embereket az Deoutralis Aszony fenyegette amint hogy is panaszolkodtak nemelyek, Sos István, Antal Petine, és Geczi Adámné, hogy azon fenyegetődés után edgyiket Hasogatással, másikat Hideg Lölessel illette, nem külömben ezen fatenstis, azért hogy Aratáskor az Exacutoroktul bizonyos Lepedejét kiváltotta következő karácson tájban, oly hídeg lölessel illette, hogy egészen el nyomorodott, és el szára-dott, mind addig migh a Lepedejét haza nem küldötte, Haza küldvén pedígh, mindgyárt egy hét múlva megh gyógyult. Más alkalmatossággal hasonló képpen ezen Fatens a Deeautralis Aszonnak kedvet-len szot adván a Rab Aszony azt mondotta ezen fatensnek, hát esak ugy beszsz te nékem, azután nem sokára Hideg Lölés gyüt a Fatensre, Kezej és Lábj öszve sugorodván nem járhatott, ugy azután holmi ennyi valót küldözöt néki, hamar megh gyógyult.

Quinta fatens Helena Kovács consors Adami Horvat ibidem commorans annorum circit. 30 jurata examinata fassa est. Ezen Fatens azt vallyá a Deoutralis Aazonny felül hogy ennek ellötte tizen három Esztendővel a Fatens néki Tejet szokott néki adogatni, és azután midőn az többi Cseléd zugolodott volna nem mert adni, történt hamar szülesse a Fatensnek melyre a Deoutralis Aszony haja le eresztve, s a kezeit öszve csapkodván be ment a házában ezen Fatensnek, mást semmit sem szollott, egyedül azt kialtván, juj juj, avval el ment, és mindgyárt harmad nap múlva azon született kis fia megh holt. Az után ismét a Deoutralis Aszony ezen Fatenst ugyan a Tej miát megh fenyegette, hogy hadgyán, hadgyán, három esztendő múlva is megh bánod. Azon szók után e Fatens Egy házához Lendvára csak hamar bé ment, az után mindha hideg vízzel öntötték volna le, aligh házához jöhetet s egész nyáron az agyat nyomta semit sem dölgozhatott. Az után ennihánszor rea izengetvén hamar megh gyógyult, s előbbeni egészsége megh térült. Minémü mesterséggel szokot Embereknek ártani, nem tudgya hanem hallotta köz hírü mindenkor olyan ördögösnek lenni.

Sexta fatens Catharina Pensék consors Nicolaj Kulcsár ibídem commorans annorum circit. 60 juratus examinatus fassus est. Ezen [fatens] köz híriül hallotta, hogy a Deoutralis Aszon Csentej Lakosokat fenyegette és fenyegetése után némellyeket nyavalais érte. Ugy mint Vekás Istokot és Kancsal Annokot. Es azt is hallotta hogy olyan gonosz cselekedetü, és másoknak ártalmára levő Aszon lett volna. De micsoda Eszközökkel nem tudja. Azt is hallotta hogy akiknek megh bocsátott, hamar megh gyógyultak.

Septima fatens Catharina Féhér conthoralis Petri Vida in possessione Csente commorans annorum circit. 34 jurata examinata fassa est. Ezen Fatens egyebet nem tud hanem Gyermekek ágyban lévén, s előb pedig az Deoutralis Aszonnyal össze veszőn, étszaka gyakran hol macska holis Eb képiiben megh nyomták és rea gyanakodot azon okbul, hogy ebbe az egész faluban féltek tüle, és olyan embereknek árthata Aszonnak tartották.

8vus fatens Stephanus Kozári in possessione Csente commorans annorum circit. 40 juratus examinatus fassus est. Ezen Fatens egyebet nem tud, hanem egy tavaszal faragói voltak és azoknak borért az Pinczejéhez ment volna, kutya lévén vele S. V. sörtevési az Deoutralis Aszszonnak ezen Fatens szolejében lévén az eb kezdte rágni, kit megh halván a Rab Aszony, meg fenyegette, hogy várgy Esztendő mulván is megh bánod. Csak hamar az hideg löles e fatensre jüt, és Esztendeigh lölte, s azután tudoshoz vitette magát ezen Fatens gyógyítani, s az is azt mondotta, hogy mért rontotta megh szegén Aszon Marhaját, és azon Tudos a Fatenst gyógyította megh. (26)

V prevodu:

20. avgusta leta 1739 se je v Dolnji Lendavi sestala inkvizicija Zalske županije in pričam so postavili vprašanja:

1. Ali so se grožnje Kate Nemet, vdove po Imreju Totu iz Čentibe, ki je zdaj ujetnica v lendavskem gradu, uresničile, ko je nad tukajšnje prebivalstvo klicala čarovniške uroke in z dejanji ogrozila ljudi, odkar živi v Čentibi?
2. Ali je zaradi njene grožnje prišla težka bolezen nad ljudi in živino?
3. Ali morda kakšen drug kvar? Če je bilo tako, koga in kaj je oškodovala in s kakšnimi grožnjami?
4. Ali jo imajo za tako pokvarjeno v vasi, kot se govori v okolici?
5. S kakšnimi sredstvi ali čarovnijami je izvajala svoja zla dela?
6. Ali je komu oprostila in škodo popravila?

Po vrsti so odgovarjali:

Éva Pető, žena Ferencza Mészároza iz Čentibe, je pred sodiščem povedala, da je obtoženka v jezi mnogim grozila: »Le počakaj, le počakaj, boš že

videl!« In kmalu so se dogajale nenavadne stvari. Priča je to slišala od Sós aliter Eve Vékás, žene Ferka Kovácsa, Ferencza Vide in Petra Sárija. Kako je to izvedla, priča ni vedela povedati, je pa dejala, da so ženo Ferencza Kovácsa popadli hudi krči v udih in ni mogla z mesta; šele ko je dala poklicati Németovo, da je odvzela urok, je ozdravela.

Stefanus Kis, posestnik in »jurikat aliter«, župan iz Pinc, ki je bil zadolžen za pobiranje desetine in drugih gosposkih dajatev, je neposlušnega Imreja Tota, moža obtožene, dal zapreti v klado, nakar ga je Német preklela in začela ga je tresti huda mrzlica. Za nekaj tednov je obležal in dolge mesece bolehal. Malega rihtarja in uglednega tlačana, Mátyása Szakosa in Adorijana Farkasa, je poslal poiskat skriti glineni lonec, v katerem je inkriminirana obtoženka shranila sajasto mažo in živalske dlake. Lonce so našli in zasegli.

Stefanus Vekás, prav tako doma iz Čentibe, je izpričal prigodo, ko se je pred osmimi leti zaradi malenkosti sprl z možem obtožene Németove, ki ga je tako uročila, da mu je po dveh mesecih neka huda sila »vkup potegnila« noge in roke, prstov pa ni mogel prinesiti k ustom. Ko jo je velel poklicati in ji zagrozil, da bo zažgal njeno hišo, je naslednji dan že lahko jedel s svojimi rokami. Prav tako je vedel, da je v goricah na neki sedmini, ko obtoženi niso hoteli dati več vina, preklela gospodarja, nato pa je petnajstletna hčerka v strašnih bolečinah padla in mogla več hoditi. Mati nesrečnice je Németovo povabila v klet, jo napajala z vinom, nakar je oteklina po treh dneh splahnela in hčerka je spet lahko hodila.

Anna Kancsal, žena Ferencza Kovácsa, je navedla, da so se v Čentibi Németove vsi bali. Slišala je od Štefana Sosa, žene Antala Petija, žene Ádáma Gecija in drugih, da je strašno preklinjala in nad ljudi priklicala trganje v udih in mrzlico. Ona sama je ob žetvi od grajskega dacarja odkupila zaseženi prt, last Németove, za kar jo je preklela in do božiča je obležala negibna. Bolezen ni popustila, vse dokler ji ni vrnila prta. Podobne stvari so se dogajale tudi drugim, če so se ji zamerili; če pa so ji poslali kak dar, je uroke odvzela.

Helena Kovács, žena Ádáma Horvata, je pred inkvizicijo povedala, kako ji je pred trinajstimi leti dajala mleko, a ker so ji služkinje to branile, ji ga več ni upala dajati. Po rojstvu njenega sina je Németova priletela na njen dvor, ploskala z rokami in spuščala čudne glasove, nato pa je sinček na tretji dan umrl. Ponovno ji je zagrozila zaradi mleka, rekoč, še čez tri leta ti bo žal. Čez tri leta je priča v Lendavi hotela nekaj postoriti v svoji hiši, a naenkrat jo je zmrazilo – kot da bi jo polili z ledeno vodo – in celo poletje ni mogla iz postelje. Nekajkrat ji je poslala glas, da ji je končno odvzela hudičeve uroke.

Katarina Penssek sicer sama ni imela izkušenj z ujetjo žensko, a je od drugih slišala praviti grozne stvari o njenih hudobijah in zvezi s hudičem.

Katarina Fejer iz Čentibe po lastni izjavi o njej česa drugega ne ve, le to, kako jo je sumila, da jo je po porodu ponoči, ko je ležala v otroški postelji, hodila strašit v podobi mačka in psa. Misli, da je bila ona, ker se je boji vsa vas.

Tudi Stefanus Kozar je imel neprijetno srečanje z Nemetovo. Ko so njene svinje zašle v njegov vinograd in je na njih naščuval psa, ga je obtoženka uročila. Leto dni ga je dajala mrzlica. Odpeljali so ga k vedeževalcu, ki je razvezal uroke in ga ozdravil.

Tako so inkviziciji izpovedale priče anno domini 1739. v Dolnji Lendavi.

Pričevanja o Kati Némét, poročeni Toth, spadajo med redko tovrstno prekmursko zapuščino. Toda v arhivu gospostva Dolnja Lendava je ohranjen še najstarejši spis iz leta 1408, ki govori o vdovi po Figusu in o ženi Lovrenca Tőkeja, obtoženima šarlatanstva, mešanja strupov, za kar ju je inkvizicija v odsotnosti obsodila na smrt. Navedena pričevanja o Nemetovi in Kalamarjevi izvirajo iz časa kneza Eszterhazyja; žal se zapisi o sodbi niso ohranili. Priče so ujetnico Nemetovo iz lendavske temnice obremenile hudega čarovništva; pripisale so ji poznavanje vseh nečednih rabot, med drugim povzročanja bolezni, predvsem mrzlice, revme in malarije. Obtožili so jo, da se je lahko spremenila v žival, v psa ali mačko, in taka hodila ponoči sitnarit ljudem, kar so šteli za smrtni greh. Druge priče pa v svoji izpovedi nakazujejo značaj obtoženke: bila je nagle jeze in zelo prepirljiva, ni prenesla nasprotovanja, rada je uživala alkohol in je verjetno občasno imela epileptične napade ali druge psihične težave. To potrjuje po vsej Evropi sprejeto pravilo, da so ljudi zaradi njihove drugačnosti kar ožigosali za čarovnike, jim po potrebi sodili in jih obsodili. Za okolico pa so bili čarovniški procesi dobrodošli, ker so se rešili nezaželenih oseb, ki so se je bali, saj so verjeli, da lahko povzroči mnogo škode živali ali zdravemu človeku, ga čez noč spremeni v invalida. V vlažnem obmurskem močvirnatem svetu ni razsajala le kuga, ampak tudi na desetine drugih bolezni, od mrzlice do revme, edemov, bolezni kosti in mišic ter epilepsije, ki so lahko povzročile ne le dolgotrajno bolezensko stanje, ampak tudi smrt.

Do 17. stoletja so se procesi praviloma končali s smrtno obsodbo. Dolgo so uveljavljali tako imenovano *božjo sodbo*, preskus z vodo, ko

so izmučeno obtoženko, obteženo s kamnom, vrgli v deročo ali globoko reko; če se je rešila, so menili, da jo je rešil njen hudobni gospodar in so jo obsodili čarovništva, v nasprotnem primeru pa je tako in tako našla smrt v valovih. Iz dokumentov čarovniških procesov za Zalsko županijo sklepamo, da od 18. stoletja v naših krajih takih metod niso več uporabljali, so pa ujetnike mučili na drugačne načine in so ti v mukah priznali vse, kar so zahtevali od njih.

Beltinski proces v tamkajšnjem gradu leta 1758 – oziroma verjetno že kakšno leto prej – se je ohranil v dokumentaciji, ki so jo naslovili na državni svet. Cesarica Marija Terezija je namreč 26. januarja 1756 madžarskemu državnemu svetu – in prek njega tudi vsem županijam in svobodnim mestom, ki so imeli lastna sodišča – odredila, da procese v zvezi s čarovniki in z vrači (*magia et sortilegium*) na podlagi dosedanjih zakonov sicer lahko sprožijo, tudi nadaljujejo in celo izrečejo sodbo; toda če bi koga obsodili na smrt ali mučenje, tega ne bi mogli uresničiti v praksi, ampak so bili dolžni vso dokumentacijo poslati na omenjeni svet.

Beltinski proces časovno sovпада z vladaričino odredbo. Čarovništva obtoženo osebo so obsodili na mučenje, a so morali po predpisih dokumentacijo sodbo posredovati v presojo na višjo stopnjo. Listina v latinskem jeziku je v državnem arhivu Madžarske in je tretji do zdaj znani prekmurski dokument, ki daje vpogled v izpoved prič in tudi v sodbo. Povzetek z opisom obtožbe so 22. januarja 1758 poslali na državni svet, iz besedila pa je razvidno, da je dejanski proces potekal že leta 1756. Žal nam prvotni zapisnik z izpovedmi prič ni na razpolago, toda tudi iz novega gradiva se razbere, da je žena Štefana Kuzme in Eva Gabor (verjetno ista oseba) storila hude zločine v škodo svojih sovaščanov iz *Ižakovcev*. Osem prič navaja obtoženkinine grožnje, ki veljajo inkvizitorjem za kronski dokaz, saj jih med latinskim tekstom dobesečno navajajo v madžarščini: »*Te ördögadta szajha kurvója, téged se az Isten, se az ördög el nem visz, miglen valaki meg nem fujt ...*« V prevodu: »Ti vražja kurva, tebe ne bosta ne Bog ne hudič prej odnesla, preden te kdo ne zadavi ...« Na podlagi takih in drugih obtožb je beltinsko gosposko sodišče torej po pravilu odredilo mučenje, ki pa ga je državni svet ovrgel in za kazen odredil javno bičanje.

Za Zalsko županijo je dokumentacija ohranjena še za dva procesa iz 18. stoletja, in sicer za obmejna kraja na madžarski strani go-

spostva Szapáryjev iz Murske Sobote. Obtoženki sta doma iz Szen-terzsébete in Szécsiszigeta, inkvizicija nastopa v imenu upravljalke veleposesti *Theressie Ballássza*, vdove po *Petru Szapáryju* (26).

4. ČAROVNIŠTVO V USTNEM IZROČILU

Čeprav je veliko ljudskega izročila poniknilo v pozabo, predstavlja del o čarovništvu še danes najbogatejše ustno izročilo med prekmurskimi Slovenci in Madžari in je z večkratnim ponavljanjem dobivalo pravljične in epske razsežnosti. Doživete pripovedi, tudi ti-stih, ki posredujejo informacije »kot so slišali od prednikov« z na-menom, izzvati strah, začudenje, najslikoviteje opisujejo nadnaravne sposobnosti čarovnih bitij.

Zgodbe slonijo na treh motivih. Prvi kaže, kako te osebe *postanejo* čarovniki, bodisi po družinskem izročilu, ko na primer stara mati na različne načine, predvsem na njivi, na križpotju, na mrtvaški postelji, uvaja vnukinjo, sosedo v čarovništvo. Drugi motiv se na-vadno nanaša na *odkrivanje, ugotavljanje identitete* čarovnice, saj je vsak želel vedeti, kdo je njegov strah zbujajoči sovaščan, ki se mu za-radi lastnega interesa ne smeš zameriti; in če tako osebo poznaš, se tudi laže ubraniš pred njo. Ženska, ki se podnevi ne loči od drugih sovaščank, se zvečer spremeni v krvosesa, na njivi oziroma hlevu v krastačo, gosko, mačko, psa, volka ali v vrtinčasti vihar in povzroča škodo pri ljudeh, pridelku in živini. V zgodbah so podani načini, ka-ko onemogočiti, uničiti ali usmrtiti v žival spremenjeno čarovnico: krastačo prebodejo, zažgejo, gosko skuhajo in pojejo, perje pa vržejo v ogenj, ujetega volka dajo iz kože ... Čarovnico, ki ponoči jaha mla-deniče, podkujejo in nato podnevi sredi njive zažgejo na grmadi iz *trnča*. Skoraj po vsem Prekmurju in Medžimurju poznajo zgodbe o ženskah, ki lahko pomolzejo *lese*, vratne podboje, ograje ali kuhinj-ske krpe in »*majo več kiselaka in vrhnja kak tisti s petimi kravami*«. Isti koren imajo zgodbe o čarovnicah, ki lahko znesejo jajca; a ker nima-jo rumenjakov, se ve, da je to delo čarovnic. Istovetna je pred prvo svetovno vojno po Štefanu Kuharju zabeležena pripoved o racah iz Gančanov, ki jih je lastnik prodajal, a so se vedno vračale na dom in tako so ugotovili, da je pravzaprav čarovnik. Tretji motiv so čarov-niške *sobote, sestanki, srečanja*; ta motiv je bil tako močno ukoreninjen, da je grajski uslužbenec Kristof Pernesyth svojemu gospodarju Ta-

másu Nádasdyju, ki je imel v lasti Gornjo Lendavo in Tišino, prijavil grofico, ki bojda »v njegovi odsotnosti vabi k sebi čarovnice in od njihove grešne zabave se grad trese ...« (27). Med ljudstvom je veljalo verovanje, da se čarovnice pod pazduho namažejo z neko mažo in poletijo na brezovi metli, sodu, situ, obroču, ali pa na moške nadenejo konjske žvale in poletijo na zbirališča. Pri nas se je ohranilo največ zgodb z drugo in tretjo motiviko, medtem ko motiv o predaji čarovniškega znanja le tu in tam zasledimo med prekmurskimi Madžari.

Paleta ohranjenega ljudskega izročila je dovolj široka. Daje nam vpogled v najbolj skriti kotiček ljudske duše, saj je bilo čarovništvo večna tabu tema od 15. stoletja, pozneje pa znak zaostalosti. Drugi dejavnik, zaradi katerega so ljudje molčali o tem, v kar so zelo živo verovali, je strah, saj nam čarovniški procesi pričajo, da je pot od govoric vodila h grmadi.

Zapisane zgodbe izvirajo iz pokrajine med Muro in Rabo in so del obsežne zbirke, ki jo hranim v pisni in zvočni obliki. Upoštevala sem želje večine pripovedovalcev po anonimnosti, zato navajam le kraj in letnico zapisa. Nekaj zgodb je dvojezičnih, po ena pa je v porabskem in medžimurskem narečju. Namen je pokazati na povezanost, vzajemne vplive, na prepletanje motivov na križpotju narodov in na stičišču dveh velikih kultur.

Dva jagera sta šla na lov, pa na polanjskom pred njiva pride velik, čaren pes. F zobaj je mel leseni škafek z mlejkom. Lovca se čednita, ka bi trbelo napraviti, ili ga fstreliti ili nej. Pes zdigne prvo nogu pa jima čemerno maha, ka naj ne fstrelita. Liki eden je fzdigniu pŭkšo, pa trufu psa. In ka mislite, koga je fstreliu? Sosedo! Po smrti se je spremenila f svojo pravo pobobo in tak so znali, što je cumprnica. (Lipa, 1987)

*

Stari v Melincaj so znali, ka čarovnice na svoj sestanek odijo na Šafarsko. Mlinari so ponoči, gda so mleli, čuli, kak letijo in glasno gučijo. Nej so jih razmeli, ker so lajali. (Melinci, 2008)

*

Mindön faluba tutták, hogy ki a baszorkány. Így vót ez K.-cán is, ahul egyik illen közismert asszony sokájig nem tudott meghóanyi. A hóttas ágyán oda hijatta a szomszídasszonyát, hogy bocsánatot kérgyön tőle. Aszt monta neki: »Bocsáss meg, én okoztam a te három gyerökod halálát.« Kűsűtt később, hogy koporsuszeget tőjött a

szómazsáktyába, a miko gyerökágyba vót. Ez okozta a gyerökök halálát. – V vsaki vasi so poznali čarovnice. Tako je bilo tudi v K., kjer je znana čarovnica dolgo umirala. K smrtni postelji je dala poklicati svojo sosedo in jo prosila za odpuščanj. Rekla je: »Oprosti, jaz sem povzročila smrt tvojih treh otrok.« Pozneje so izvedeli, da je v slamnjačo v otroški postelji skrila žeblje, s katerimi so zabijali truge (krste). Zato so otroci umirali. (Kót, 1960).

*

Moj mouž je mladi preminu 1944. leta v bojni, je pa nejsan znala, kaj je žnjim; in meni so rekli, ka edna ženska v Lotmerki mrtvece zove, če joj prnesem edno jajce, pa mi pove, ka se žnjim zgodilo. Je san odila, pa nej na pravo mesto. Fdrugo je naša manca šla, mene pa nej zraven pustila. Kda je domou prišla, san jo pitala, kaj je bilo, pa nikaj nej štela ovaditi, samo pravila: »Bolše ka nej si šla z menov, ti bi tak fertik bila.« Potle san zvedíla, ka so lotmerška ženska resan pozvali mrtvece, ka pa je naša manca zvedila, nikdar nej povedala. Mrtvece tak zovejo, ka sedijo pr stoli in se držijo za roké, tista, kera pa je cumprnica, se pogučavle z mrtvecom. (Lipa, 1986)

*

Stara mati je pravila, ka je tri iže od njene dale delau tkalec. Od daleč so prihajale ženske, prinjem naročale platno, pa se je zgodilo, ka kakša vnoči nej šla domou, pa prespala pri njih. Ednok je z edne vesnice prišla starejša lepa gospa, ki je dugo izbirala med platni pa cenkala, ka je kmica gratala. Prosi, či b joj dali pri iži prespati. Ker je naročila dosta platna, so jo v maloij iži napravili postelo. Majster ob polnoči čuti, ka se krosne zdigavlejo. Ka tista ženska, ki je platno kupila, je bila cumprnica pa žnjim je f par minutaj poletela do edne gore, ge je tkalec videu šče druge cumprnice, tudi z naše vesnice. Dostakrat je pravu, ka ga je cumprnica pelala s krosnami vred. Naše cumprnice z goričkoga dela so se sestajale na gori Gellír hegy, a zalske so na Sághegy odile se zabavat in druge grešne posle delat. (Domanjševci, 1974)

*

Na spodnjon konci je živel eden človik, ki je dugo služu vojsko; ko pa so ga odpustili, pa je doma bil za veškoga stražara. Bakter smo mu pravili. Stari oče je prpovedau, ka je vsakšo noč hodil po vasi, na glas se je dru, da pazite na ogenj. Tak je hodu celo nouč, pa je fse vidu i slišau. Videu je vaške babe, kako svoje brezove metle

mažejo z neko mastjov, poten pa odletijo. Opazoval je, kama skrijejo svojo mažo in jo ukradeu. F tom časi je sosed, s katerim sta bila f svaji, dau napraviti novi voz in je stau na gumli. Strážar je namazau potače z mažov, pa je potle pravil, da toga ne bi delau, či bi znau, kaj de se zgodilo. Voz se je zdignu f zrak in letel proti Dugim njivam ob Muri in na konci pristau na stari vrbi. Maža, s katerof se cumprnice mažejo pod pazdujov, in štil od metle, mata takšo mouč. (Kapca, 1982)

*

Naš je za menov pet let hodou in ednok je kesno večer šeu knan; pa iz daljave čuje močen peket konjskih kopit, pa je misliu, ka Miškov Tinč, ke-ri je biu gluhec, pa s konjami šeftau, kobile žené, ka zarana idu na senje. Moj mouž se je pri Pintarčovi cimprani hiši potegnou cuj k ploti in vidou, kak švigajo mimo kopita, kunjov pa nigde. Večer se svojin pajdašom Kovačovim Vančom, ki je potle odišeu v Ameriko, sta si s posebnim ujkanjem dala glas. Pa pride Vanč in naš mu pravi, kaj se je zgoudilo, pa ga pita, či je on vidu kunje. Vanč pa se začudou, pa veli, ka nikaj ne vido. To so bile cumprnice, štere so moške jahale po vesi. (Lipa, 1979)

*

Cumprnica je namesto svojih kur sama nesla jajca. Sakši den po sedem. Naši kupinari so to znajli, pa niso šтели pri njoj kupiti. Ta jajca so nej mejla žučake. (Nedelica, 2000)

*

Cumprnice so dosti kvara napravile moškom. Ednok je P. J. šeu domov, pa pride na križišče tam pri hiši B., ko začuti močen sunek vetra. To je bila vaška cumprnica, ki ga je zdignoula na metlo in doma na dvorišči doj djala. Prepoznal je to cumprnico. Drugi den so kukorco lupali, pa je tista oseba s sinom vred tam bila, pa jo pita: »Zakoj ste me vozili na metli?« Ženska ga je samo grozno poglednoula, pa nikaj nej pravila. (Lipa, 1999)

*

Inda, kda so vleti na parmi spali, je F. T. fnoči vidu malega pastirja, ki je nekaj velkoga gnau. Pastir je bil mali, ka pa je gnau, T. nej videu, ka je biu vekši od parme. Čuu je, ka njemi čunte pokajo. Za gvušno so ga cumprnice jahale. (Lipa, 1999)

*

Moj dedek so bili krojač in platno so tržili in od beltinskega Žida so dosta platna kupili. Strašno sta se poštuvala, Žid mu je sigdar pravu: »Mar-

tin, gda ja dol vmrem, ti boš mojo ižo erbal. Njegova iža je tista mala na kukli, ge so tudi Čarnijevi stanovali.« Žida je kap trufila, ne ka bi napravo teštament. Dedek pravi njegovi deci, ka jemi je Nani – tak so Židi pravili – obečau ižo, oni pa niso šteli dati iže, pokazali pa so telko poštenja, ka je dobu postelino in drugo vrednošče.

Inda so na gumli spali, pa edno noč, gda je mejsec fajn svetu, negdo zove: »Martin, Martin!« Dedek pogleda, pa pri kolicaj vidi Žida tak oblečenoga, kak so ga pokopali, pa ne da bi pomislou, mu veli: »Ka te vrag tu nosi!« On je začno strašno muviti, treskati. Drugo noč je dedeka fejest začalo težiti, on pa je zgrabou odejo in z njov začno tuči po zemlji. Nekaj je jokalo in čulo se, kak je odletelo. Od tistoga mal se Žid več nej vračau z onoga svejta. (Lipa, 2000)

*

Akko vótak illen fįjatal legínyök, lucaszéköt szoktak csinyányi. Luca naptyátú karácsony naptyáig. Ollan kis széköt, aszt monggya, a templomba eviszítek, ki arra rááll, el meri vinnyi, ollan hős legíny, az a baszorlányt mind meglássa, mer miko úrfömutatás va, az mind hátranéz. Az mind megismeri kijök a baszorkányok. DE nagyon vigyázzon az, aszt monggyák, mer ha utonárik, széllenlépik. De aszt monggyák, hogy a legíny meg se várta a mise végét, azonnal mikor körűnézött, látta mennyi van ott a templomba, mingyá kűfutott, süpérc hazafeli, hogy ne érgyik ela baszorkányok. Én soase próbátam meg, én úgy is tuttam ki vót a baszorkány a hegybe (ott lakott – szerző) Tuggya naccsága, azoknak mindig nagyon szíep és jó teheník vót. Ollan kűvűálló. Én is vetetm ollantú tehent. Jó tehen vót, csag nem akart megűzekönnyi, borgyút fognyi. Mindig meg köllött mondanom Monggya is vissza a zilletű: -Ja, majd két-három nap alatt megűzekedik! Úgy is vót. Akkor hajtottok a bikáho, meg is vót rőndössen. De annak, akitű vettem a tehent, mindig köllött jelenköznýi. – Nekoč so mladi fantje od godu sv. Lucije do svetega večera delali *licijin stolček*, ga odnesli v cerkev, se postavili nanj in laħko so prepoznali vaške čarovnice, ker so bile vse s hrbtom obrnjene proti oltarju. Toda takoj je bilo treba pobegniti, ker če so te ujele, so te raztrgale. Zato niti eden od fantov ni počakal do konca maše, ampak je vsak prej zbežal domov. Jaz nikoli nisem delal stolčka, saj sem tudi tako vedel, katera je čarovnica pri nas v goricah. Veste gospa, takšne ženske so imele zelo lepe in kot lubenica rejene krave. Tudi mi smo od ene kupili telico, vendar se ni hotela pojati, vedno smo ji morali

povedati, da bi radi tele, pa je odvrnila: »Dobro, čez dva do tri dni jo boste lahko gnali k biku.« Potem je bilo vse v redu, samo vedno sem ji moral sporočiti, da bi radi tele. (Čentiba, 1983)

*

T. G. in J., mož in žena, sta se pelala po krmo, ne spomnim se ili na madžarski kraj ili na polanjski marof. V glavnem, bilo je fnoči in pri polanjskom marofi sta na senožeti od daleč zaglednula, kako sedem ženk sedi ob velkom ognji. Cumpernice so mejle sestanek in so ogenj kurile. (Lipa, 2006)

*

Cumpernice so veliki kvar delale in s hudičom imele veze. Najbole so škodile moškom. Dečki so ponoči odili k deklam pa so srečali ženske, štere so ogenj kúrule pa te cvrle krofne. Moškom so šorce napunile s pogačami in gda so prišli k deklam, so v šorci našli samo kunjski drek (fige). To se je zgoudilo tudi törniškomi človeki, ker je odu k dekli f sosednjo ves. Cumpernice so mu naklale pogače, gda pa je prišou ta, je v žepi najšeu samo kunjski drek. (Bratonci, 1980)

*

Amiko a faluba a legismertebb baszorkány meghóat, ollan nagy szé meg esű kereködött, hogy nem lehetött föemenyi a koporsúját. Sokájig kötött várnyi, hogy a forgúsze eállon, hogy kűvihessik a temetőbe. – Ko je umirala čarovnica, je nastal tak vihar in tako je deževalo, da niso mogli dvigniti njene krste. Dolgo so čakali, preden so jo odnesli na pokopališče. (Radmožanci, 1987)

*

Luca napján a lendvai nagyanyám hagymával kente be a szabák sarkait, mert tiszta szívből elhitte hogy a boszorkányok így nem férkezhetnek a házhoz. – Na god svete Lucije je moja lendavska stara mati vse štiri kote sobe namazala s česnom, saj je iz srca verjela, da nas bo tako obranila čarovnic. (Ljubljana, 2001)

*

Ednok sva z očom zaran štela iti v Lendavo, pa sva hodila v temi, pa sigdar sva nazaj prišla na isto mestou, ge sva oprvin odišla. Oča so pravili, ka sva prišla na cumprnicovo pout. (Melinci, 2008)

*

Dotični človek je po staroj navadi šeu v gorice. S sebof je neseu kruj pa fajn počasi džou, zraven pa še šmarnico nalivau. Na ednok v klejt priskače edna debela, grda krota (krastača) z odpptimi lam-

pami. Človik zgrajbu nouž, pa jo smekne v rbet. Krota z noužon v rbtí ide iz klejti. Naš človik je slednji den tūdi šeu v klejt, pa vidi krastačo. Lampe so joj doj visele. Dotični človik ji naliže vino in pravi: »Če si žedna, pa pij!« Žaba je pila pa je odišla z nožen vrejd, te se je pa po kratkom cajti vrnulja, pa v rbtí je še izda mejla nouž. Te ona pravi: »Dragi kuma, toga ne delajte več, gda van v hran žeden človik pride. Rajši mu dajte piti. Zaj pa mi potegnite nouž iz rbta!« Cumprnjak je biu v podobi žabe, san pa nej bil sposoben potegnuti nouža iz rbta. (Gerlinci, 1994)

*

Gda san ešče delau na Platani, te je bila Vrba, v Soboti kak tišlar, je eden delau zmenov iz Rakičana. Gda mi je tou pravu, je biu star okrog 25 let. Gda je meu 14 do 15 lejt, je ednog z vozom in kravami šeu po travo. Srečau je toga pa toga, pa mu je nekaj pravou. Gda je domou prišeu, te je mati štela podojiti krave, te so ponorejle in nikoga nej so cuj pustile, nej edna nej druga. Pa mati pita:

»Koga si srečau?«

Pojep ji pravi, toga pa toga.

»Idi nazaj k njemi!« mu veli mati.

On je rejsan šeu, pa pravi dotičnemi: »Ka ste pa napravili našim kravam, ka jih nemremo podojiti?«

»Idi samo domou, pa de vrejdik,« mu pravi človik. In rejsan, gda je domou prišou, krave so mirno stale in se pustile podojiti. (Lipa, 2006)

*

Vö vesi so fsi znali, ka je H-ca cumprnica. Ednok je prišla k nan, mi smo mejli od dvesto kil bole debelo svinjo, jo je poglednoula, ta pa je po ton tak doj prišla, ka nej mela stou kijl. (Kot, 2007)

*

Vještica je u zavtra zaram skupila rosu ili odnjela kup slame i sjena iz naše parme, te tako uzela mleko našim kravam. Je, ak si kradnol roso ili slamo pri susjedu, pak si mogel uzeti hasek njihovim kravam. (Marof, Međimurje, 1991)

*

T. je meo dosta dece pa malo zemle, pa je vö probau fse v žitki. S Šlavunije je prneseu edno vijolino, pa so srmaki nej mejli peneze, pa so za mužikaša njega zvali, ka je šrgutau na gostúvanji. Ednouk so ga pozvali v Gomilice, pa kesno je v noči nej po rednoj pouti, ar po kračeši, po gošči šeu domo. Pri velkom hrasti na gomiličkom naj-

de cejli sereg gostúvanjcov. Ko so ga pozvali, jin je dougo igrau. Pijli, jeli so, se jako veselili, jufkali, gda pa je trebejlo iti domou, so ga pospremili, v culo in v žepke so mu naklali dosta pogač. F iži so ga že čakala lačna dečica, on pa veselo začne razkladati, ka je prneseu, pa vidi, ka je fsepovsedik meu kunjski drek. Tak je smrdilo, ka so fsi krej bežali. Gda ga je žena naprej vzela, ka se nori dela, je priznau, ka se je zgodilo na gomiličkom. Pa mu žena pravi: »Stari nemak, pa bi lejko znau, ka fnouči v gošči samo cumpernice majo veselico ...« Človik nigdar fnouči več nej šeu po gošči, liki po redni pouti. Pa so ga tudi med Turniščom in Radmožancami najšle te vrajže babe, pa jin je cejlo nouč igrau, ka je tri dni betežen biu. To mi je san pravu še pred drugo bojno. (Turnišče, 1979)

*

Voude, v šteroj so dete večer koupali, so lejko drugo jutro izlili na dvor, ka če bi to napravili večer, mali bi dobuo/doubu mrake, te bi ga cumprnice dobile v roke. (Krog, 1982)

*

A zecceri ember gyűtt hazafelí, amikor a Jánosfa végén a zerdű szélín tűzet lát. Jobban szemre veszi és láttya, hogy egyik fa alatt a tűz körül asszonyok táncunak. Nagyon intögettek neki, de kikerűte őket, mer tudta, hogy boszorkányok. – Nekoč se je naš vaščan vračal domov iz smeri Ivanjševcev, ko je ob robu gozda opazil ogenj. Bolj je pogledal in videl, da pod drevesom plešejo ženske. Mahale so mu, a ker je vedel, da so čarovnice, se jim je izognil. (Szerdahely, 1999)

*

Szen(t)lászlún ugy boszorkányoztak a vénasszonyok, hogy a zasszoknyájikba törűtk meg a gyerökök száját. A zén uram nagyon szép gyerök vót, a vénasszony mindig aszt monta, hogy meg ne igűzzik, gyorsan föhajtott a piskos, hugyos szoknyáját, osztán megtörűte a zorcájáta. Valamiko a zasszonyok nem hortak bugyit, álva hugyoztak, az mind ráfót a zasszoknyára, meg a pizsok is beleragadott. Csag ritkán mosták meg, me aszt monták, hogy húgy megvéd a baszorkányoktu ... – V Motvarjevcih so starejše ženske tako čarale, da so otroke rade obrisale okrog ust s tistim spodnjim krilom, ki so ga imele oblečene. Moj mož je bil zelo lep otrok, pa je stara baba vedno pravila, da ga ne bi uročili, zato ga je s spodnjim, poscanim krilom brisala po obrazu. Nekoč niso nosile spodnjih hlačk; a če jih je na njivi kje pritisnilo na vodo, so razširile noge in na mestu opravile ma-

lo potrebo, tako da nihče ni videl. Nekaj je teklo tudi po spodnjem krilu, ki ga niso prav pogosto prali. Verjeli so, da »scalina« odganja čarovnice. (Szentlászló, 2007)

*

A zapusom baszorkánynak tartotta a szomszédasszonyt. A háziak nem vótak haragba vele, de nem jártak össze, még nagyon beszélőviszonyba se vótak. Nem is tudom miér, de amikor én idekerültem, engőm szeretött, jóba vót velem. Ecce egy nagy taracsosbéka vót a pincénkbe. Fére dobtam, de csak visszagyöt, nem akart emennyi. Mongya a zapusom, hogy vággyak rája, mer ez baszorkány. Fogtam egy botot, jó a hátára husztam. Másik nap regge a szomszédasszon össze vót törve, pupossan járt, meg nyögött, hogy nagyon fáj a háta. Mongya is a zapusom, hogy, na látod, igazam vót. – Moj tast je za sosedo govoril, da je čarovnica, zato nikoli nista bila v najboljših odnosih. Ne vem, zakaj se je – ko sem se primožila v to hišo – navezala name. Nekoč smo v naši kleti našli krastačo, pa sem jo vrgla proč, a se je vrnila. Tast je rekel, naj jo udarim, ker je gotovo čarovnica. S palico sem jo pretepla. Naslednje jutro smo videli sosedo, kako je vsa sključena in pretepena hodila po dvorišču in pripovedovala, kako jo boli hrbet. Tast pa mi je dejal: »No, kaj sem ti rekel?« (Szentlászló, 2007)

*

Vót egy ház, ott is egy baszorkány lakott benn. Eszt látták a nagybátyáim mind. Minden este a zablakra egy nagy, nagyon nagy, ollan ronda kutya szokott benézzögetnyi. A két lábát úgy fő emete, azután superc be a zablakon. Ez így igaz vót. Ott baszorkány lakott, a másik baszorkány meg kutya formába járt oda. Aszt monggyák tudott illen állatok kiegészébe átváltozni. Béka, kutya, mindig úgy, hogy odaférhessön. – V vasi je bila hiša, v kateri je stanovala čarovnica. Moji strici so to videli. Vsak večer se je pred okno postavil grd pes in gledal v hišo. Dvignil se je na dve nogi, potem pa naravnost skozi okno v sobo. Tam je stanovala čarovnica, druga pa jo je hodila obiskovat v podobi psa. Pravijo, da se čarovnice lahko spremenijo v psa, žabo, samo da lahko pridejo v stanovanje. (Čentiba, 1984)

*

Nika je bilau zato! Takše tö bilau, ka so vörvali, pa so vena bile čalarice tö. Ti, vej pa tü je eden biu, ka je seden lejt nej mogo doj s postale. Tisti človek sa je nikan napauto, ka je što nikan iti. Pa če pred paunauči bilau, aj pa po paunauči, ge tau zaj več na vejn, pa

tisti človek je ušo. Pa te na križnoj pauti je un prej vido, ka ena tan kürila. Da je un cuj prišo, te je prej tista, ka je tan kürila, samo tak pravla: »Sinek, sinek, ka pa iškeš tü?« Viš, pa v ton sa je prej tisti človek obrno, pa seden lejt je na postali biu, ka je nej mogo doj s postale, pa da tista mrla, te je un zdrav grato. Pravli so, ka je čalarica bila, ka ga je pocomprala.

Takšo je eške tö bilau, ka prej sausad od drüge krave doj potegno mlejko. Tau je tö čalarica mogla biti, ka prej niše vauže aj ka njin gor napelano, pa tisto dogila, pa od ove krave mlejko prej tö vse šlau. Tau so vörvali, ka gestejo čalarica.

Pa pa pr svinji, če so v lejavaj kakšo lüdsko čonto najšli, viš, tan te sreče več tö nej bilau. Te so mogli tisto, če so brodili, što gé, tistoj ta nazaj odnesti aj pa tista mogla priti, ka sama kraj odnesla, šteroga so tak šacali, ka je prej tisto naredo. (Porabje, v: Če klonkaš, se ti odpre, Življenjske zgodbe iz Porabja, zbrala Jelka Pšajd.)

*

A gyerököket is megígísztik a baszorkányok. Az is vót. A gyeröknek a feje fájt, meg lázos lett, nem fejlődött. Tudom, megfokták a fejét: »Jaj tégöd megígísztek!.« Akko szoktunk csínyányi vízet. Én is csínyátam. Kalánnye. Kilenc kalánnye köllött mérnyi, a fönmaradást mindig a zajtú sarokba öntenyi. Mer mindig valami maradott. Hát nem sok, de maradott, akko asztat szoktok a zajtú sarkába öntenyi. És hasznát. Avve a vízze mozsdukkot a gyerököt. Én is küpróbátam nem is ecce. Nem vót án doktor valamiko. – Tudi to se je zgodilo, da so otroke uročili. Otroka je bolela glava, imel je visoko vročino, bil je telesno šibak. Prijeli so ga za glavo: »Tebe so pa uročili!« Nato so pripravili vodo. Tudi jaz sem delala. Z žlico. Morala sem izmeriti devet žlic vode, kar pa je ostalo, sem zlila v kot pri vratih. Pa je pomagalo. S to vodo smo umivali otroke. Večkrat sem tako naredila, saj takrat ni bilo zdravnika. (Dolina, 1984)

*

Ženske iz Bogojine in Ivanec so na sveto noč k meši v žepki proso in tikvino seme nosile in pri povzdigavanji po tühoma gučale: »svet, svet, sami tikvi ...« ili nekaj takšoga ... (Bogojina, 2004)

*

Vsi znajo, da na licinje ženska idejo k lucki iži zaradi cumprnice. Zatok, či je dekla prišla k iži, se je morala poscati na sekiro, ki so jo zabili v prag. Nato pa so jo z nagov ritjov rivali proti krušni peči ali ognjišči, da bi tako odgnali cumprnice. Če je prišla starejša, so jo posadili na pomelo

ali na brezovo metlo in jo tako porinili iz hrama, da ne bi mogla cumprati pri iži. (Strehovci, 1969)

*

Nekoč, ko so na spomlad prvič pustili živino s hleva na pašnik, so opravili obred, da jim čarovnice ne bi škodile. Nad hlevska vrata so dali kupinove veje in pod to gnali živino, ki so ji na hrbet polagali blazine, da se ne bi potepala, da bi se dobro pasla in da se jim čarovnice ne bi mogle približati. (Bukovnica, 1999)

*

Általános szokás és hiedelem, hogy a vizkeresztkor szenteltvízzel a szoba négy sarkát megszentelik, hogy a boszorkányokat távol tartsák. – Splošna navada je, da ob svečnici vse štiri kote sobe poškropijo s posvečeno vodo, da bi čarovnicam preprečili vstop v prostor (več slovenskih in madžarskih virov).

*

Na predvečer pred jurjevo so naši moški odšli na dvor, pa fejest pokali z bičom, ka so odganjali cumpernice od iže. (Selo, 1983)

*

A baszorkányok taracskosbéka képébe is járkának, legtöbbet a zistálúba tartózkon-nak, ahun eviszik, eszoptyák, eszíjják a tehen tejít, főhasznállák a békát a tej, turú, tejfő szaporítására is. Ha jó megnézi a zembör a békát melik furcsán néz, akko biztos lehet benne, hogy baszorkánnye van dóga, me a taracskosbékába bujik bele a basziorkány. A baszorkányok a békát, amelikke valamit akarnak csínyányi, nagy böcsületbe tartyák, titokba tejjé meg téfölstúruve künn a mezűn etetik. – Čarovnice hodijo naokrog v podobni krastače in se največkrat zadržujejo v hlevu, kjer odnesejo, posesajo, spijejo kravam mleko. Žabo so znale uporabljati tako, da so imele doma dosti mleka, skute, smetane. Če si ogledaš žabe in vidiš, da nekatere čudno gledajo, potem si lahko prepričan, da imaš opravka s čarovnico, ker se ta skrije v žabo. Čarovnice, ki imajo določene namene z žabo, jo imajo v čišlih, zunaj na njivi jih skrivaj hranijo z mlekom in s skuto. (Dolina, 1978)

*

A zöreganyám mesíte, hogy az a Sz. B. mindig a mezűn lekelődött meg nagyon dicsérte a tehenöke, de miko ement, utánna hamarosan a tehenök körű megjelent egy nagy taracskosbéka. A gazda két szömive látta, hogy a hitfán férge megszopta a tehent. E is vette a tejahasznát. Miko a tó mellett szántott, vitt magáve élös karút, amiko gyöüt a béka, beleszúrta. A szomszíd fődbő kűhuzott egy marok ha-

dinyát szárostu, abba pörzsűte meg a békát. Pár nap mulva megy a fővégre, láttya, hogy a B.-nek mind a két lába be van fájslizva. »Neköd mi a bajod?«- kérdi tőle, de az csag férefordut, de nem szót semmit. Jó tutta az, hogy mi a bja: haa baszorkány taracskosbékéjét megpörzsülik, akko a baszorkány lába kűsebösül. – Stara mati je pripovedovala, da se je Sz. B. vedno potepala po njivi in zelo hvalila krave; toda ko je odšla, se je pri kravah pojavila velika krastača. Gospodar je na lastne oči videl, kako je ta škodljiva zalega posesala kravo in odnesla *hasek* s krav. Nekoč je oral pri jezeru in je s sabo vzel oster kol; ko se je žaba prikazala, jo je prebodel. Na sosedovi njivi je s koreninami vred nabral za prgišče ajde, jo zakuril in v ajdovi slami ocvrl kroto. Čez nekaj dni je imel popravek na zgornjem koncu vasa. Pa vidi, da ima B. poviti obe nogi. »Kaj pa imaš za nevolje?« jo vpraša. Toda ženska se je obrnila proč in ni rekla ničesar. Moški je dobro vedel, kaj ji je, saj če čarovničino kroto osmodijo, potem čarovnica dobi rane po nogah. (Gaberje/Gyertyános, 1962)

*

A mű családunkba mindig megtuggyuk tenni, hogy ez meg az ne árcsony. Jegyőzze meg magának: a boszorkányok ellen legjobb a nyirfa, evve mindönt lehet tennyi. Legjobb a husajúkeddön készített 9 darab gúzs, mellikek midön rossz ellen hatásosak. Minálunk a högyön mindig nyirfa-pinka van a hordúba, hogy a boszorkányok ne férhesenek a borho, mer kűisszák, helibe, -elnézést – belehúnyoznak, vagy vizze öntik fő. A tejesfaziktartú, a tojástartú is nyirfábú jó, mer féretartya a boszorkányokat. – V naši družini vemo, kako preprečiti takšno ali drugačno škodo. Zapomnite si: proti čarovnicam je najbolj zanesljiva breza, ta je dobra za vse. Najbolje je na pustni torek napraviti devet brezovih obročev, ki te varujejo vsega zla. Pri nas je v goricač čep v sodu iz breze, da čarovnice ne bi mogle do vina in ga spiti, potlej pa –oprostite izrazu – so se poscale v sod ali dolivale vodo. Tudi stojalo na dvorišču, kjer smo sušili mlečne lonce, in posoda za shranjevanje jajc sta iz breze, ker odganja čarovnice. (Kamovci, 1997)

*

Abba a faluba, ahunнан én származok, meg a zegísz Hetísbe is Szent György nap előti este a ház kerítésire, a kapu, bejárati ajtú, zistálú meg zól ajtu föli köröszte nyirfa vagy szölönce ágokat szegeztek, hogy a boszorkányok egész évbe ne férhesenek a marhákho. Valamiko a zurnapi nyirfaágú szeget csináltak, abba tettik a

csáktornyaji barátokná vett lukácscedulát, a zegiszet a tehen szarvába fúrt likba tettik, hogy a boszorkányok ne árcsanak a jószágnak. Apám mindig megmutatta aszt a zeget a szekér kerekíbe, ami nyirfábú volt, mer az is elég, hogy a boszorkányok ne árthassanak a zigásállatnak, ne burissák fő a nagy szénás, még búzás szekeret. Ostornyelnek is mindig nyirfaágot vágott, mer attól fálnek a boszorkányok. – V tisti vasi, od koder izviram, pa tudi po celem Hete-su, so na predvečer jurjevega na ograjo, dverca, vhodna vrata, vrata na hlevu in svinjaku v obliki križa polagali brezove ali čremsove vejice, da se tisto leto čarovnice ne bi približale živini. Nekoč so v brezove veje, ki so jih imeli v zelenih šotorih na sveto rešnje telo, naredili votle žeblje in v luknje dali lističe sv. Luke, ki so jih kupili od čakovskih menihov, potem pa so to vse skupaj skrili v kravji rog, ki so ga malo preluknjali, da bi tako obvarovali živino pred čarovnicami. Oče je vedno pokazal na tisti žebelj v kolesu voza, ki so ga naredili iz breze, ker je ta varoval voz, da čarovnice ne bi prevrnile voza s senom, slamo ali drugim tovorom. Bič je tudi vedno naredil iz brezove veje, ker da odganja čarovnice. (Genterovci, 1979)

*

Večkrat se zgodi, či što kasno v noči ide z druže vesi, ja zajde: dol odide s prave poti pa zablodi, ka neve domo. Takši te pravi, ka so ga comprnice gonile sentan, pa so ga nej pústile prle domo, dokéč so ga nej dobro zmantrale. Saki takši človik pravi, ka je dobro poznao te comprnice, štere so ga gonile, da njin je pa mogeo oblübiti, ka je celon svojen žiolenji nikomi ne ova-di, zato ka ga ovačik drgoč vmorijo ali njemi pa govorenje zemejo. – Ajnok so anoga dokležovskega človeka, (H) Ladna, tag dugo gonile po Osretki, ka je čista novi gaban se zapravo. – Ajnoga bratonskoga človika, Šugoreca, pa šteri je z Bakovec, so comprnice tijen so čerenšovske cerkvi odegnaile. – Ajnok so pa šteti polajnskoga lofca, Cuka, v roke dobiti. Te lovec je pa möu z blagoslovenim praon pa s cekmi s kojnske podkovi nabito pükšo pa je strelo na compernice. Edno je zadeu f črevo, pa so jo tivarišoce fčasik popadnole pa odnesle domo, ka je lovec nej spoznao. Ta zadeta compernica je te za nešterren den mrla. Njene pajdašice, štere so znale, ka je zrok smrti, so raznesle glas, ka so njoj gliste droba prejele, pa je zavolo toga mogla mreti. (Štefan Kuhar: Ljudsko izročilo Prekmurja, Murska Sobota, 1988)

*

Mind a zegisz Szerdahel, a zén dödöregapám is fazikasságe is foglalkozott. Ő mondta, hogy a zöreg mestöröket, akikök Potornyáná

is továbbhorták árunyi a portikát, soksze megzavarták a baszorkányok. Ha a zegyik faluba se háta meg, hanem a sötítbe fuvaroztak a gerencsírsekerekke, soksze megtörtínt, hogy egísz éjje körbe bolongtak. Regge megint ott taláták magokat ohunnaj elindutak. Azér vót mer a baszorkányok szerettek vóna ártanyi neki. Legfőképpen a zedínyt akarták vóna összetörnyi, de nem birták, mert a tejesfazíakra körösztött írúkáztak. Az arra is hasznát, hogy a zillen edínybe nem romlott meg, hanem szépen megaludt a tej. Valamiko jobban értöttek a baszorkányságho. – V časih mojega starega očeta so se v Središču vsi ukvarjali z lončarstvom. Oče je pripovedoval, da so stare mojstre, ki so vozili svojo robo na prodaj tudi od Podturna naprej, pogosto motile čarovnice. Zgodilo se je, da so hoteli prespati v določeni vasi in so se vozili tudi v temi, vendar so se vso noč vrtele v krogu. Zjutraj so se znašli na istem mestu, od koder so zvečer krenili. To je bilo zato, ker bi jim čarovnice rade škodile. Predvsem so hotele polomiti lončeno posodo, vendar niso mogle, kajti na mlečne lonce so narisali križe. To je bilo dobro tudi zato, da se je mleko v taki posodi lepo skisalo. Nekoč so se bolj razumeli na čarovništvo. (Središče, 1985)

*

Minálunk Hosszífaluba nagyon tartották, a baszorkányságot. Aszt mondták ártanyi lehet a zállatoknak, elvíhetik a hasznát, ha valaki éjje a más kúttýábu vízet merít, azután evve itattya a saját marhájít. A vízet legtöbbsze télön lopták, éjje, amiko csönd vót. Emlikszöm rá, hogy a zapám ecce nagyon kijabát, hogy mast baszorkányoznak, mert hallanyi, hogyan merítik a vízet a kútbú. Még kű is mönttűnk megnéznyi és mondta a zapám, hogy nézzítők, látnyi lehet a vízet, hogyan elcsöppögött a hóba, Tuttok is, hogy ki a vót a zílletű. Mindön faluba tutták, hogy kitű kö fényí ki teheti meg a zállatoknak, ki veheti el haszníkat. Legtöbbet a szomszídok ártottak egymásnak. – Pri nas v Dolgi vasi so zelo verjeli v čarovništvo. Pravili so, da predvsem škodi živini, če nekdo ob polnoči zajame vodo iz sosedovega studenca in to daje svoji živini. Vodo so najraje kradli pozimi, v nočni tišini. Spomnim se, da je nekoč oče sredi noči kričal, češ, glejte: nekdo zajema vodo iz studenca in zdaj cumpra. Videli smo sledi in kapljice v snegu in vedeli smo, kdo je bil. V vsaki vasi so vedeli, koga se moraš bati, kdo lahko »zaveže« živino, kdo lahko kvarno vpliva nanjo. Najbolj so si škodili sosedje. (Dolnji Lakoš, 2006)

5. LIK PREKMURSKE CUMPRNICE V LISTINAH IN LJUDSKEM IZROČILU

Čarovnica oziroma, kot ji pravimo v Prekmurju, cúmprnica, čaralica, je po ljudskem verovanju ženska, obdarjena z nadnaravnimi, demonskimi silami, ki ljudem prinaša pogubo, gorje, bolezen in uničenje. Moški, ki imajo podobne sposobnosti, so čarovniški mojstri oziroma cúmpreki, cúmprnjáki, čalarji. Med prekmurskimi Slovenci je ohranjenih več zgodb o čarovništvu. Liki so zrasli iz srednjeevropske in balkanske tradicije. Cumprnica, cumper izhaja iz besede cúmper, iz nemške popačenke *zouber* (čaranja). Madžarski *boszorkány* izhaja iz turške besede *baszram* in pomeni težiti. Izvor kaže, da so čarovništvo v ta del Panonske nižine že ob naselitvi prinesli Madžari s svojim šamanskim kultom in da so že med potjo dodali turške prvine, v novi domovini pa ga obogatili s tu najdenimi keltskimi, avarskimi in slovanskimi elementi. Verovanje v zlo in v zlobna bitja je staro kot človeštvo in čarovnice pri vseh narodih poosebljajo predvsem pokvarjene, grozne, grde ženske ali moške s telesnimi hibami. S širjenjem krščanstva je čarovnik zamenjal svojega gospodarja, nekega splošnega pogankega polboga, zlobneža in na podlagi s krvjo podpisane pogodbe začel služiti Satanu, hudiču. Vera v čarovništvo je v Evropi dobivala vedno večje razsežnosti in v času protireformacije, ko je Ignacij Lojola ustanovil svoje inkvizicije, so po mestih in vaseh gorele grmade, kjer so zažigali hudičeve neveste, ženske, o katerih je okolica pričala o groznih zgodbah, o nečistovanju s samim zlodejem, o orgijah, na katerih so spolno občevale s hudičem in njegovo bratovščino, moške pa so obtoževali za krvno bratstvo s satanom.

V srednjem veku so ločili dve vrsti čarovnic: strige, najstarejše predstavnice predkrščanskega čarovništva, ki so po verovanju lahko prevzele podobo živali, ter malefike in malefikuse, ženske in moške, ki jih strokovna literatura označuje kot succubus in incubus, bitja z zli nameni, ki ljudem povzročajo veliko gorja in škode. V prekmurskem čarovniškem izročilu sta navzoča oba tipa. Še dandanes pripovedujejo veliko zgodb o tem, kako se čarovnica skrrije ali pojavi v obliki krastače, konja, koze, goske ali druge živali, da bi škodovala drugim ljudem.

Vse do danes predstavlja čarovništvo najbogatejše, najbolj razvejeno, pestro ljudsko izročilo. Čarovnica ali čarovnik se pojavi kot

živo bitje, ki je večše kmečkega ljudskega zdravilstva; in ker mu pripisujejo nadnaravno moč, lahko opravi dobro delo ali pa naredi veliko škode posamezniku in skupnosti. Naj se sliši še tako bogokletno, a prvi začetki medicine so vezani na čarovnike, ki so veljali za zdravilce; že v 10. stoletju jih madžarski kralj (Sveti) Štefan I. v svojih zakonih omenja kot »de meleficis, veneficis«. Toda že od začetka ti, nedvomno zelo sposobni ljudje, niso veljali le za zdravilce, ampak tudi za bitja, ki sejejo uroke, na človeka in živino prikličejo bolezen, naravne ujme in škodujejo vsem živim predvsem ponoči, ko jih med spanjem tlačijo in jim *težijo* v obliki more.

Po skoraj vseh prekmurskih vaseh poznajo zgodbe o čarovnicah, ki se spreminjajo v krastače, v hlevu na skrivaj izsesavajo iz kravjih vimen mleko. Po navadi take krastače ranijo z železnimi vilami in čez nekaj dni opazijo določeno žensko v vasi, da ima povito roko, nogo oziroma tisti del telesa, kjer so ranili krito. To dvojnost se da razbrati tudi iz dokumentov o čarovniških procesih po vsej Evropi. Škoda, da je naša dokumentacija sorazmerno mlada, saj v glavnem obsega obdobje med 16. in 17. stoletjem. Med gradivom skorajda ni cerkvenih zapisov, kjer bi lahko pogled tudi v cerkvene postopke, ampak so to v glavnem zapisi gosposkih sodišč z graščin Esterházyjev, Batthyányjev, Szapáryjev in Széchyjev, ki so vladali velikemu delu Prekmurja.

Po ljudskem verovanju čarovnice na metli letijo na zbirališča, na samotnejša ali drugače označena mesta ob križiščih, pokopališčih, vodi ali na hribe. Toda čarovnice niso uporabljale le metel, ampak so zajahale kako žival, predvsem pa mlade fante, ki po utrudljivi noči niso imeli več moči za delo ali pa so celo zboleli. Prav tako veljajo določeni dnevi v letu kot posebno ugodni za čaranja. Predvsem ob godu določenih svetnikov (najpogostejše tistih, ki so prevzeli vloge rimskih božanstev ali praznovanj), kot so sveta Lucija, sveti Jurij, Janez Krstitelj ali pa sveta noč, velika noč in binkošti, ki so vezani na sončne obrate. Na jezikovni meji v Prekmurju, v slovenskih in madžarskih vaseh, je vse do začetka 20. stoletja veljal kot najzanesljivejša metoda prepoznavanja čarovnic *lucijin*, *licinj stoulček*. Na pust, jurjevo in jožefovo so z različnimi čarovnijami hoteli obraniti živino pred nesrečo. Ljudski rek ne pravi zaman, da ima noč svojo moč, saj se po verovanju čarovnice, ki podnevi živijo svoje vsakdanje življenje, ponoči spremenijo v pohotne hudičeve neveste; ponekod na Go-

ričkem so pravili, da se jih je treba izogibati na petek in v nedeljo ob novi luni ter v torek in petek, ki sta po tradiciji postna dneva.

Ostaja večna dilema, kako za časa življenja prepoznati osebo, ki se ukvarja s čarovništvom, in kako se ji ubraniti. Po ljudskem verovanju kaže na to na stotine znakov, samo prepoznati jih moraš in pravilno razložiti. Naši predniki so zelo budno opazovali, ali je ženska v cerkvi namočila prst v blagoslovljeno vodo in se prekrižala, v nasprotnem primeru je bila cumprnica, saj se te nasploh izogibljejo blagosloavljenih, svetih predmetov. Med ljudstvom še danes velja, da pri odpravljanju škodljivih urokov najzanesljiveje pomagajo kadilo, molitev in križanje, breza kot sveto drevo poganskih prednikov in delno *risi* z lesko na križišču. Naši pripovedovalci nikoli ne pozabijo poudariti, da se rane, ki jih z udarci ali na kak drug način zadajo živalim, katerih podobo prevzamejo, poznajo na tistem delu telea cumprnice, kjer so to animalno, metamorfozno postavbo dejansko ranili. Tudi različna znamenja, na primer nož v tramu hiše, kažejo na navzočnost čarovništva. V vinskih kletih so veljala posebna protičarovniška pravila: ko so napolnili sode, so na čep, na *pivko*, z roko narisali križ, da cumprnice ne bi mogle do vina, kajti počasi bi vse *izcecale*. Da pa gospodar tega ne bi opazil, so ga nadomeščale s svojim urinom, *scalino*, vino pa bi se tako pokvarilo, skisalo.

Ljudska domišljija je neizmerna in brezkončna: s čarovništvom so povezana mnoga verovanja, ki so do potankosti razčlenjena in ne ugotavljajo le, kdo ima nadnaravno moč ali kako te ljudi prepoznati in se ubraniti pred njimi, ampak tudi, kako so čaravnice mobilne, kakšna prevozna sredstva uporabljajo pri svojih potovanjih. Med verovanji prekmurskih Slovencev, Madžarov in tudi medžimurskih Hrvatov je veliko sorodnih značajskih potez. Anketirani so iz okolice Svetega Martina v Medžimurju, iz Polane, Čentibe, Lipe, z Melincev, iz Dobrovnika, Prosenjakovcev na Goričkem, iz Porabja in še od kod; povedali so, da se čaravnice v poletnem času prevažajo na *metli*, *kolovratu*, *sodu*, *samokolnici*, *v kočiji ali krosni*, ob Muri omenjajo *brod* ali *čoln*. Prevozna sredstva, pa naj si bodo predmeti, živali ali ljudje, jahajo do zbirališča in nazaj, kajti so v precej oddaljenih krajih, na samotnih, mračnih hribih, na križpotjih. Obmurske slovenske vasi za največja in najbolj obiskana zbirališča cumprnic omenjajo Šafarsko, kančevski breg na Goričkem, heteški Madžari pa goro Ság. Za Kančevce oziroma Sveti Bedenek sta se ohranili dve pisni doku-

mentaciji, v katerih priče v 18. stoletju omenjajo shod na tamkajšnjem pokopališču, kjer so ob neki zabavi hudičeve neveste izkopale človeške kosti in v zrak metale lobanje.

V čarovniških procesih priče velikokrat omenjajo, da jih tlači mora, jih *teži*, ker jim čarovnica sede na prsi, jim jemlje sapo, življenjsko moč. Po izsledkih današnje medicine in psihiatrije naj bi šlo za srčne bolnike, za mladostne fantovske seksualne težave in fantazije, nekoč pa so zaradi tega obsojence pošiljali na grmade. Po opisu, verjetno po nekem stalnem podedovanem vzorcu, naj bi ženske jahale, *težile* moškim ponoči med spanjem, tako da na njih vržejo uzde ali žvale in jih jahajo do onemoglosti. Mladi fantje bi sčasoma shirali, zato morajo biti toliko vešči, da s sebe strgajo uzde in jih vržejo na čarovnico, da se vlogi zamenjata. Po pravilu tako cumprnico podkujejo in jo pri dnevni svetlobi sredi njive zažgejo na grmadi iz trnja. Človek, ki ga v spanju *teži*, *tlači mora*, ne more govoriti, toda če se ga nekdo dotakne in prelomi moč nečiste, čarovnica pobegne. Pobegne tudi, če nekdo pri sopečem človeku na glas izgovori magične besede: »Sveti križ, prelomi se ...«

Ob človeku, ki ga vsako noč *teži*, je priporočljivo postaviti brezov kol, ko se mu čarovnica približa, pa jo z *lačnjekom*, z vrstico iz moških spodnjih hlač, privezati na kol in potem pa udrihati po njej. Ponekod pa so v *ribaš* in *prtnjačo*, na katerih so prali perilo, zabili nož in potem so čarovnice prenehale *težiti* nesrečniku.

O potovanju na zloglasna zbirališča so ljudje razvili različne teorije; toda zelo enotni so si v tem, da se – kadar cumprnice letijo na metli, sodu, kolovratu ali *krosni* – pogovarjajo v čudnem, samo njim razumljivem jeziku, podobnemu lajanju, tretji pa navajajo glasbo dud, violin, cimbal, ki se sliši med letenjem in pozneje tudi na divjih orgijah. Preden poletijo, se namažejo s čarovniško *mažo*, z mastjo, ki ima nadnaravno moč, če jo nanesejo na dele telesa, po drugih pa na metlo, kolo, kolovrat in podobno. Tik pred polnočjo uhajajo od doma po dimniku in se vračajo, ko se oglasi prvi petelin v vasi. Čarovnico lahko pokončaš le z ognjem: grmada mora biti iz *trnčovih vej*, krogla ali šibra cumprnici ne moreta do živega; namesto tega je treba v puško vstaviti rabljeno pipo ali zrna rožnega venca.

VIRI:

1. Zbrano, a neurejeno gradivo o čarovništvu v našem prostoru, obsega 139 strani in nekaj nad sto zvočnih posnetkov. Za pomoč pri delu v arhivih se zahvaljujem Mariji Mukič Kozar, Gyuli Benceju in Lászlu Mayerju iz Sombotela ter Lászlu Németu iz Zalaegerszega.
2. Izraz, ki ga uporablja strokovna literatura, izvira iz skandinavskih dežel.
3. V strokovni literaturi izraz za volkodlaka.
3. a Rešek, Dušan: Šege in verovanja ob Muri in Rabi, M. Sobota 1983.
4. Vir: Ana Car.
5. Alter ego, drugi jaz, tudi zrcalna podoba.
6. Pócs, Éva: Demologia és boszorkányság Európában, Szerkesztette Éva Pócs, Budapest, 2001 (v nadaljevanju Pócs).
7. Različni viri avtorice.
8. Gönczi, Ferencz: Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése, Kaposvár 1914 (v nadaljevanju: Gönczi).
9. Gönczi.
10. Pócs.
11. Pócs.
12. OL Batthyány cs. L. P. 1322. Körmendi Közp. Igazgatóság, Úriszéki Iratok 1647–1751.
13. OL Batthyány cs. L. P. 1314 Missilis 37985.
14. OL Batthyány cs. L. P. Missilis 1313.
15. OL Batthyány cs. L. P. Missilis 6983.
16. OL Batthyány cs. L. P. 1314 Missilis 06026.
17. Vas megyei I. megyei közgyűlési jegyzőkönyvek, 1632–1687.
18. Dr. Nagy, János: A felső-lendvai úriszék a 19. század fordulóján, v: Dunántúli Szemle, 1942.
19. Komáromyi, Andor: Magyarországi boszorkányperek okíráttára, Bp 1910, Izvira listina je v osrednji državni knjižnici Szécsenyi v Budimpešti, kéziratok, Folia Hungarica 320.
20. Preiskava uradnih organov.
21. Obtožbe zoper obtoženca.
22. Uradne priče.
23. Sodba.
24. Sodelavci.
25. Zala megyei levéltár, Inquisitiones magistratuales, Fac. 2.
26. Zala megyei levéltár, Inquisitiones magistratuales, Fac. 1.
27. OL. E 185 Missilis Pernesytth Kristof Nadasdy Tamáshoz, 1552, marcius 22.

LITERATURA:

- Schram, Ferenc: Magyarországi boszorkányperek 1520–1768, II. Budapest 1983.
- Sallmann, Jean-Michel: Čarovnice, satanove neveste, Ljubljana 1994.
- Maksimov, S. V: Nečistaja, neevdomaja i krestanaja sila, Sankt Peterburg 1994.
- Pócs, Éva: Tündér és boszorkány Délkelet és Közép-Európa határán, Budapest 1989.
- Égig érő fa, magyar népmesék, Újvidék 1975.
- Róheim, Geza: Magyar néphit és népszokások, Bp 1925.
- Pšajd, Jelka: Če klonkaš, se ti odpre, Murska Sobota 2000.
- Kuhar, Štefan: Ljudsko izročilo Prekmurja, Murska Sobota 1988.
- Ovsec, Damjan J.: Velika knjiga o praznikih, Ljubljana 1994.
- Ovsec, Damjan J.: Vraževerja sveta, Ljubljana 2001.
- Kuret, Niko: Praznično leto Slovencev 1–2, Ljubljana 1998.

ELLA TOMŠIČ PIVAR

SOME ASPECTS OF WITCHCRAFT IN PREKMURJE

Due to historical reasons witchcraft in Prekmurje must be viewed within the context of the Hungarian and Balkan tradition, separated from the Slovenian tradition, taking into consideration also its Central European features. Although some claim that witchcraft is neither a belief (whose beginnings are gradually lost in historical labyrinths), nor a superstition, its origins go way back to the blurry and dark ages of ancient history. In the 15th century, with Sabbaths or Black Masses, great Inquisitions and stakes, witchcraft gained the form that had remained unchanged for three centuries, until Maria Theresa abolished the death penalty for such convictions.

The article describes an Inquisition record from the 17th century regarding the matter of Mihal Boda from Dubrovnik, which uncovers new dimensions of witchcraft. The author then examines the trials in Prekmurje, which was at the time part of the (former Hungarian) Vas and Zala counties. Finally, the author explores witchcraft in oral tradition.

JOŽE VUGRINEC

VIDENJE SODOBNE PREKMURSKE HIŠE SKOZI PRIZMO STOLETNIH STEN

1 UVOD

O tipu panonske hiše, med katerega sodi tudi prekmurska, je do današnjega dne pisalo in razmišljalo mnogo tujih in domačih avtorjev – osrednjeslovenskih in prekmurskih. Pisanja se razlikujejo od avtorja do avtorja; nekatera prinašajo strokovne, druga poljudne prikaze, tretja so vpletena med esejistična ali potopisna razmišljanja, torej med umetniška dela, mnoga med njimi so napisana z nostalgijo po značilnih starožitnostih prekmurskih domov, ki jih je v sodobnem življenju in pri gradnji novih hiš vedno manj, itn. Naš pregled njihovih prikazov se bo omejil le na izbor slovenskih avtorjev, ki opisujejo bivališča ljudi, živečih na geografskem območju med rekama Muro in Rabo, v današnjem Prekmurju v Sloveniji in Porabju na Madžarskem. *Videnje sodobne prekmurske hiše skozi prizmo stoletnih sten* hoče biti hkrati pregled in povzetek njihovih ugotovitev, zapisan kronološko, od starejših proučevalcev oziroma njihovih zapisov k mlajšim. Osrednjemu delu sledi še sklep avtorja tega zapisa, na osnovi katerega skuša »zgraditi« sodobno prekmursko stanovanjsko hišo. Sledi potemtakem zaključek, ki je nekak povzetek poročanj zapisovalcev in častilcev te hiše skozi zgodovino in hkrati iz njih nakazan predlog, kakšen naj bi bil tipičen prekmurski dom na zunaj, kako naj bi bili razporejeni bivanjski prostori v njem in iz kakšnega materiala naj bi bil zgrajen. Skratka, v dokaj osebnem sklepu skuša nakazati, kakšna naj bi bila današnja hiša, zgrajena v pokrajini na levem bregu reke Mure, še zlasti, če bi jo postavljali skozi prizmo stoletnih sten. Morda se bo komu zdela preveč virtualna, njen laični »arhitekt«

pa iluzionist, nemara celo fantast, pa kaj za to?! Slabša, kot jo gradijo sodobni investitorji in načrtovalci, njegova pač ne more biti.

2 PREKMURSKA HIŠA SKOZI STOLETJA

Med najstarejše zapise o domovih prekmurskih Slovencev sodijo Košičevi¹ iz 20. let 19. stoletja, tem sledijo zapisi v Trstenjakovem rokopisu *Slovenci na Ogrskem*² ob prehodu iz 19. v 20. stoletje, nekaj maleda o prekmurski hiši srečamo že pred Trstenjakovim pisanjem, veliko avtorjev piše o njej v 20. stoletju, nekaj pa jih najdemo tudi danes, v prvih letih 21. stoletja. Naš pregled bo tako segal od leta 1824 do današnjega dne, kar pomeni časovni razpon nekaj več kot 180 let. Izbor piscev pa je bolj ali manj naključen, pravzaprav čisto oseben.

2.1 KOŠIČEVA DOGNANJA O PREKMURSKIH BIVALIŠČIH

Košičevo poročanje o življenju in kulturi njegovih rojakov v madžarsko napisanem tekstu *A Magyar országi Vendus Tótokról* (v prevodu: *O vendskih Tótih /Slovanih/ na Madžarskem*, objavljenem anonimno v časopisu *Kedveskedő* na Dunaju 1924) so najprej pripisovali slovaškemu etnologu Jánú Čaploviču, ki je ta spis objavil v nemško napisani knjižici *Croaten und Wenden in Ungarn* (1929). V bistvu pa je to Košičevo delo, ki ga je v prevodu v nekaj nadaljevanjih objavil filozof in etnolog, tudi novinar Štefan Smej (1952–1996) pod nadnaslovom *Po Jožefu Košiču Ján Čaplovič* in naslovom *O Slovencih na Ogrskem* v murskosoboškem tedniku *Vestnik* med 10. aprilom in 26. junijem 1986. Iz njegovega prevoda povzemamo nekaj Košičevih dognanj o bivališčih ogrskih Slovencev.

Po Košiču so le-ta revna in preprosta. Njegovi rojaki gradijo hiše predvsem iz jelovega lesa, temelji pa so iztesani iz hrastovih in kostanjevih debel, čeprav predvsem Goričance zemljiška gospoda si-

¹ Jožef Košič (r. 1788 v Bogojini, u. 1867 na Gornjem Seniku) je bil prvi prekmurski posvetni pisec, po poklicu katoliški duhovnik, ki je najdlje časa župnikoval in ustvarjal na Gornjem Seniku v Porabju. Poleg navedenega etnološkega spisa je izdal samostojne publikacije – prevod učbenika *Krátki návuk vogrskoga jezika za začétnike* (1833), knjigo z vzgojno vsebino *Zobrisani Sloven i Slovenka med Mürov i Rábov* (med 1845–1848), zgodovinske *Zgodbe vogrskoga králestva* (1848), versko *Křížno pout na XIV štácie* (1843), narodopisne *Starine železnih ino salaskih Slovenov*, ki pa so – žal – ostale le v okrnjenem rokopisu, in molitvenik *Jezúš moje poželejnie* (1851).

² Anton Trstenjak (r. 1853 na Krčevini pri Ormožu, u. 1917 v Ljubljani) je bil gledališki zgodovinar, urednik, publicist, prevajalec in potopisec. Rezultat njegovih potovanj med prekmurske Slovence je obravnavani rokopis *Slovenci na Ogrskem*, ki je po dolgih letih od svojega nastanka končno izšel tudi v knjižni obliki. Z enakim naslovom in podnaslovom (*Narodopisna in književna črtica*) ga je namreč leta 2006 izdal Pokrajinski arhiv Maribor.

li domove graditi tudi iz glinene ali žgane opeke, da bi tako varčevali z lesom in zmanjšali nevarnost požarov. V hribih je – po Košiču – gradnja poceni; tudi če kdo nima lesa, ga dobi od sovaščanov, in to zastonj. Na gradbišče mu ga pomagajo celo pripeljati.

Pri gradnji široko tesana debela povezujejo tako, da iz zunanjega ogla štrleči konci brun oblikujejo nekakšne dvojne stopnice, če jih ne zamažejo z ilovico. Tako zgrajene hiše vzdržujejo tako, da jih znotraj in z zunanje strani (na Goričkem odzunaj ne vedno, na ravnini pa) omečejo in zamažejo. Tu in tam celo obelijo z apnom. Hiše svobodnjakov so za razliko od drugih vedno pobeljene, imajo večja okna in premorejo tudi dimnike. Tiste, čigar okna pa so opremljena celo s polkni, delujejo že prav bogato. Tudi prekliti, nekakšni predprostoriki drugim prostorom, so v Košičevih časih (poleg npr. dimnikov in naoknic) pomenili novost, izboljšavo, že pravo prostorsko pridobitev.

Košič tudi prvi prikaže položaj, razporeditev ostalih prostorov v kmečki prekmurski hiši glede na preklit, torej glede na prvi notranji prostor, v katerega stopimo z dvorišča, tako kot nato storijo mnogi avtorji za njim. Pravi, da imajo Goričanci pri vstopu v preklit izbo desno, na levi so vrata v kamro. Sobe so dolge in široke, toda nizke in mračne kljub trem ali štirim majhnim oknom, ki jih premorejo. Od tega, kaj je v njih moč najti, omenja peč, črne lonce, vrče za vodo in eno ali dve postelji. Z opisom opreme konča takole: *»V kotu stoji grobo tesana miza z dvema nezaslišano debelima klopema ob steni. To je vse pohištvo. Stol z naslonjalom je za hribovske Slovence že razkošje. V taki sobi stoji tudi velika podolgasta, štirioglata, zgoraj ravna peč, z ognjiščem spredaj. Tudi okrog te so debele klopi, na katerih navadno pozimi spijo moški otroci. V peči in pred njo pečejo in kuhajo. Zategadelj in pa zato, ker prebivalci namesto s svečami svetijo s trskami, so stene do polovice sobe črne od dima. Peč namreč nima dimnika, ampak se mora dim prebiti do majhne luknje, ki je narejena zgoraj, nad dvema čelnima oknom. Zaradi tega puščajo po navadi okna odprta, dokler goriijo drva v peči«.* (Vestnik, 24. aprila 1986, str. 15)

Od ostalih prostorov naš prvi etnolog omenja tudi shrambo (klet, prekm. »klejt«), ki – tako pravi – v njegovem času ni bila velika, rabila pa je za marsikaj: lahko je bila spalnica za poročene sinove, v njej so gospodarji shranjevali tudi različna živila in orodje. Imela je le eno majhno okence.

Nadalje ugotavlja, ko primerja goričke in ravninske zgradbe svo-

jih rojakov, da na ravnici gradijo hleve v istem krilu s stanovanjskim delom, v hribih pa pravokotno na hišo ali celo čisto posebej. Kasneje, kot bomo ugotovili iz prikazov pri drugih avtorjih, tudi ravninski kmetje postavljajo gospodarske dele poslopja pravokotno na stanovanjske (v ključ, prekm. v ključko). V Košičevem času so v takih domovih skupaj živele celo do tri družine. Po navadi je imel samo hišni gospodar pravico, da je uporabljal posteljo, drugi so se morali zavleči spat, kamor je prišlo, v shrambo, v vežo, v hlev.

Cele družine pa so živele tudi v vinogradih – to so bili viničarji. Bili so dvoje vrst: eni, ki so živeli v svojih lastnih domovih, in drugi, ki so bili podnajemniki v tujih hišah – hišah svojih gospodarjev – in ki so stražili vinograde. Prvi so imeli lastno živino, drugi so morali skrbeti za krave hišnega ali vinogradniškega posestnika, ki je imel živino tam zaradi gnoja. In sploh so živeli viničarji v goricah zato, da so pazili na imetje in da so obdelovali vinograde.

Jožef Košič pa svojega spisa v delu, v katerem govori o bivališčih svojih rojakov, kljub neprestanemu poudarjanju njihove revščine, ne zaključí resignirano, temveč opozori, da »podaniki gornjelendavskega gospostva zaslužijo s košnjo, spravilom sena in mlačvo pri Madžarih lep denar in zrnje, ki ga nato prodajo. Za denar si kupijo lepše pohištvo. V njihovih stanovanjih vidiš že lakirane omare iz orehovine, teh je že obilica, stole z naslonjalom, da, celo polkna na oknih si dajo narediti ... Mnogi se oskrbijo s kositrno in poslikano lončeno posodo, ki jo lično razpostavijo po sklednjekih³. Za pitje uporabljajo kozarce.« (Vestnik, Murska Sobota, 30. april 1986, str. 14) Zanimivo, da ob naoknicah, ki so del stavbnega pohištva, vidi bogastvo notranje opreme v omarah iz orehovega lesa, stolih, ki že imajo naslonjala, in v posodi.

2.2 RAIČEV OŠVRK PREKMURSKIH HRAMOV

Jezikoslovec in politik Božidar Raič (1827–1886) je leta 1860 potoval po prekmurskih krajih in v nekakšnem itinerarju popisal njihove ljudi, pokrajino, razmerja domačinov Slovencev do Madžarov, predvsem pa jezik Prekmurcev oziroma njihovo narečje, njihove govore. Zapise je objavil v Narodnem koledarju in letopisu Matice slovenske za leto 1868

(Ljubljana 1867) kot *Črtice o Prekmurcih in njihovem govoru*.

³ Izraz sklédnjek pomeni v prekmurskem narečju omarico brez vratc oziroma kos pohištva s policami za shranjevanje posode, knjižno sklédnjak, narečno ponekod v Sloveniji tudi sklédnik; pride od samostalnika skleda.

Opisov njihovih domovanj v teh njegovih »črticah« skoraj ne zasledimo. Mimogrede omeni le material, iz katerega so po večini grajene hiše in kleti, in to ob obisku Gornjih Petrovcev. »Od tod *sva mahnila po hribih in dnikah v Petrovce, ki so dve uri hoda daleč* (od Grada, op. J. V.). *Kraji so jako podobni našim okrog Vélike nedelje, Sv. Tomaža, Male nedelje itd., imajoči gorice, lesovje, nekoliko njiv in travnikov. Hrami in kleti so zvečine leséni, ljudje po teh okolicah pa zares blagost in sama prijaznost, bodisi katoličanje ali protestantje.*« (Raić, 1867: 59) Kot glavni gradbeni material za prekmurske domove in kleti tako kot Košič tudi Raić navaja les.

2.3 TRSTENJAKOVA PREBIVALIŠČA SLOVENCEV MED MURO IN RABO

V svojem rokopisu *Slovenci na Ogrskem*, s podnaslovom Narodopisna in književna črtica, ki je nastajal ob koncu 19. stoletja, se v 3. poglavju z naslovom *Vas in dom* tudi Anton Trstenjak loti opisovanja prekmurskih domov. V daljšem uvodu v ta opis najprej prikaže zgodovino sobivanja med panonskimi Slovenci in Madžari. Pri tem ugotavlja asimilacijo prvih, čeprav so le-ti močno vplivali na vsestranski razvoj sosedov: prek slovanskih blagovestnikov svetih bratov Cirila in Metoda so sprejeli krščanstvo, posebej močan pa je bil po Trstenjaku njihov vpliv na Madžare v kulturnem, predvsem tudi jezikovnem pomenu. Sprejeli so mnogo besed slovanskega izvora. Avtor rokopisa v omenjenem poglavju našteje predvsem tiste, ki se tičejo doma. In nadaljuje: »Jezik naših prednikov je zanesljiv tolmač naše stare dobe. Že v zakarpatskih predelih bili so Slavjani stalno naseljeni in da so imeli lepo urejeno družinsko življenje, na to nas spominjata besedi *vas in dom*. Beseda *dom* znači toliko, kolikor lesena hiša.« (Trstenjak, 214)

Ko se na široko razpiše o vaseh in hišah pri Slovanih, ki so bile lesene stavbe, se končno ustavi še pri domovih prekmurskih Slovencev. Ob drugem zelo natančno popiše gradnjo blatnjače, to je hiše, zgrajene iz blata (zmes ilovice, slame oziroma plev in vode; knjiž. slov. butana hiša, prekm. tudi nabijanca, zbijanca, tučenca). Razlaga: *Zelo star mora biti način, kako še danes delajo hiše Prekmurci. Način je primitiven, vendar se s tem obrtom pečajo le poklicani možje. Nakopajo zemlje. Zemljo polijo z vodo, to malo zmešajo, da je kakor blato. V to blato namešajo slame in majorja in dobro teptajo z nogami. Major je*

trda trava kakor šibje, lepo cvete in lepe rožice ima.⁴ Vse to dobro mesijo in nabijajo z železnimi gnojnimi vilami. Tako se pripravlja stavbeno gradivo. Temelja hiši ne delajo posebnega. Izkopajo se štirje jarki, v katerih bodo stale stene. Pripravljeno gradivo zdaj »cocažo«, to je delajo »coc«. V izkopane jarke polagajo coc, to je nakopičijo do neke višine blata v taki

obliki, da je podobno steni. Ta temeljna stena se mora posušiti, a suši se dva do tri tedna. Šele takrat, kadar se posuši prvi coc, namečejo nanj drugi coc. Drugi coc mora se takisto posušiti, kakor prvi coc, sicer bi se stena kar usedla. Nato napravljajo tretji, četrti in peti coc, višje ne stavijo; stena je dosti visoka, a je tudi gotova. V tej steni ni nič lesa, samo streha je lesena in s slamo krita. Kadar se vsi coci posuše, takrat prihaja zidar, kateri vse »zmajtriva«, to je stene omeče in »obeli«, in hramba⁵ (hiža) je gotova.« (Trstenjak, 218–219)

Zidarji prekmurskih blatnjač so po Trstenjaku bili »cocarje«, za njimi so nato prišli »tesarje« in zadnji »pokrivači«. Pokrivači so bili mojstri, ki so novo hišo pokrili oziroma naredili slamnato streho. Bogatejši kmetje so za kritino svojih novih domov že uporabljali strešno opeko.

Trstenjak nato v svojem spisu v prej omenjenem poglavju preide na opis razporeditve prostorov prekmurskih domov, na njihovo opremo, omenja »preklēt«,⁶ življenje v takih skromnih domovih, prostore za živino, krmo in okolico z »ogradom« oziroma s sadovnjakom, brajdami pred hišami, »kukurčnjekom«⁷ nekje ob strani in drugo. Tu so v marsičem njegova opažanja podobna Košičevim. Končno nam nariše tudi skico (tloris) hiše ogrskega Slovenca, grajene v ključ, in našteje njene glavne prostorske sestavine. Slede si takole: prednja hiža, preklēt, kühnja, zadnja hiža, štale, gümlo, svinjščki.⁸ Skica ne prikazuje kleti (shramba npr. za žita, orodje ipd., vča-

⁴ Trstenjak omenja zmes zemlje (prsti), vode, slame in majorja. Z izrazom »major« je najverjetneje poimenoval veliki trpotec (lat.: *Plantago major*).

⁵ Trstenjaku se zapiše izraz »hramba«; Prekmurci zanj uporabljamo besedo »ramba« in »ram«, tudi »romba«, kar pomeni stavbo, poslopje, torej stanovanjski in gospodarski del hiše z vsemi njenimi pritliklinami. Taka stavba ima torej v različnih predelih Prekmurja različna poimenovanja, ponekod na Dólskem tudi *dvor* (druge dvorišče), pride pa od besede hram. Izraz »zidina« se rabi v Prekmurju (v nasprotju s »cimpračo« ali »blatnjačo«) za zidano poslopje.

⁶ Za Trstenjakov izraz »preklēt« v prekmurskih govorih največkrat uporabljamo besedo »preklit«, pomeni pa hodnik, vežo oziroma nekdaž – kot že rečeno – tudi predprostor glavnim prostorom v hiši; pride najbrž od predloga pred in samostalnika klet.

⁷ Njegov »kukurčnjek« pa je po prekmursko tudi »kukurčnják«, knjižno koruznjak (Uuš Kozak zanj zapiše celo izraz »kukurčnjak«; Kozak 1934: 12).

⁸ »Prednja hiža« pomeni največji in najpomembnejši prostor v starejši prekmurski hiši, »zadnja hiža« je manjša soba, »štale« so hlevi za govedo, »gümlo«, knjižno gumno, ki ga Trstenjak imenuje tudi »gümno« in »jumlo« in ki ga ima na skici podaljšanega z dvema sohama, čemur Prekmurci pravijo tudi »štágile«. Štágile so v resnici podaljšano gumno brez sten. »Svinjščki« so svinjaki, hlevi za svinje.

sih tudi prostor za spanje gospodarjevih sinov), pivnice, to je podzemna klet, in kokošnjaka, vendar jih avtor kasneje v tekstu omeni. Poudari tudi to, da so tla v taki hiši iz ilovice, iz zemlje, zemljena; kdor premore na tleh deske, leseni pod torej, je že precej bogat.

Avtorju »narodopisne in književne črtice« *Slovenci na Ogrskem* beseda dom pomeni hiše iz lesa (cimprače) in iz blata (blatnjače). V njih so se, kljub revščini, naši prekmurski slovenski predniki v svoji skromnosti dobro počutili. Nastanek izraza dom po njegovem sega daleč v predkrščansko dobo, ko so bili Slovani še eno ljudstvo, ko se še niso razcepili (Trstenjak, 214).

2.4 SLAVIČEV ORIS PREKMURSKIH DOMOV

Biblicist in narodnoobrambni delavec dr. Matija Slavič (1877–1958), tudi izvedenec za Prekmurje pri mirovni konferenci v Parizu po koncu prve svetovne vojne, je v svoji knjigi *Prekmurje*, v poglavju *Splošno kulturno življenje Prekmurcev*, na kratko orisal tudi njihove domove. Za te najprej ugotovi, da so na splošno podobni slovenskim hišam na Štajerskem in da je ob Muri najti že precej zidanih velikih novih hiš. Te zadnje naj bi zidali celo zidarji z desnega brega Mure (Slavič 1921: 95). V nadaljevanju primerja prekmurski slovenski dom s prekmurskim madžarskim, pri čemer ugotavlja razlike med njima. Pravi namreč: »Vobče pa so prekmurske slovenske hiše lesene in majhne ter imajo značilne slovenske znake, tako da se spoznajo od madžarskih starih lesenih hiš. Te madžarske hiše se vidijo v selih okoli Lendave. Glavni znak madžarskih hiš je ta, da ima v stanovanje in v kuhinjo poseben vhod. V slovenski hiši je samo en vhod v stanovanje in v kuhinjo, ki sta po kaki veži združeni med seboj, tako da se hrana nosi iz kuhinje pod streho v stanovanjsko sobo. Pri madžarski hiši pa se nosi hrana iz kuhinje ven pod kap, od koder se pride pri lepšem vhodu v stanovanjsko sobo. ... Madžarske hiše so splošno bolj zanemarjene. Slovenske hiše pa imajo večkrat lepe okraske, proizvode domače umetnosti, ter pričajo o čutu za lepoto in snago. Slovenska vas napravi raditega dober vtis. Po sobotah se npr. ponekod pometajo vse ceste po vasi, tako da so po nedeljah i ceste praznične.« (Slavič, prav tam)

Ob novih, velikih, že zidanih hišah Prekmurcev Slaviča zanimajo predvsem mojstri, ki te hiše zidajo in ki prihajajo – kot domneva – z njegovega, desnega brega reke Mure, medtem ko se v resnici in prav navdušuje nad majhnimi lesenimi prekmurskimi domovi, ki jih

krasijo izdelki domače obrti. Ti domovi so lični, ne le funkcionalni (v primerjavi z madžarskimi), in pričajo o čutu njihovih graditeljev za lepoto in čistočo.

2.5 SUŠNIKOVA HVALNICA PREKMURSKIM HIŠICAM

Profesor dr. Fran Sušnik (1898–1980) v *Prekmurskih profilih*,⁹ v nekakšni hvalnici prekmurski pokrajini, njenim prebivalcem in voditeljem, poje hvalo tudi prekmurskim vases in domovom. V nevezani besedi zapoje, skoraj zavriska: »*Tihe in svetle so vasice ob Muri, težke so neskončne ceste po Dolinskem in Ravenskem; temni topoli hodijo za njimi. Vedre so gorice tam pri Bogojini, kakor naši štajerski in dolenjski griči, dokler jim ne zamre vrisk v mračnih gozdovih Goričke.*« (Sušnik 1929: 4) Ob prihodu v Črensovce, v vas, v kateri je duhovnik, politik ter publicist Jožef Klekl st. (1874–1948) ustvarjal in izdajal prekmurski periodični tisk, je opazil, kako »*v dolgi vrsti stojijo nizke hišice in stojijo v gostem drevju vse radovedno ob cesti.*« (Prav tam, 5) Nič drugače ni v Murski Soboti. Črensovskim podobne domove naš popotnik zasledi tudi v mestu: »*V Cvetnih, Vrtnih, Novih in mnogih ulicah se gubijo hišice, druga drugi podobne, nizke in z vrtovi. Nobene ni, ki bi bila zidana v oblake in strele; saj je širna ravan in pri tleh prostora in zemlje dovolj.*« (str. 16–17) Dr. Sušniku se v nižinski pokrajini kaže lepo, sonaravno, najbrž tudi funkcionalno v nizkih, majhnih hišah, ki jih obdajajo vrtovi in sadovnjaki.

In Sušnikov namig za danes, za sodobnega prekmurskega človeka? Nakaže nam ga v izredno zanimivem in vedno bolj aktualnem vprašanju, čeprav je to njegovo vprašanje staro že več kot osemdeset let. Ob obisku Martjancev namreč vzklikne: »*In Plečnik povsod! Kdo se bo proslavil: ali vasica s Plečnikom, ali Plečnik s svojimi prekmurskimi cerkvami in oltarji?*« (str. 60) Res, kdo? Zdi se, da se mi, prebivalci teh vasi, ne znamo.

2.6 KOZAKOVI UTRINKI O PREKMURSKIH DOMOVIH

Podobna opažanja in dognanja o nekdanjih prekmurskih domovih, kot smo jih srečali pri dr. Sušniku, najdemo tudi pri pisatelju in ese-

⁹ Knjižica *Prekmurski profili*, Maribor 1929, je nastala kot rezultat Sušnikove ljubezni do Prekmurja in Prekmurcev, ki jih je obiskal v letu 1924. To izvem iz zadnjega poglavja v njej z naslovom *Postscriptum I.* 1929, ko med drugim zapiše: »*Tako sem jih gledal in videl pred petimi leti. Morda bi jih danes drugače; morda drugače tudi povedal. Saj nam Slovenska krajina ni več romantična neznanka. Bogojanci že imajo svojo cerkev ...*« (str. 63). In na naslednji strani še sklep: »*Ščudno: nihče od teh, ki so s srcem bili v Krajini, je pozabili ne more. Še med seboj jih je zvezala: kakor tovariše iz ujetništva? Kakor izletnike s planin? Kakor romarje s slovenske božje poti ...*«

jistu Jušu Kozaku (1892–1964) v knjigi *Za prekmurskimi kolniki*. Za primerjavo citirajmo del njegovega prikaza: »Ob široki cesti se razporeja jo na obeh straneh hiše, nizke in dolge. Zemlja je prostorna, v višino se ne zida. Oblika opozarja na posebnost panonske hiše. Stanovanjski del in gospodarski prostori se stikajo v pravem kotu. Spredej je široko dvorišče, ki je največkrat zaraslo s travo. Vodo zajemajo z doma žganimi vrči iz vodnjakov »stüdenцев«, izkopanih sredi dvorišča ali malce na strani. Če je stanovanjski del hiše postavljen s celom na cesto, je prednja dvoriščna stran opasana z gostim pletenim plotom in je vhod zaprt z nizkimi lesenimi vrati ...« (Kozak 1934: 11) Prvi del citata je popolnoma identičen Sušnikovim besedam. Drugi del, v katerem pisatelj obravnava postavitev, strukturo stanovanjskega dela hiše in gospodarskih poslopij, pa je podoben opisu, ki smo ga zasledili pri Trstenjaku. Hiše, posebno starejše, ki še niso zidane, so si po Kozaku docela podobne. Razliko vidi le v tem, da »... pri nekaterih manjka ozki prehod »pojata«, tam, kjer se oba dela v kotu stikata. Za pojato se širijo hlevni prostori, potem široko »gümlö«, čigar streha je marsikje potisnjena na dvorišče in jo podpirata dva lesena stebra ... Leseni, slikoviti svinjaki so nižji od hiše, in potisnjeni ob gümlö. Na dvorišču ali tik ob plotu stoje precej visoke, ozke lesene kletke, kokuručnjaki, v katerih hranijo koruzni pridelek.« (str. 12)

Nekoliko naprej si Kozak postavi vprašanje, kako je nastala oblika take hiše, in si nanj prav po strokovno takoj tudi sam odgovori, ko ugotavlja, da so vzroki izkustveni in racionalistični. Čut za lepoto jim Prekmurci pridružujejo šele kasneje. In dodaja: »... Stavba iz slabega lesa in blata mora biti sklenjena. Geometrični kot odpira najširše možnosti glede opore in prostora. Te male hiše in nizka gospodarska poslopja ne bi vzdržala, če bi stala ločena. Zaradi tega jih je moral človek strniti in smiselno razčleniti, da ima povsod prehod. Zemlje je pa dovolj, da se mu na dolžino ni treba omejevati.« (str. 13)

Umetnik torej govori v prid prekmurski hiši, grajeni v obliki ključa. Poleg tega nas tudi pouči, kako se omeče in obeli prekmurska cimprana hiša. Nove lesene stene je namreč pred zimo potrebno ometati. Prva plast blata iz prahu in slame se mora dobro osušiti, nakar se zmesi druga plast iz vode, prahu in plev ter se s tako nastalim blatom ponovno omeče. Zdaj je potrebno stene zgladiti z dlanmi, da so čim bolj gladke. Kasneje se stavba prebeli, njen stanovanjski del običajno dvakrat letno. In zaključí, prav hudomušno: »Izmed hiš, v katerih prebivajo slovenski ljudje, so edino krste še bolj preproste.« (str. 44)

2.7 MAUČEČEVA KMEČKA PREKMURSKA HIŠA

Zgodovinar in geograf Matija Maučec (1906–1977) je v Časopisu za zgodovino in narodopisje v članku *Podstenj in priklet v prekmurski hiši* zelo dobro prikazal ta oba pomembna (pred)prostora nekdanjega prekmurskega doma, ki ju omenja v naslovu, vendar je njegova najpomembnejša razprava na to tematiko izšla pod naslovom *Kmečka hiša in njena funkcija v Prekmurju* skoraj tri desetletja kasneje v zborniku Etnografija Pomurja I, ki ga je izdala Pomurska založba v Murski Soboti 1967. leta. Povedano je v obeh prispevkih s fotografijami in skicami oziroma tlorisi tudi dokumentiral, zato verjetno lahko njegova dognanja iz obeh omenjenih objav štejemo za najbolj strokovna doslej. Posebej v drugi, obširnejši, je zelo natančno opisal zunanost prekmurske hiše, notranjo delitev prostorov, ki so bili bivalni in gospodarski, in zgradbe ter naprave, ki so običajno sodile k njej.

V razpravi v zborniku najprej dokaj natančno, vendar strnjeno, jedrnato prikaže zgodovino panonskih Slovencev od njihove naselitve v te kraje pa vse do časa, ko je njegov zapis nastajal. Za podobo prekmurske hiše že tu ugotavlja, da je »*rezultat večstoletnega razvoja v tem obrobnem delu slovenske zemlje in obenem veren odsev zgodovinskih dogajanj, družbenih prilik in vseh ljudskih prizadevanj na področju materialne in duhovne kulture od naselitve do današnjih dni.*« (str. 11–12) Ko preide na nastanek, razvoj in funkcijo hiše naših daljnih panonskih prednikov, sklepa, da so bile enoprostorne, brez stropa, oken in dimnikov, krite s slamo, grajene pa iz gline in lesa, torej iz stavbnega gradiva, ki ga je zmogel ta geografski prostor. Osrčje take hiše je bila velika peč iz gline, ki je opravljala več funkcij.

Vendar so mirnejša leta po preseljevanju, predvsem pa razvoj poljedelstva v času fevdalizma, omogočali prostornejša bivališča. »*Enocelična dimnica, ki je bila hkrati soba, kuhinja, delavnica in shramba, sčasoma ni mogla več ustrezati zahtevam in potrebam prebivalstva. Tedaj je ob njej zrasla veža – preklit. Najprej so ob vrata postavili napušč ... in tako zaščitili prebivalce pred dežjem, snegom, mrazom in drugimi vremenskimi nevarnostmi, ki so silile v odprto izbo. Pozneje so ta napušč od treh strani ogradili in že smo v dvoceličnem domu.*« ... »V nadaljnjem razvoju hiše veži priključijo še enako veliko kamro ali klet in trocelični dom, jedro današnjega prednjega hrama ali prednje rambe, je s tem ustvarjen.« (str. 19)

Poleg zunanjega hodnika – Maučec ga imenuje podstenj, tudi podstin ali trnác – ki je služil varovanju stene pred vremenskimi ne-

prijetnostmi ter zunanjemu »prometu« lastnikov take hiše, tekkel pa je ob celotni steni cimprač in blatnjač, omenja pri zidanih domovih tudi ograjen hodnik – imenovan največkrat saletlin, danes bi temu rekli odprta veranda. Znotraj, v stanovanjskem delu, pa so cimprane hiše in blatnjače običajno obsegale sobo (veliko ižo), kuhinjo, kamro (malo ali/in tudi zadnjo ižo) in preklit. Gospodarski del so sestavljali hlev, ki je bil osrednji gospodarski del rambe, klet (tudi podzemna klet ali pivnica), pojeta (Kozak ta del imenuje pojata), ki je vezala prednji hram z zadnjim, gümlo (pri hramih na ključ je bilo gümlo lahko podaljšano – kot omenja že Trstenjak – s šátorom, in páрма, to je prostor za hrano za živino. Gospodarski del doma zaključujejo plévjek (tudi plévnjek), prostor za shranjevanje plev, drvarnica, kokošnjak oziroma kurnik (prekm. kürnjek) in svinjaki.

Maučec v svoji razpravi podrobno obdela funkcijo vsakega prostora v prekmurski hiši, prikaže notranje prostore in njih opremo pri različnih tipih cimpranih, butanih in zidanih hiš, konstrukcijo prekmurskega doma in gradbeni material zanj, vrsto ostrešij in streh, stope in drugo. Ne obide niti tistega, kar mora biti ob urejenem prekmurskem hramu obvezno – dvorišče (imenovano tudi dvor), škêgenj (ograd oziroma sadovnjak) in ogrâček (vrtič, vrt z zelenjavo, tudi gredé imenovan). Na dvorišču, ki ga ograjujejo plotovi iz lesa, spleteni iz vrbovih vej ali prave žive meje, omenja še vodnjake najrazličnejših oblik, kukurčnjake, úte, skratka, manjše gospodarske zgradbe, in oslice slame. Na kratko se ustavi tudi pri prikazu vinskih kleti in pri romskih domovih. A že nekje na začetku razprave z nostalgijo ugotavlja: *»Urbanizacija vasi s standardnimi načrti za gradnjo hiš pod oblastveno gradbeno kontrolo hitro napreduje. Izginjajo pa oblike, ki jih je v teku stoletij izoblikovalo kmečko stavbarstvo s tankim posluhom za življenjske potrebe človeka in njegovega gospodarstva. Tako nezadržno tone v prepad vse tisto, kar je dajalo skozi stoletja značilno podobo in duha naši prekmurski zemlji.«* (str. 28) – Ugotovitev je stara natanko štirideset let.

2.8 SMODIŠEVA PREKMURSKA IŽA

Naš kratek pregled razpravljanj in različnih pomisli o prekmurski hiši končajmo z nekaj dognanji mladega arhitekta Roberta Š. Smodiša (r. 1972), ki jih je objavil v poglavju Arhitekturna dediščina v knjigi *Vzhodno v raju* (podnaslov Drobotnice iz Pomurja). Knjigo sta izdala Podjetje za informiranje Murska Sobota in Zavod za zdrav-

stveno varstvo v Murski Soboti v letu 2004. Avtor v podpoglavju z naslovom Prekmurska iža več ali manj povzema že znana dejstva o tej vrsti arhitekturne dediščine pri nas. Omenja uporabo naravnih materialov, ki jih je naš človek iz časa v čas izboljševal (začel npr. uporabljati žgano opeko namesto surove itn.), uporabnost in preprostost prekmurske hiše, graditeljeve želje, potrebe in gmotne možnosti. Ugotavlja, da sta bili namembnost in trpežnost zgradbe prekmurskemu človeku veliko pomembnejši kot njen zunanji videz, estetskost. *»Seveda pride v določeni fazi tudi do upoštevanja estetike, ki pa je odsev notranjega funkcioniranja stavbe. Vsak detajl ima določen namen, to pa daje preprosti, robati estetiki še dodatno vrednost.«* (str. 60) Smodiš se natančneje ustavi le pri enem od takih »detajlov«, pri zaščitni plasti apnenega beleža na zunanji strani sten. Pravi: *»Zanimiv detajl je barvanje podstavka v višini dvajset do šestdeset centimetrov, ki je največkrat temno sive barve oziroma iz pepela. Pepel dobro odbija vlago, hkrati pa je odvrčal kure, ki so si z glodanjem apnenega beleža nabirale apnenec za jajčne lupine.«* (Prav tam)

Upravičeno tudi trdi, da je dandanašnji ohranjenih zelo malo hiš iz blata, več je cimprač. Te druge najdemo v največjem številu v Filovcih, v vasi sami in na vinorodnih vrhéh nad njo, posamezne pa tudi po ostalih prekmurskih krajih. Dodali bi, da za njihovo ohranitev z velikimi napori in vlaganji vanje skrbijo – žal – le posamezniki ali redki lastniki, ki se zavedajo vrednosti in lepote teh prekmurskih arhitekturnih biserov, družba pa nič ali zelo malo.¹⁰

3 PREKMURSKE NOVOGRADNJE

Naše okolje onesnažujejo novogradnje, ki nikakor niso v harmoničnem razmerju s pokrajino, v kateri so zrasle ali še rastejo. S preveliko vpadljivostjo, s tujimi elementi ali kar posnetki gradenj, značilnih za druge pokrajine ali države, jemljejo avtohtonost, domačnost in ličnost prekmurskemu domu, prekmurskim krajem in obema mestoma, Lendavi in Murski Soboti. Predvsem v vaseh se pojavlja ved-

¹⁰ V svojem skeptičnem zapisu *In memoriam tebi, panonska hiša!* je etnograf Branko Kerman (r. 1963) že skoraj pred desetletjem in pol potožil: *»Tako kot letijo štoklje vsako leto na jug in se jih vse manj vrača, tako izginjajo panonske slamnate hiše v pokrajini ob Muri ... Danes živijo v takih »čudnih« in osamljenih domovih samo še onemogli starci in starke. Turisti, željni spoznavanja čudovite prekmurske pokrajine, občudujejo to staro ljudsko arhitekturo in marsikateremu ni jasno, zakaj se je del hiše podrl, zakaj je slamo na strehi zamenjala pločevinasta kritina, zakaj so hiše brez oken, vrat ... In kako je mogoče, da zanje nihče ne poskrbi.«* (Kerman, 1994: 25)

no več urbanega, npr. nadstropne, človeku neprijazne kvadrataste hiše, pokrite s salonitnimi ploščami, ne z bobrovcem, ki imajo veliko majhnih, nefunkcionalnih prostorov, ozke spiralaste stopnice in drug kič. Prostori so pogosto brez pohištva, niso opremljeni, neogrevani ali celo neometani. Trošijo preveč toplotne in druge energije itn. Želja po postavljanju pred drugimi, navzven, je bila prevelika za gmotne zmožnosti lastnika – graditelja oziroma investitorja, zato hiša ni nikoli do konca zgrajena ali ne do kraja opremljena. Taka stavba je kot nedoraslo telo brez duše, ne more biti dom. Freek Spinnewijn, direktor nevladne organizacije Feantsa s sedežem v Bruslju, v intervjuju *Hiša še ni dom* (Delo, 2. oktobra 2006), poudarja, da z izrazom dom ne razumemo le fizičnega stanovanja oziroma hiše, temveč tudi »občutek« doma. Zato, kot on pravi, za nekoga lahko rečemo: »Ima hišo, a nima doma.« Po njem bi se tudi Prekmurci lahko upravičeno spraševali: Koliko je takih posameznikov in takih družin v naši pokrajini, takih stanovalcev, prebivalcev naših krajev, ki imajo nove, velike stanovanjske hiše, pa nimajo doma? Koliko?

Kjer pa je denarja v izobilju, v novogradnjah opreme ne manjka. Vprašanje je le, ali tudi ustreza najbolj osnovnim estetskim, ekološkim, sonaravnim in funkcionalnim zahtevam. Ali njih spalnice npr. še krasi pohištvo iz polnega orehovega lesa? Ali so kuhinjski elementi, miza in stoli tudi iz polnega lesa, npr. iz češnje? Ali pa sta iz nje pod v dnevni sobi in knjižna omara, polna umetniško vrednih knjig? Ali strokovnih? Poživljajo njene stene morda Galičeve violine v grafiki, Beerove kukečke njive ali Haukove trave na platnu, ali je kam na vidno mesto postavljen celo njegov Kristus v lesu? Je stavbno pohištvo les, npr. hrast, ali iverne plošče? Ali celo plastika? Je ostrejšje narejeno iz domačega trdega iglavca ali tistega mehkejšega iz kočevskih gozdov? Ali morda celo iz betona? Ali železa? Streha iz stekla? Ali iz pločevine?

Take hiše in njihova dvorišča so obzidana z visokim zidom ali skrivana s plastičnimi, betonskimi ali kakšnimi drugimi plotovi, če pa jih že obdaja živa meja, je ta iz ligustra ali cipres ali kakega drugega grmičastega pritepenca v te kraje. Izginja pa gaber, ki je najbolj estetska in najbolj domača rastlina in ki edini – poleg lesenega plotu – sodi v bližino naših domov.

Iz naših arhitekturnih načrtovanj se – žal – umika arhitekturno in kulturno izročilo. Vse, kar je stoletja v zvezi s svojim domom na-

črtoval, oblikoval in gradil naš prekmurski prednik, vse, kar je našega prekmurskega človeka stoletja zaznamovalo, npr. tisočletna nesvoboda, a hkrati trdoživost, katoliška in protestantska in še kakšna vera, večnacionalna raznolikost, literarna in jezikovna, kulturna in arhitekturna ustvarjalnost, ornamentika, domača in umetna obrt ... vse to se umika v neko povprečnost, apatijo, nezanimanje nas samih zase in drugih za nas ... Zanemarjajo se ustvarjalnost, iniciativnost, inovativnost, podjetnost in duhovne vrednote, v ospredje pa stopajo zavist, častihlepnost, bolna sla po imetju, po oblasti, tekmovalnost v slabem pomenu besede in povprečnost. Pri gradnji sodobne stanovanjske prekmurske hiše, prekmurskih domov in večjih stanovanjskih kompleksov predvsem tudi postavljanje in prestiž. Ni zgledovanja po naši stavbni kulturni dediščini, avtohtoni lepoti in funkcionalnosti nekdanjega prekmurskega doma. Manjka ubranost med pozidanim in naravo, med mestnim in podeželskim, med estetskim, praktičnim in higienskim.

In drugim, npr. ekološkim.

4 VIDENJE SODOBNE PREKMURSKE HIŠE

Prekmurska hiša bi morala biti zgrajena iz zemlje, vode in lesa – opeka je iz zemlje, les raste iz zemlje, plemeniti pa ga sonce; sonce in voda pa sta vir življenja. Prekmurski dom ne more in ne sme biti iz plastike; še žebliji bi morali biti iz lesa, ne bi smeli biti žebliji, temveč klini ... Prekmurci bi skoraj morali sovražiti beton, posebej pa še železo in pločevino, plastiko in azbest in druge primesi v materialu. V prekmurske domove ne bi smela biti vgrajena plastična okna, v njih ne bi smelo biti ivernih vrat, v tej pokrajini na hiše ne bi smeli nameščati pločevinastih streh ...

Seveda določenih sprememb, modernizacije, naravne poti razvoja ni mogoče preprečiti; lahko pa način gradnje usmerjamo, se zgledujemo po starem, preizkušenem, domačem, praktičnem. Nekdanjim gradbenim sestavinam in elementom po pravi meri dodajamo nove, moderne, estetsko sprejemljive in zdravju neškodljive, se pravi čim bolj uporabljive, lepe in ekološko neoporečne.

Pri ohranjanju čim bolj avtohtone prekmurske hiše bi morale biti v prihodnje več sodelovanja med investitorji oziroma graditelji, ar-

hitekti, etnografi, etnologi in ekologi. Pri gradnji novih hiš bi morali upoštevati čim več starožitnosti, jih uporabljati, približevati in prilagajati novodobnemu. Skratka, graditi bi morali s kulturo naših dedov in pradedov, ki se je ostrila skozi desetletja in stoletja. Stara znanja bi morali dopolnjevati z novimi, jih plemeniti in nadgrajevati ...

Naše hiše bi morali biti domovi. Topli, vabljeni, ljubeznivi, domači, iz doma zraslega in nastalega materiala, vdano postavljeni na prekmursko ravnico ali v gorički breg ... Blagi v barvah, prijetni v oblikah, obogateni z lesenim stavbnim in notranjim pohištvom ... Regali v njihovi notranjosti bi morali biti nabiti z že prebranimi knjigami in stene olepšane z nekaj originalnimi stvaritvami domačih umetnikov, s kaminom v največjem prostoru, ki bi nas vsaj malo spominjal na odprta ognjišča naših prednikov, ali pa z lončeno pečjo ... Vsi prostori bi morali biti opremljeni z vsaj kancem čuta za lepoto ... Nekaj patine bi moralo dihati iz njihovih sten, z oken s nakonicami, zaznavati bi jo morali znotraj njih ... Drobce patinastega bi morali tudi v novih domovih zaznavati prav vsi, njihovi stanovalci, prebivalci kraja in mimoidoči tujci ...

Če bi zemljišče dopuščalo, bi jih morali graditi v ključko, s preklitom, ki bi levo vodil v dnevno sobo in kuhinjo (z razgledom proti jugu, proti reki Muri), desno v spalnico, v kakšno sobo za goste ali v kabinet za dnevni počitek in ustvarjalno umsko delo (jutranji pogled v sonce, proti Veliki Krki), naravnost v kopalnico, savno in v druge podobne prostore (večerni pogled na severno, osojno stran, h gozdovom, k Rabi) ... Kuhinjsko okno bi moralo gledati v sončni zahod, proti Kučnici ... Zunanja odprta terasa naj bi – skrita pred zimskimi vetrovi – lastnika vse leto razveseljevala z razgledom na loge, njive in travnike ob potoku Ledava ali kakšni drugi prekmurski tekoči vodi ...

Naši domovi bi morali imeti ob sebi urejena dvorišča, obdana z gabrovo živo mejo, za sabo pa bujne sonaravno negovane zelenjavno-zeliščne ograje in še naprej – če ostane še kaj prostora – sadovnjake z visokodebelnimi jablanami starih sort in kako hruško med njimi, morda ozimiko, petrovko ali celo števankralovščico ... In v njih, v sadovnjakih, morda le še čebelnjake ali lične vrtne ute za vroče poletne dni, postavljene ob edinem grmu tam zraven – ob drenu ...

Stavbe po naših zaselkih, vaseh, trgih in mestecih od Mure pa vse tja do Rabe bi morale biti lepi, beli, bogati domovi, ne napol prazne škatlaste hiše.

5 POSTSKRIPTUM NAMESTO SKLEPA

Avtor članka se dobro zaveda, da je predvsem v zaključnem poglavju preveč oseben, da je prešel v esejistično obarvano vizionarstvo, v iluzionizem, v izzivalno kljubovalnost pozerja in leporečnika, vendar si ne more kaj, da se ne bi obregnil ob tiste graditelje, ki bi (si) lahko zgradili domove, pa (si) montirajo hiše.

CITIRANA LITERATURA IN VIRI:

1. Kerman, Branko (1994): In memoriam tebi, panonska hiša! V: Jože Vugrinec (ur.), Košičev teden VI, 25–26. Bogojina: Krajevna skupnost Bogojina.
2. Kozak, Juš (1934): Za prekmurskimi kolniki. Slovenske poti XV. Ljubljana: Tiskovna zadruga v Ljubljani.
3. Maučec, Matija (1967): Kmečka hiša in njena funkcija v Prekmurju. V: Vlasta Koren (ur.), Etnografija Pomurja I, 9–42. Murska Sobota: Pomurska založba.
4. O Slovencih na Ogrskem (1986). Vestnik XXXVII (14): 12, (15): 12, (16): 15, (17, 18): 14, (19): 12, (20): 14, (21): 12, (22): 14, (23): 14, (24): 12, (25): 14 /prevod in priredba teksta iz knjižice Croaten und Wenden (1829) Jána Čaploviča/.
5. Raič, Božidar (1867): Črtice o Prekmurcih in njihovem govoru. V: Janez Bleiweis (ur.), Narodni koledar in letopis Matice slovenske za leto 1868, 53–73. Ljubljana: Matica Slovenska v Ljubljani.
6. Slavič, Matija (1921): Prekmurje. Ljubljana: Slovenska krščansko-socialna zveza.
7. Smodiš, Robert Š. (2004): Arhitekturna dediščina. V: Sebastijan Rous (ur.), Vzhodno v raju: Drobotnice iz Pomurja, 30–63. Murska Sobota: Podjetje za informiranje Murska Sobota, Zavod za zdravstveno varstvo Murska Sobota.
8. Spinnewijn, Freek (2006): Hiša še ni dom. Delo XLVIII (228): 3.
9. Sušnik, Fran (1929): Prekmurski profili. Maribor.
10. Trstenjak, Anton: Slovenci na Ogrskem: Narodopisna in književna črtica. (Fotokopija rokopisa iz NUK Ljubljana, last Pokrajinske in študijske knjižnice Murska Sobota). Poglavlje Vas in dom, 207–232.

JOŽE VUGRINEC

THE MODERN PREKMURJE HOUSE THROUGH THE PRISM
OF HUNDRED-YEAR-OLD WALLS

Many Slovenian and foreign authors have written about the type of Pannonic houses, which the Prekmurje house belongs to. The descriptions vary from author to author. Our overview of these descriptions is restricted only to a selection of Slovenian experts and only to the housings of people in the area between the Mura and the Raba rivers (today's regions Prekmurje in Slovenia and Porabje in Hungary). The aim of this article is to provide an overview and summary of their findings in a chronological order, from older researchers and their descriptions to more recent ones. The main part is followed by a very subjective conclusion of the author of the article, who tries to »build« a modern Prekmurje house based on the characteristics displayed earlier in the text. The house should be made from earth, water and wood; it should not contain sheet metal, plastic, asbestos or other admixtures in the material in or on the house. Designers and constructors of new houses should pay attention to historical relics, use and adapt them as well as bring them closer to modernity. They should construct houses in accordance with the culture of their grandfathers and great grandfathers, which was shaped through decades and centuries. Old skills should be supplemented with new ones; they should be enriched and upgraded.

Prekmurje houses should be homes. Warm, inviting, built from home-grown and home-made materials, loyally placed in the Prekmurje plains or the slopes of Goričko. Mild in colours, pleasant in shapes, enriched with wooden constructions and furniture, with a fireplace in the largest room, which at least slightly reminds us of the open fireplaces of our ancestors.

If the land allows it, the houses should be built in a *ključka*. Orderly gardens should be surrounded by beech tree hedge, the fruit gardens with high apple trees of old sorts should contain only an apiary or a garden shed for hot summer days, built beside the only bush in the garden – the cornel... Buildings in our hamlets, villages, markets and towns from the Mura to the Raba should be beautiful, white, rich homes and not half-empty box-like houses.

TOMAŽ RAUCH

LJUDSKA GLASBA V POMURJU

(oris stanja)

Trenutno stanje ohranjanja in izvajanja ljudske kulture, tudi glasbene, je posledica mnogih dejavnikov. Kultura, ki se je oblikovala, prenašala in ohranjala skozi stoletja, da je dobila današnjo obliko, je v zadnjem času doživela mnoge spremembe, lahko rečemo že kar udarce, ki usodno posegajo v njeno podobo, izvedbeno prakso, pa tudi sistem vrednot, ki ga predstavlja. Sprememba materialne podobe življenja nasploh je usodno posegla v vlogo ljudske kulture nasploh, prav tako posledično v njeno podobo, po osnovni selitvi s področja spontanega v umetno ohranjano pa so se zgodile spremembe že tudi znotraj tega načina samega. Tako se je s spremembo družbenega sistema in s tem močne materializacije odnosa do te kulture izgubil marsikateri element, ki jo je v obliki raznih prostovoljnih »družbenih« dejavnosti – še posebej to velja za folkloro – ohranjal na ravni ljubiteljstva in ji s tem po eni strani s strokovnega vidika marsikaj odvzemal – posledica marsikdaj pomanjkljivega znanja –, po drugi strani pa omogočal več aktivnosti, ki niso bile vedno tako izrazito odvisne od financ, ampak so velikokrat temeljile na vzajemnosti, sodelovanju in solidarnosti.

Če za prostorsko izhodišče pričujoče analize vzamemo Pomurje kot geografski pojem, moramo najprej jasno opredeliti nekaj osnovnih značilnosti. Pomurje je geografsko-politična tvorba, ki v sebi vsebuje dva izrazito geografsko in zgodovinsko-politično ločena elementa: levi breg Mure – Prekmurje in desni breg Mure – Mursko polje z delom Slovenskih goric, ki pa imata tudi nekaj združujočih lastnosti. Te lastnosti se na različnih področjih človeške dejavnosti različno kažejo in v primeru ljudske umetnosti, predvsem glasbe, bi jih lahko na kratko opisali takole:

– zaradi geografske bližine so bili tukaj precej izraziti medsebojni vplivi, čeprav so se iz ekonomskih in političnih razlogov na zunaj v odnosih marsikdaj kazala nasprotovanja, včasih na medosebnih ravni celo sovražnosti;

– zaradi relativno slabe gospodarske osnove pretežnega dela slovenskega prebivalstva je bil močan pojav sezonskih migracij, ki so s seboj prinesle izmenjavo in uvoz zunanjih vplivov;

– tudi sorodstvene vezi, ki so se oblikovale skozi čas, so povzročile dodatne stike in izmenjavo kulturnih dobrin, ne glede na različno politično pripadnost, ki je oba brega Mure ločila dobrih devet stoletij.

Pravzaprav je z vidika glasbenega izročila (kot tudi še z marsikaterega drugega) težko hkrati govoriti o obeh bregovih Mure. Zgodovinske razlike so bile vendarle velike, posledično pa tudi vplivi na kulturo. Kot ugotavljajo že Matija Slavič, Josip Dravec in še marsikdo, je v zavesti ljudi pripadnost enemu narodu sicer kljub vsem dogodkom v preteklosti ostala, vendar pa so ti dogodki tudi pustili posledice. Predvsem je v prekmurskem izročilu živih veliko več starejših elementov, pa tudi elementov ogrske kulture, ki so se v Prlekiji pod vplivom alpskega sloga in predvsem diatonične harmonike povsem izgubili.

O pevskem izročilu lahko ugotovimo: Josip Dravec je v svojih dveh obsežnih zbirkah zapisov vokalne glasbe (Glasbena folklorja Prekmurja, Glasbena folklorja Prlekije) podal prikaz stanja, ki je glede na nastanek zapisov dober temelj za razmišljanje o skupnih lastnostih in razlikah izročila v obeh delih pokrajine ob Muri. Posebno v knjigi o prekmurski glasbeni folklori se je tudi dokaj obširno posvetil problematiki ohranjanja/izginjanja starega v ljudski glasbi, pa tudi splošnim značilnostim. Ravno dejstvo, da se je toliko bolj posvetil prekmurski preteklosti in njeni označitvi, kaže na to, da so bile razmere na desnem bregu Mure bistveno bolj podobne splošno slovenskim in zato njihova posebna obravnava ni bila tako potrebna. Skozi same zapise in opombe k njim pa vidimo, da je (po pričakovanjih) imela pomemben delež v ohranjanju zavesti pripadnosti narodu (na prleški strani pa zelo izrazito tudi v ustvarjanju izročila) lokalna inteligenca, glede na čas so bili to duhovniki ali učitelji. To isto značilnost lahko zasledimo tudi v Porabju, ki se v večini značilnosti glasbenega izročila ujema s Prekmurjem, razlike pa se pojavljajo predvsem v soodvisnosti od političnih razlik v dvajsetem stoletju.

O tem, kakšna je bila glasbena dediščina zgodnejših časov v glasbi zaradi slabe ohranjenosti predvsem na desnem bregu Mure, težko govorimo, saj so – posebno še v ljudskih plesnih vižah in delno plesih – že jasni vplivi »alpskega« sloga in posledično izginjanja arhaizmov, medtem ko na levem bregu, v Prekmurju, zaradi velike razlike med »vladajočo« (ne prevladujočo!) kulturo in kulturo večinskega slovenskega življa ni bilo toliko mešanja, ampak so se ohranili nekateri izrazito arhaični, »nepokvarjeni«, nespremenjeni elementi, ki so pomembni tudi z vidika celotne podobe slovenske ljudske pesmi in glasbe; dajejo nam slutiti, kako je bila ta drugačna od tega, kar poznamo v zadnjih nekaj stoletjih.

Z vidika ohranjanja dediščine je relativno siromaštvo v materialnem smislu imelo dvojni vpliv. Po eni strani je ohranilo marsikaj starega, ker so »novotarije navadno nekaj stale« (skratka, tudi »moda se plačuje« oziroma viša cena), po drugi strani pa čisto psihološko spodbuja komplekse, kar posledično pripelje do posnemanja in privzemanja »novotarij«, celo do sramovanja starega, kar posledično povzroči njegovo hitrejšo pozabo.

O tem je v svoji knjigi Glasbena folklor Prekmurja (1957) pisal Josip Dravec, ki o dvojnosti odnosa do ljudske glasbe v Prekmurju govori na straneh XVI–XVIII Uvoda in analize gradiva, ko kot poglavitne razloge izginjanja starega in nadomeščanja z novim navaja: ... napredek »tehnične kulture, ki jo predstavljajo industrija, železnice, avtomobilizem, kino, radio itd.,« ... Poleg tega ugotavlja, da »ljudstvo nadomešča svoje stare domače pesmi s pesmimi iz drugih dežel, zlasti iz ostalih pokrajin Slovenije«. Kot pravi sam, pa tudi ljudje sami še na novo ustvarjajo pesmi, vendar ne »v domačem narčju, marveč v knjižnem jeziku«.

Nato Dravec v pričujočem zapisu navede še štiri dodatne razloge:

1. Stalno odhajanje delovnih ljudi v druge kraje.
2. Katoliška cerkev (predvsem po osvoboditvi, ko so katoličani prišli v lavantinsko škofijo s sedežem v Mariboru).
3. Šola (po letu 1919).
4. Svetne pesmi, predvsem »novejšega nastanka in pod neposrednim vplivom zahodnoevropske glasbene prakse«. To pomeni tudi lažje prilagajanje večglasnemu petju, poenostavljene melodične in ritmične vzorce ..., skratka, manj napora pri izvedbi in poustvarjanju.

Navedene vzroke je Dravec, kot rečeno, povezal s Prekmurjem, vendar pa imajo – v odtenkih sicer nekoliko drugačno – pri načinu dojemanja in obravnave ljudskega izročila splošno veljavo. Le razlika med prejšnjimi časi v primerjavi s časom po letu 1919 je bil v Prekmurju bistveno večja in opaznejša.

Dejstvo pa je, da se ti isti procesi, značilnosti razmišljanja in odnosa do izročila, kažejo tudi danes in da proces izginjanja in transformacije ljudske glasbene kulture poteka na podoben način še danes; v nekaterih pogledih celo še bolj intenzivno, celo agresivno, in jasne posledice so vidne tudi v trenutnem stanju pri izvajanju ljudskega izročila danes. Predvsem je tu vedno močnejši vpliv t. i. domače zabavne (narodnozabavne) glasbe, ki je marsikdo ne loči več od ljudske, kar je iz čisto tržnih razlogov tudi v interesu medijske industrije; potem pa še brisanje značilnosti skozi prodor t. i. glasbe svetov (world music), ki briše meje med posameznimi kulturami, obenem pa si industrija v okviru tega »gibanja« izmišlja vedno nove izraze, ki povzročajo dodatno zmedo in ponujajo opravičila in izgovore tistim, ki to področje namerno ali nenamerno uporabijo predvsem v koristoljubne ali samopotrditvene namene, kar pa splošna usmeritev današnjega časa očitno podpira.

Slabe materialne razmere v preteklosti so sooblikovale tudi mentaliteto ljudi, kar se kaže v odnosu do lastne kulture, ki je predvsem v časih relativnega obilja bistveno bolj podvržena raznim zunanjim vplivom, zanemarjanju in zamenjavi za poceni tržno blago.

V zadnjem času so imeli posebno poguben vpliv na ljudsko glasbeno izročilo mediji, saj skupni slovenski politični prostor vpliva, ne da bi upošteval lokalne razlike, večina ljudi pa inertno sprejema mnenje, okus in voljo večine, kar je navsezadnje »bistvo demokracije« za preproste ljudi od vekomaj; posledica pa je, da lastno izročilo ljudje zamenjajo za tisto, ki ga sprejmejo iz navade, brez premisleka. In ko se v krogu znajde še pridobitniška medijska miselnost, ki priznava za cilj delovanja samo tekmo za pridobivanje čim večjega števila poslušalcev, ti isti poslušalci pa ji tudi krojijo uredniško politiko, je degradacija vsebine ljudske kulture jasna. Obenem pa nenadzorovani vnos elementov, ki niso zrasli z ljudsko kulturo in domačim človekom.

Končna posledica je, da ljudska kultura kot posledica poudarjanja slovenske samobitnosti postaja vse bolj množična, obenem v marsikaterem pogledu vse manj kakovostna, akterji pa vedno manj ozaveščeni o slogu in vsebini vsega, kar počnejo. Ugajanje nekriti-

čni publiki je kriterij, mnenje te iste publike pa argument. Tako nastaja vedno več veselic in družabnih prireditev, ki so včasih že na meji dobrega okusa ali pa čez njo, ki se pa še vedno poimenujejo za »kulturne«. Največkrat je v teh primerih za to poimenovanje izgovor ravno ljudsko izročilo, o katerem pa potem skorajda ni sledu ...

Po letu 1991, ko je Slovenija postala samostojna država, se je v marsikaterem pogledu pretirano popularizirala diatonična harmonika, ki je na desnem bregu Mure imela domovinsko pravico že od nekdaj. V Prekmurju se je pojavila (zaradi drugačne osnove melodike, ki ni bila vezana izrazito na melodije v durovskem tonovskem načinu) nekoliko pozneje, posledično pa se z množičnejšo uporabo tudi izgubljajo slogovne in vsebinske značilnosti predvsem prekmurske glasbe, pa tudi vokalne glasbe na obeh bregovih Mure nasploh. Sploh je posledično starega petja vedno manj, zamenjujejo pa ga splošno razširjene veseljaške pesmi s plesno osnovo, vključno s sodobnimi priredbami, ki jih ponujajo komercialne radijske postaje.

V zavesti ljudi se sicer drugačnost in tudi poudarjanje lokalne pripadnosti v nekaterih pogledih spet postavlja v ospredje, vendar se na področju ljudske glasbe to ne izraža prav pogosto. Tudi sicer se ta lokalna pripadnost velikokrat omejuje na stereotipne predstave, ne pa na samo bistvo, kar lokalne značilnosti dostikrat zbanalizira.

Posledica vsega naštetega je, da v okviru vseh (predvsem) ljubiteljskih dejavnosti na področju ljudske glasbene kulture velikokrat naletimo na zagnanost, ki ne temelji na »studioznosti« in na resnem odnosu do izročila, kar dolgoročno tej zvrsti kulture povzroča več škode kot koristi in ji grozi, da bo izgubila vso avtentičnost ter se pomešala z okoliško »kvazikulturo«, vse značilnosti in prepoznavnost. Samo »studioznost« in resna želja po ohranjanju temeljnih značilnosti ljudske kulture lahko vsaj v spominu in konservatorskem smislu ohrani njene značilnosti, kar dolgoročno pomeni tudi razumevanje bistva ljudske kulture in njene vloge v celotni sliki življenja ljudstva v posameznem geografskem in časovnem okviru. In tu je najbrž tudi smisel strokovnega ukvarjanja s področjem ljudske kulture, tudi glasbene in posledično projektov, kot je Craftattract ..., kar tudi opravičuje njihov obstoj, pa čeprav so včasih tudi stranski učinki (npr. ekonomski turizem) omembe vredni.

Ta del razmišljanja o ljudski kulturi se navzven kaže v tem, da skupine, ki izvajajo ljudsko glasbo ali folklorno dejavnost, nemalokrat de-

lujejo tudi v okviru turističnih društev in je nevarnost, da ta vidik prevlada nad kulturnim, ki je navadno tudi vsebovan v njihovem imenu.

Veliko je v zadnjem času pevskih skupin, mnoge med njimi se imenujejo za »ljudske pevce«. O tem pojavu se v okviru institucij, ki se ukvarjajo z ljudsko kulturo, veliko govori in očitno je, da se je funkcija ljudske glasbe v zadnjem času temeljito spremenila. Vloga izvajalcev, sploh tistih, ki se institucionalno združujejo, je predvsem v prikazovanju in ohranjanju izročila, nastopi so javni in ne več sestavni del vsakdanjega življenja. Nekako so iztrgani iz življenja samega in jim namenjamo posebno pozornost. Temu primerno se izbirajo tudi sporedi, ki niso več sestavni del lastnega izročila, ampak se marsikdaj širijo zavestno, tako da pri tovrstnih izvajalcih velikokrat naletimo na ljudske pesmi iz drugih krajev, kar je v drugačnem kontekstu kot pojav prepoznaval že Dravec (glej zgoraj), poleg tega pa je veliko tudi umetnih priredb in tujkov iz drugih zvrsti glasbe. Kot je že bilo omenjeno: kriterij je največkrat (dvomljivo oblikovan) okus publike. Ne manjka niti na novo ustvarjenih umetnin in celo zavestnih podtikanj, ko pesmi izvajajo kot stare, čeprav so si jih včasih izmislili kar sami.

Pravil ljudskih pevcev v nekdanjem pomenu besede skorajda ni več, tisti, kar jih je, pa svoje dejavnosti vsaj večinoma ne izvajajo v javnosti, temveč za svojimi »štirimi stenami«, v družinskem krogu, ali pa zaradi starosti sploh ne več. Posplošeni stereotipi dandanes za kulturo vzamejo največkrat le še tisto, kar se dogaja v okviru javnih prireditev, pozablja pa na tisti bolj prvinski pomen kulture, ki dela človeka (človeka in narod) – narod.

Skupin, ki pojejo ljudske pesmi, je kar nekaj, nekatere so bolj naklonjene lastnemu izročilu (pevke iz Bratoncev, Črenšovcev, Filovcev, Ižakovcev, s Kobilja, iz Lipovcev, Lipe; pevci iz Bogojine – Kud Jožef Košič, Martinja, Melincev, od Grada; v Prlekiji npr. Buččevci, Vučja vas, Vaški fantje iz Ključarovcev ...), druge si pomagajo z vodstvom od zunaj (Vrtnice Beznovci), nekatere imajo tudi širši program, velikokrat tudi bolj zabavno usmerjen (Pevsko društvo Selo ...). Tudi mlajše, bolj organizirane skupine v spored uvrščajo ljudske pesmi (npr. Vijolice s Kobilja).

Zelo podobne značilnosti kot za pevske skupine veljajo tudi za t.i. ljudske godce. Žal ta izraz vedno pogosteje postaja sopomenka za skupine, v katerih navadno nastopa le en instrumentalist z melodičnim glasbilom (praviloma diatonično harmoniko), medtem ko dru-

gi dogajanje zvočno spremljajo z ritmično spremljavo na posameznih zvočilih, orodjih ... Tudi nekritični nastopi tovrstnih skupin, še bolj pa neodgovorni komentarji izvajalcev in vodij tovrstnih skupin, lahko škodijo ljudski glasbi, ker jo marsikdaj degradirajo, ali pa v okviru raznih turističnih prireditev dajejo vtis, da je to vse, kar naša ljudska glasba premore – to pa nikakor ni ljudsko godčevstvo v pravem pomenu besede. So pa tudi skupine, ki imajo trdnjšo melodično osnovo in kjer ritmična zvočila zvok le dopolnjujejo in ne prevladujejo (npr. v Črenšovcih).

Seveda zgoraj naštetu ne velja za vse, po drugi strani se namreč zavest iz različnih razlogov marsikje razvija v bolj odgovorno smer. Vodje skupin se namreč udeležujejo tudi seminarjev in izobraževanj, ki jih organizirajo državne in lokalne ustanove, predvsem JSKD in lokalne ZKD. Predvsem v folklornih skupinah, od katerih imajo nekatere že kar častitljivo tradicijo, se trudijo dosegati kriterije, ki jih kot merilo postavlja stroka. V okviru teh skupin največkrat nastajajo tudi skupine pevcev in godcev z resnejšim odnosom do vsebine. V skupinah te vrste tudi večkrat naletimo na poglobljen odnos do kostumov (včasih smo jih imenovali »noše«), dostikrat pa skupine povabijo k sodelovanju tudi strokovnjake, ki jim pomagajo pri obravnavi posameznih segmentov delovanja ali tudi z nasveti nasploh.

Tekmovanja, mednarodni festivali in srečanja v okviru območnih, medobmočnih in državnih srečanj pevskih, godčevskih in folklornih skupin lahko dajo okvirno oceno delovanja na področju ljudske glasbene kulture. In ravno ta srečanja lahko pogosto opozorijo na pomanjkljivosti. Seveda kriteriji posameznih komisij in žirij niso vedno stoddostno objektivna, možni so vplivi t. i. človeškega dejavnika, vendar pa so v vsakem primeru dobra osnova za temeljit razmislek o nadaljnjem delu, pomanjkljivostih ... Potrebno je le, da udeleženci in vodje skupin ne jemljejo mnenj pretirano čustveno in osebno, kar se še vedno preveč rado zgodi. Tudi sodelovanja s strokovnjaki navadno prinesejo dobre rezultate, tako da se tudi v Pomurju pojavlja vedno več primerov, ko z doslednim raziskovanjem lokalnega izročila skupine presenetijo in zbudijo pozornost.

Na splošno pa srečanja, ki sem jih omenil v prejšnjem odstavku, tudi jasno kažejo na to, da v Pomurju praviloma obstaja nekaj folklornih in drugih izvajalskih skupin, ki dosledno predstavljajo pokrajino na srečanjih »višjega ranga«, ki pa so praviloma vedno iste, kar zbuja

različne interpretacije, vendar so ti izbori največkrat le posledica ustaljenega dela, izkušenj in zavzetosti, ne pa nepoštenih meril komisij, kot neizbrani marsikdaj označijo tovrstna dejstva. Prav redka udeležba izvajalcev iz Pomurja na tovrstnih državnih srečanjih pa kaže, da je v smislu avtentičnosti in kakovosti potrebno storiti še marsikaj.

Domača publika je nemalokrat premalo kritična in hvali lastne izvajalce, ti pa jim radi verjamejo, kar je popolnoma človeško in razumljivo. Vendar pa to velikokrat pripelje v nerealno mnenje o lastnem delu, pa tudi do prevelikih pričakovanj ob premajhnem vlaganju. Pa tudi tista splošna nagnjenost k spanju na lovorikah je dostiokrat živa bolj, kot bi bilo za našo kulturo dobro.

Poleg omenjenih srečanj je veliko lokalnih prireditev, katerih razpon je vsebinsko zelo velik in so včasih priložnostne, včasih le del siceršnjih krajevnih izročil, povezanih s »proščenji«, sejmi ipd. ..., vseeno pa izstopa tudi nekaj tradicionalnih prireditev z večjo težo, med katerimi so gotovo tudi Folklorni festival v Beltincih, Bujraški dnevi v Ižakovcih, Košičevi dnevi v Bogojini, srečanja v Črenšovcih ... ,pa še vrsta priložnostnih prireditev v okviru ustanov, ki se ukvarjajo s kulturo (knjižnice, muzeji). Te ustanove imajo praviloma tudi že jasne kriterije, tako da so kakovostni izvajalci redni udeleženci njihovih prireditev.

Vpliv na okus ljudi pa imajo tudi mnoga tekmovanja, predvsem v igranju na diatonično harmoniko. V tem primeru tudi mnogi sprejemajo tovrstne prireditve kot del ljudske kulture, izročila; izvajalce v folklornih skupinah udeležba na tovrstnih prireditvah včasih zavede, da v okviru folklornih nastopov kažejo svoje tehnično znanje, namesto da bi bili pozorni predvsem na doslednost v slogu in izvedbi. Tudi to je del turizma in njegovih nevarnosti za ljudsko izročilo, ki se kaže v izvedbah. Isto velja za tudi siceršnje (posebno stalne in pogodbene) udeležbe v okviru turističnih ponudb, ki se pojavljajo glede na povpraševanje po ljudski kulturi kot tržnem artiklu.

Godčevske zasedbe so marsikdaj posledica delovanja folklorne skupine, kar včasih ni bilo v navadi. Nekatere še naprej delujejo v okviru folklorne skupine, medtem ko se druge osamosvojijo. Splošno sliko je relativno težko podati, ker se razmere spreminjajo iz dneva v dan, je pa res, da so v okviru delovanja v folklornih skupinah godci praviloma bolj usmerjeni v ohranjanje izročila in manj podvrženi komercializaciji sporeda.

Na Ravenskem se kaže tudi ohranjanje delovanja izročila t. i. Bel-tinške bande, torej zasedbe, ki je bila širše v zadnjem obdobju delovanja znana pod tem imenom, sicer pa doma bolj pod imenom Banda Kociper-Baranja. Ta način ohranjajo predvsem godčevske zasedbe pri folklornih skupinah v Beltincih in Veliki Polani, prva tudi sicer že z dolgo tradicijo po zaslugi sodelovanja s Francetom Maroltom ... Sicer pa osnova tovrstnih zasedb temelji v gostilniških zasedbah, kot so na Madžarskem nastale v devetnajstem stoletju, predvsem po izumu cimbal kot razvitejše oblike do tedaj splošno razširjenega »opreklja«. Vendar pa bi bilo zmotno misliti, da je bila takšna zasedba splošno razširjena po vsem Prekmurju, saj so bile – sploh na Goričkem – mnoge drugačne in manjše zasedbe, katerih izročilo (tudi s poudarkom na godalih, bobnih in pihalih) ohranjajo ali obujajo nekatere zasedbe v okviru folklornih skupin ali samostojno na Goričkem (v nekoliko poenostavljeni in na trenutke že delno skomercializirani obliki med drugim Gorički lajkoši). V teh zasedbah so se nemalokrat pojavljala glasbila, ki jih v drugih predelih slovenskega prostora niti niso pojmovali kot ljudska, so se pa tu uveljavili zaradi relativno poznega prehoda od starejših zasedb, pa tudi zaradi dela v tujini (saksofon ...). So pa bile tu tudi pogostejše različice kombiniranih zasedb godal s harmoniko, največkrat klavirsko. Sploh pa je težko posploševati zasedbe na širši prostor, ker so se velikokrat zbirale priložnostno za posamezne pomembnejše dogodke in ravno ob takšnih izjemnih priložnostih so največkrat nastajale fotografije, na katere se sklicuje marsikateri strokovnjak. Pa tudi čas nastajanja starejših fotografij je relativno omejen, zato je njihova dokumentarna vrednost v tem smislu dokaj omejena. Glede na pomanjkanje godcev pa si večina skupin v zadnjem času vendarle dostikrat pomaga s harmonikarji. Druge stalno ali priložnostno vabijo k sodelovanju učence glasbenih šol ali poklicne glasbenike, ki se bolj ali manj stalno pojavljajo predvsem na pomembnejših nastopih (Moščanci ...).

Jasno je, da zaradi pomanjkanja izvajalcev tisti, ki so na razpolago, odločajo o kakovosti, slogu ... izvedbe. Tudi združevanje različnih načinov izvajanja ima za posledico velikokrat slogovne neenotnosti in nedoslednosti, sicer pa v novejšem času tudi folklorne skupine raven izvajanja pogosto prilagajajo predvsem splošnemu okusu publike in s tem izgubljajo ljudskost kot tako. Tako je tudi v pomurski glasbi v izvedbeno prakso skupaj s harmonikami prodrla

harmonikarska spremljava, ki je novejšega izvora, največkrat je način igranja, prilagojen narodnozabavnemu, nemalokrat pa so od tod prevzete celo posamezne viže.

Na levem bregu Mure je množičnejša uvedba diatonične harmonike vplivala na vsebino sporedov instrumentalnih zasedb, pa tudi na slog izvajanja plesnih viž, posledično celo na spremembo značaja melodiike, ki je bila pred prihodom tega dokaj agresivnega (saj zato se je tudi uveljavil!) glasbila bistveno mehkejša.

Zato pa je pod vplivom madžarske kulture ostala bolj izražena želja po prisotnosti godal, ki jo skupine po svojih zmožnostih tudi uresničijo.

Godčevske zasedbe se seveda ne omejujejo le na spremljevalke plesa, temveč v okviru posameznih skupin delujejo tudi samostojno. Prihaja do prej omenjenih godčevskih skupin v »ljudskem duhu«, katerih melodični temelj dopolnjujejo ritmična glasbila in zvočila, se pa poleg pojavljajo tudi tamburaške skupine, včasih združene s petjem. Nekatere nadaljujejo spontano domačo prakso, nekatere tudi s starimi glasbili (farkaš tamburicami), kar omejuje njihov repertoar, vendar je to z vidika zvestobe izročilu marsikdaj prej prednost kot pomanjkljivost, kljub tehnično manj izdelanemu pristopu. V takih primerih gre navadno za ponovno oživljanje nekoč že obstoječih zasedb, ki so bile v našem prostoru na začetku dvajsetega stoletja, predvsem kot posledica političnih gibanj za združenje južno slovanskih narodov, npr. tamburaši DU Ljutomer, Kud Beltinci, Razkrižje ...

Godci so bili nekoč bolj univerzalni kot v današnjem času teženj po specializaciji in so priložnostno prijeli za različna glasbila, tako so velikokrat igrali v lokalnih godbah na pihala, vendar se to dejstvo pri folklornih skupinah le malokrat (ali nikoli) ne upošteva oziroma uporabi. Podobno je tudi z drugimi posebnimi skupinami, npr. rogisti.

Seveda je tudi namen in splošna usmeritev skupin tista, ki odloča, ali sodijo predvsem v okvir folklorne dejavnosti ali pa v okvir društev, ki pripada ansambelskim dejavnostim JSKD, katerih cilj je popularizacija tamburaštva kot takega, ki pa pozornost namenjajo novejšemu repertoarju, tehnikam in posledično tudi izboru novejših in širše uporabnih glasbil.

Tako godci kot pevci so podvrženi želji, da bi čim prej izdali kak nosilec zvoka, to posledično prinaša obilje tovrstnih izdelkov, ki pa so vsebinsko in izvedbeno na zelo različni ravni. Predvsem pa števi-

lo izdanih zgoščenk ni in ne more biti merilo kakovosti zasedbe, skupine ..., kot bi predvsem tisti z več izdanimi navadno radi prikazali. Danes ni več tako težko izdati tovrstnega izdelka, sploh če imaš v bližini primerne pokrovitelje; je pa vabljivo, saj zgoščenska poleg zunanje (samo)potrditve lahko pomeni tudi prispevek k finančnemu izboljšanju stanja skupine in vložku v kakovost za naprej. Vendar naglica včasih pomeni nepremišljenost, pa tudi nasilno dopolnjevanje sporeda, ki posledično ni vedno domišljen in zaokrožen.

Folklornih skupin je v Pomurju kar nekaj, večinoma izhajajo iz domačega izročila, nekatere imajo že častivredno tradicijo (beltinska od leta 1938, v Veliki Polani prvič omenjena leta 1954, v Črenšovcih od leta 1977), druge dosegajo višjo raven delovanja s sodelovanjem z izkušenimi sodelavci in strokovnjaki na več ravneh (glede raziskovanja viž, plesov, noš), v zadnjem času se samim koreografskim postavitvam vedno večkrat pridružujejo tudi prikazi posameznih običajev. Nekatere doživljajo v odvisnosti od generacije do generacije vzpone in padce, včasih programe malo zanemarijo ... Skratka: odnos do dela in resnost je kot pri večini človeških dejavnosti odvisen od mnogih dejavnikov. Na splošno pa je na levem bregu Mure več formalno bolj organiziranih skupin, praviloma z nekoliko višjimi ambicijami ali doslednejšim pristopom (Bogojina, Moščanci, v Beltincih v zadnjem času delujeta kar dve s še več notranjimi sekcijami), nekaj je tudi mlajših, a z veliko željo po nastopanju (Tešanovci ...). Spet tretje se ukvarjajo s problemi organiziranja in pridobivanja sredstev za noše, pri tem so nekatere uspešnejše, druge manj. Na prleški strani Mure je nekaj ljubiteljskih skupin v okviru društev upokojencev (DAN, Križevci ...), tudi tam se pojavljajo mlade skupine, ki si šele utirajo pot (FS Leščeček v Veržeju ...). Na Murskem polju sicer delujejo še folklorne skupine v Veržeju (KD Slavko Osterc), na Cvenu, v Cezanjevcih, v Slovenskih goricah pri Mali Nedelji ... in še več jih je, pa čeprav nekatere delujejo le priložnostno.

V Prekmurju bi bilo najbrž prav omeniti še FD Pozvačin z Bistrice, Kud Melinci, pa nekoč že bolj aktivno skupino Kuda Goričko iz Gornjih Petrovcev, pa v nastajanju FS KD Kobilje, deluje pa tudi nekaj samo otroških skupin (Ižakovci) ...

Nekatere skupine sodelujejo tudi s šolami in si tam ali pa v sodelovanju z njimi pripravljajo podmladek. Način in resnost delova-

nja takih skupin sta od primera do primera zelo različna, večina pa jih deluje v okviru interesnih dejavnosti in nastopa le v okviru šolskih in občasno lokalnih prireditev.

Godčevske skupine, ki gojijo poseben odnos do ljudskega izročila, delujejo predvsem v okviru folklornih skupin, s skupinami v Beltincih in Veliki Polani pa bolj ali manj stalno sodelujejo tudi sicer aktivne zasedbe Marko banda, Srakova banda (KD Marko Beltinci), pa tudi zdaj že odrasli »derivati« Mlade beltinske bande. Zraven pa na osnovi izročila skrbijo tudi za podmladek, tako npr. v Veliki Polani organizirajo tudi šolo za cimbaliste ...

Nekaj je pevsko-godčevskih zasedb, kar navadno pomeni prej omenjene skupine s spremljavo zvočil in drugih ritmičnih pripomočkov (orodij): v Bratoncih (Kud Štefan Kuhar), Gornjih Petrovcih (Vrtanek), KTD Černelavci ...

Deluje pa tudi kar nekaj skupin madžarske manjšine. Tako je aktivna folklorna skupina KD Jozsef Attila iz Motvarjevcev, ki goji tako madžarske kot prekmurske plese, nekaj je uspešnih pevskih skupin (Dobrovnik, Petišovci, Žitkovci ...), instrumentalnih zasedb z bordunskimi citrami. Te si praviloma pomagajo z mentorji iz Madžarske, kar kaže tudi na resnost pristopa in posledično na vedno višjo kakovost. Še nekaj pa je skupin, ki na dvojezičnem območju delujejo v okviru šol.

Romska skupnost se občasno pojavi v okviru posameznih prireditev in na njih marsikdaj očitno še išče svojo glasbeno identiteto, saj o avtohtonem romskem prekmurskem izročilu težko govorimo. Dolga leta se je romski kulturni izraz naslanjal predvsem na zabavno glasbo, ki je bila tudi sicer v Prekmurju močno živa, še posebno močno vlogo je imela sosednja hrvaški estradni umetniki.

V Porabju so značilnosti ljudskega in plesnega izročila sicer podobne tistemu v Prekmurju, predvsem so aktivne pevske skupine (Gornji Senik, Monošter, Števanovci ...).

Zanimanja za izročilo je v Pomurju vsekakor veliko, pa tudi vse več za resnejše delo – skupaj z zavedanjem o pomembnosti znanja in vedenja o področju, s katerim se ukvarjamo, pa čeprav le ljubiteljsko. S tem v zvezi nastaja dokaj aktivno sodelovanje z ustanovami, ki delujejo na tem področju. Morda pa bi bilo zaželeno nekoliko več samoiniciativnosti tudi pri iskanju virov, saj v knjižnicah, arhivih, antikvariatih ipd. najdemo marsikaj zanimivega, če že živi viri vse hitreje izginjajo iz našega okolja.

TOMAŽ RAUCH

FOLK MUSIC IN POMURJE

The current state regarding the preservation and revival of the folk music and dance tradition in Pomurje (the region on both banks of the Mura River in Slovenia) reflects the general factors that influence life and have in time also influenced the folk tradition both in its contents and form. Already Josip Dravec in his book *Musical folklore of Prekmurje* (1957) stated the main factors that shaped the music tradition into what it is today.

These factors are not only typical of Prekmurje, in connection to which Dravec mentions them, but also of other areas. However, they were definitely the core of the culture shaping process in the regions near the Mura River.

In the last decades these processes did change to some extent, but in their essence they remained the same; in some fields they even became more distinctive and aggressive, and - due to the development of media and global culture - more and more influential...

Regarding the musical tradition, the regions on both sides of the Mura River vary a bit, the reason for which is the thousand-year-old historical division. Prekmurje was part of the Hungarian state and thus exposed mainly to Hungarian influences, which are evident especially in the use of various instruments that were ceased to be used earlier in other parts of the Slovenian territory (mainly due to the introduction of the accordion) - especially string instruments. However, we are presently again witnessing the tendency to use archaic instruments and bands. Also tamboura groups are being revived - often after the rediscovery of instruments which lay forgotten for several decades.

After Slovenia gained independence in 1991 the folk tradition became a valuable market article, the consequence of which was the rise in quantity of its performance and the proportional fall of quality as a side effect - this was also caused due to the non-critical and uneducated public, who succumbed to commercial influences and propaganda whose goal was usually not quality.

Today there are several of singing groups in Pomurje, many of which are called »folk singers«.

In part all of the above holds true also for the Porabje region, especially regarding the singing groups: the activity in this field within the Hungarian minority in Prekmurje and the Romani people is at times present and occurs more or less frequently – depending on individual communities and people.

Besides folk music, the interest for folk tradition is occurring in many other forms, which are closely intertwined.

JELKA PŠAJD

PLEČNIK IN DELA PREKMURSKIH LONČARJEV (TER DRUGIH DOMAČIH ROKODELCEV) V BOGOJANSKI CERKVI

UVOD

Pred dvema letoma sem ob proučevanju prekmurskih lončarjev od različnih pripovedovalk in pripovedovalcev v Filovcih več zvedela tudi o lončarjih, katerih izdelki krasijo bogojansko cerkev. Ker v pisnih virih in objavljeni literaturi o Plečniku in bogojanski cerkvi teh podatkov nisem našla, sem začela temeljitejše terensko delo; tako sem podrobneje spraševala ljudi,¹ ki se spominjajo, kdo je izdelal krožnike in vaze v tej cerkvi. Povedano sem kasneje primerjala tudi s Plečnikovimi skicami, ki jih hrani Arhitekturni muzej Ljubljana, oziroma že objavljeno literaturo, pri raziskovanju pa so se mi postavljala tri vprašanja:

Kateri prekmurski lončarji so okrasili / izdelali lončevino za bogojansko cerkev na stropu in oltarju?

Čigava je ideja vzorcev na lončenih krožnikih na stropu cerkve: Plečnikova, lončarjeva ali ...?

Ali gre za Plečnikov vpliv, da so črno žgane amfore postale odlično prodajno blago trgovskega ljubljanskega podjetja Dom?

In ne nazadnje:

Kateri so bili drugi domači mojstri, ki so pomagali graditi cerkev?

Plečnikovo veličino pri gradnji cerkve vidim v treh stvareh: k so delovanju je znal pritegniti (in želel imeti) domače lončarje in rokodelce; ni podiral starega in je v novogradnjo znal in hotel vključiti elemente kmečke stavbne dediščine iz okolice (npr. *trnac/podstenj*); za svoje mojstrsko delo – izdelavo načrtov – ni prejel nikakršnega plačila.²

¹ To so hčerke in žene pokojnih lončarjev, saj so vsi lončarji, ki bi znali o tem več povedati, že pokojni.

² Vir: Peter Krečič, Bogojina, Murska Sobota 1997; Bernarda Goršak, rojena 1940, Beltinci, D 16, 25. 9. 2007.

1. Prekmurski lončarji

V literaturi in pisnih virih ni zapisanih imen lončarjev, so samo »prekmurski lončarji«, zato ni mogoče ugotoviti, kateri so izdeloval lončene izdelke.

Znan je dialog Jožeta Plečnika na Jakobovem proščenju v Dobrovniku leta 1924: »Od kod ste, dragi možje, ki iz ila naredite bisere?« »Iz Filovec, iz bogojanske fare.« »Tudi vaša umetnost bo krasila novo bogojansko cerkev.«³ Tako se pogovarja leta 1924 Plečnik s filovskimi lončarji, vendar ne vemo, s katerimi.

Lahko si predstavljamo, da so bili filovski⁴ lončarji, ki jih je Plečnik leta 1924 lahko videl prodajati na proščenju v Dobrovniku (in jih povabil h krašenju cerkve): Jožef Farkaš (1902–1981), Janez Felbar (1897–1963), Jožef Felbar st. (1882–1956), Martin Gregorec (1896–1966), Jožef Kerman (1867–1954), Franc Kerman (1905–ok. 1980), Jožef Ivanič st. (1890–ok. 1948), Franc Lovrenčec (1892–1970), Štefan Lovrenčec (1902–1957), Štefan Črnela (1892–1975), Franc Berden (1877–1953), Štefan Berden (1876–1953), Štefan Ošljaj (ok. 1900–1942), Franc Ošljaj (1903–1945), Jožef Ošljaj (1870–1955), Franc Ošljaj (1905–1970), Štefan Ošljaj (1901–1971), Janez Ošljaj (ok. 1876–1955), Jožef Ošljaj (1900–1962), Štefan Baligač (ok. 1867–1942), Jožef Baligač (1903–1980), Jožef Pucko (1893–1967), Štefan Nemec (1890–1998), Martin Nemec (1864–1934), Ivan Petek (1895–1970), Franc Zelenko (1898–1932), Štefan Horvat (1870–1949) in Andrej Berden (1896–1986); skupaj 28 lončarjev.

Od prekmurskih bogojanskih je lahko videl prodajati na proščenju tri lončarje, to so: Martin Rožman (1896–1976), Ivan Camplin (?–1924⁵) in Ludvik Rožman (1930–še živi⁶).

Verjetno pa je videl razstavljati na sejmu tudi prekmurske kobiljske lončarje⁷: med njimi bi lahko bila Koloman Ferencek in Vilmoš Trajber. Leta 1946 je v knjigi Lončarske zadruge Filovci vpisanih 8 lončarjev s Kobilja:⁸ Eugen Šabjan, Imre Ferencek,⁹ Franc Hor-

³ Vir: Jože Smej, Psalmi vaškega župnika, Mohorjeva družba 1992, str. 124.

⁴ Z upoštevanjem, da so pri najmanj 20-ih letih lončarji delali že samostojno, sem sklepala iz letnice rojstva, da so morebitni prodajalci na sejmu v Dobrovniku.

⁵ Posestnik in lončar, podnačelnik lončarske zadruge, je tega leta umrl. (Vir: Novine, 1924)

⁶ Tega leta je zapisan v Novinah kot razstavljavec na razstavi o prekmurski dediščini.

⁷ Kobilje je bilo tudi znano po lončarstvu, vendar zaradi danes najbolj znanih filovskih (in goriških lončarjev) neupravičeno izgubljajo na pomenu.

⁸ Brez letnic rojstva in smrti.

⁹ Zadnji lončar na Kobilju, ki je prenehal lončariti leta 1960.

vat, Franc Bukovec, Štefan Turnar, Peter Puhan, Jožef Turnar in Štefan Bukovec.

Leta 1930 je v prekmurskem časopisu zapisano: »*Bogojina. Letošnja zidarska sezona ide k svojem konci. / ... / Cerkev dobiva strop. Kera-mični izdelki domačega maistra njemi delajo sijaj.*«¹⁰ Zapis je že bolj natančen, saj se piscu zapiše domači mojster. Še vedno pa ne vemo natančno, kaj pomeni domač: filovski ali bogojanski ali prekmurski? Verjetno je to domači bogojanski lončar (pisec je na začetku članka zapisal »Bogojina«, zaradi česar sklepam, da gre za Bogojinčana). To sta lahko bila leta 1930 bogojanska lončarja Martin Rožman in Ludvik Rožman.

STROP CERKVE

Na stropu cerkve je 70 velikih krožnikov in 118 malih krožnikov.¹¹

Kdo je izdelal krožnike?

Pisni viri govorijo samo o »prekmurskih lončarjih« in »domačem mojstru«. Hčerki Marija Kočar, rojena Rožman (1925), in Angela Rožman (1926) govorita o svojem očetu, pokojnem lončarju Martinu Rožmanu (1896–1976) iz Bogojine. O istem lončarju govorijo tudi zapiski v Inventarni knjigi Pokrajinskega muzeja Murska Sobota, kjer je zapisano:¹² »Lončar Rožman je izdelal serijo krožnikov za cerkev v Bogojini, po en primerek pa po naročilu tudi za muzej. Krožniki so narejeni in poslikani 1958. leta.« Gre za velike in male krožnike od inv. št. E 171 do E 289, vendar niso vse iste poslikave kot na stropu cerkve, npr. živalskih motivov v cerkvi na stropu ni, lončar pa jih je za muzej naredil. Knjiga je pomembna, ker jasno in konkretno piše o Rožmanu kot izdelovalcu krožnikov za cerkev.

Kdo je poslikal krožnike?

Če natančneje pogledamo način poslikave krožnikov na stropu cerkve, opazimo štiri različne »roke« ali tipe poslikav.

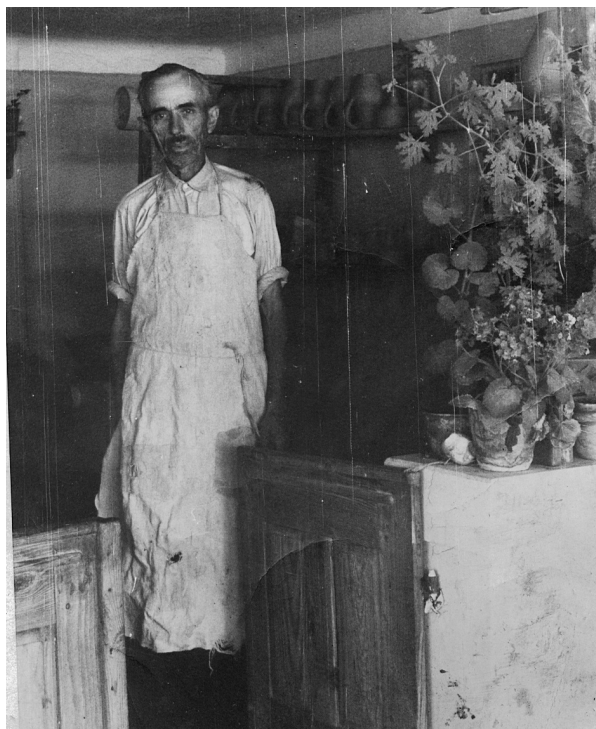
LONČAR MARTIN ROŽMAN (1896–1976)?

»Plečnik je prišel k mojemu očetu in mu rekel, da mora on sam poslikavati, *ker je to lončarska umetnost*. Krožnike je delal eden drug

¹⁰ Vir: Novine, 1930.

¹¹ Mogoče je bilo prvotno izdelanih 120 malih krožnikov; če pogledamo na strop, dobimo občutek, kot da dva manjkata, sta vzeta dol.

¹² V Inventarno knjigo etnografskih predmetov 1 jih je zapisala etnologinja Vlasta Koren.

Martin Rožman v svoji delavnici v Bogojini.
Original hranita Marija Kočar in Angela Rožman.

lončar, pa Plečniku ni bilo všeč, ker ni izdelal lepe oblike. Zato sta Bajlec in Plečnik poiskala mojega očeta. Včasih sta tu sedela po tri, štiri ure; moj oče je delal, Plečnik pa je gledal, kako dela. Oče je izdelke *zažgal*, Plečnik pa mu je rekel, da tisto, kar je videl od drugega lončarja,¹³ ni lončarsko ampak pečarsko delo. Odločil se je za očeta in rekel: 'Naj stane, kar hoče.' Moj oče pa je rekel, da to ne bo nič računal, to bo za spomin, dokler bo živel. Vse krožnike na oltarju je napravil moj oče. Plečnik je rekel, naj oče riše svoje vzorce, ker je to lončarska umetnina. V približno enem mesecu je moj oče izdelal krožnike. Tako kot se je sušilo, smo sproti poslikavali in delavci so pritrjevali na strop. Plečnik je bil star, nič se ni kregal, lepo je govoril, kaj smemo in kaj ne. Nekoč mu je moj oče zabrusil: 'Kaj boš pa

¹³ Verjetno je šlo za bogojanska lončarja Ivana Camplina ali Ludvika Rožmana ter bogojanskega pečarja Horvata ali Benkoviča.

ti mene učil!?' Ko smo znosili poslikane krožnike v peč, je Plečnik rekel mojemu očetu: 'Na, Martin, sedaj bo duša na mestu, kar si napravil.' Kar je oče znal delati, je narisal; drugo pa je Bajlec risal. Plečnik je očetu narisal na krožnik vzorec in pokazal očetu, kako mora narisati.«¹⁴

Lončarjeva (?) poslikava krožnika. Foto: Fototeka Pokrajinskega muzeja Murska Sobota

Ti veliki in mali krožniki imajo sakralne motive (AVE, MARIA, JHS) in rastlinske motive, ki so risani s čopičem in s prosto roko, ter geometrijske like, valovnice in kroge, ki so risani s čopičem na lončarskem vretenu. Krožniki so poslikani na svetlo, temno rjavo, sivo in zeleno glazuro. Motivi so bolj okorno zrisani.

FRANC/FERKO BAJLEC (1902–1991)?

Leta 1923 se Bajlec vpiše na arhitekturo pri Plečniku, a s študijem po prvem semestru preneha, vendar profesorju predstavi Bogojino in namen gradnje nove cerkve; Plečnik mu obljubi pomoč. Delo gradnje cerkve leta 1929 nekako zamre zaradi bolezni župnika Baše; Plečnik pa je iz neznanih razlogov odlašal z načrti za leseni strop. Bajlec je namesto onemoglega Baše poskušal nadaljevati opremljanje cerkve. Na dan je prišel z mislijo, da bi se dalo manjšo keramiko in kroglice izmenoma na strop na koru in na hodniku: »Lončar je silno zadovoljen, da lahko izdeluje okraske za na strop. Zanimivo je, kako so ravno lončarji veseli nad tem, da tudi stene okrasijo. Pripovedoval mi je tisti, ki je napravil zadnje vzorce, da so ti loki nad velikim stebrom kakor palmove veje in da bi on izdeloval take lepe zelene liste. Mislim, gospod profesor, da njim lahko

¹⁴ Vir: Marija Kočar, digitalni zapis D 15 – Plečnikova cerkev, 8. 9. 2007, Bogojina.

ponudite precej stroge vzorce in bodo dobro naredili, ker so nadvse navdušeni za to.« V resnici so se lončarji zbali naročila, a jim je Bajlec, po Novakovem pripovedovanju, verjetno brez Plečnikove vednosti, izdelal risbe, po katerih so delali okrasne krožnike.¹⁵

»Plečnik je dal obliko krožnikov; risala sta jih Bajlec in Plečnik – Marijo in Najsvetejše, ostalo je risal oče. Največ sta risala oče in Bajlec. Bajlec je risal motive na krožnikih.«¹⁶

»Bajlec in oče sta risala na krožnike na stropu. Plečnik je dal načrte za krožnike, ki jih je tudi poslikal – Marijo in *Svestvo*; krono je Bajlec narisal, ostalo oče. Oče in Bajlec sta poslikavala pri nas doma pod brajdami. Kar je narisanih valovnic na vretenu, je poslikal moj oče. Poslikavali sva tudi midve s sestro, da ne bodo *prousti* (op. prazni), da bodo lepše zgledali. Risali sva po svoje, samo naj ne bi bili krožniki prazni.«¹⁷

»Bajlec je malo risal; tu pa tam je kaj popravil mojemu očetu, pa govoril, kako naj napravi. Na stropu se vidi, kateri krožnik je njegov. Bajlec in oče sta po Plečnikovi zapovedi risala krožnike. Bajlec je bil arhitekt ali kaj, pa je vedel, kaj je potrebno narisati na krožni-

Bajlečeva (?) poslikava krožnika. Foto: Fototeka Pokrajinskega muzeja Murska Sobotna

ke, oče mu je dal *pütrico* (op. lončeno pisalko z gosjim peresom) in je z njo počasi risal. Ni mogel hitro, ker je barva ven stekla. Bajlec je *lekar* tudi veliko narisal, vidi si; kar je lepše narisano, tisto je Bajlec narisal. Risb ni bilo nobenih, midve nič ne veva, verjetno sta se s Plečnikom dogovorila. Kar je oče znal narisati, je narisal, drugo je pa Bajlec risal; na dvorišču je imel postavljene krožnike in jih je po-

¹⁵ Vir: Peter Krečič, Bogojina, Murska Sobotna 1997; kopija pisma F. Bajleca Plečniku, hrani NUK v zapuščini V. Novaka.

¹⁶ Vir: Angela Rožman, terenski zapiski, 8. 8. 2007, Bogojina.

¹⁷ Vir: Angela Rožman, terenski zapiski, 4. 6. 2006, Bogojina.

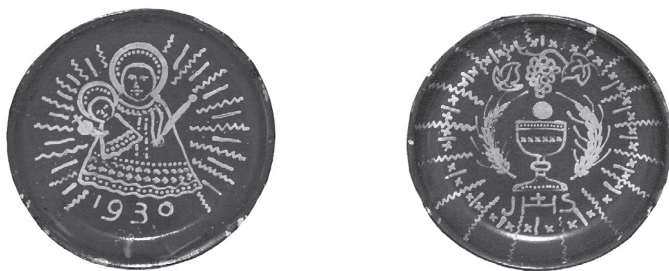
¹⁸ Vir: Marija Kočar, digitalni zapis D 15 – Plečnikova cerkev, 8. 9. 2007, Bogojina.

slikaval. Jaz sem že verjetno hodila v šolo, ali pa tudi ne; jaz se dobro spominjam, da je Bajlec to tu delal.«¹⁸

Veliki krožniki imajo motive s sakralno vsebino (*palma s plameno-čo zvezdo* – zvezda repatica, ki je kazala trem kraljem pot do Betlehema, kjer se je Jezus rodil; *JHS* – Jezus Kristus Odrešenik; *MARIA AVE* – pozdravljena, Marija; *krona* – Kristusova krona (!?) simbolizira njegovo navzočnost, kajti Kristus je kot krona na glavi izvoljenih¹⁹; *ΑΧΡΩ* – prvi dve črki besede Kristus v grščini, torej X in P, pri čemer P seka X kot navpična os, ter A kot alfa in omega, kar pomeni, da je Kristus začetek in konec ustvarjalnega razvoja, točka alfa in točka omega²⁰). Ostali motivi so: letnica 1931, križci, krogi ... motivi, narisani natančno in prostoročno s čopičem. Krožniki so v zeleni, sivi, temni in svetlo rjavi glazuri, poslikani z rjavo, belo, črno barvo.

JOŽE PLEČNIK (1872–1957)?

»Samo *oltarsko Svestvo* (op. monštranco) pa Marijo (op. Marijo z detetom) je narisal Plečnik. Želel je, da njegovih krožnikov ne obe-sijo pred oltar. Hotel je, da se vidi lončarjevo delo. Barvo krožnikov

Plečnikova (?) poslikava krožnika. Foto: Fototeka Pokrajinskega muzeja Murska Sobota

je določil Plečnik tako, da je naročil vse vrste barve – tako, kot so v naravi različne rože.«²¹

To sta dva velika krožnika s sakralno vsebino; v rjavi glazuri, risana z belo barvo ter prostoročno s čopičem. Marija in monštranca sta natančno in polno izrisana, krožnika sta zapolnjena z vzorci (črtice, valovnice, križci). Krožnik Marije z detetom ima letnico 1930.

¹⁹ Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, Slovar simbolov, Ljubljana 1993, str. 288.

²⁰ Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, Slovar simbolov, Ljubljana 1993, str. 274.

²¹ Vir: Marija Kočar, digitalni zapis D 15 – Plečnikova cerkev, 8. 9. 2007, Bogojina.

LONČARJEVI HČERKI MARIJA IN ANGELA?

»Male krožnike sva pa tudi midve s sestro poslikavali. Risali smo z lončeno bučko – *malo pütrico* ... Bajlec je malo *škrabnil*, pa *ta porinil*: 'Zaj to delajte.' Midve sva male krožnike poslikavali; oče nama je dal male krožnike, naj pomagava in se učiva, Plečnik pa je tudi rekel, naj riševa. Tisto, kar sva midve narisali, sva iz glave narisali, sem pa tja je Plečnik pogledal, oče pa naju je popravljal. Tisti najini mali krožniki visijo na strani spovednic.«²²

Angelina in Marijina (?) poslikava krožnika.
Foto: Fototeka Pokrajinskega muzeja
Murska Sobota

Ti mali krožniki različnih barv, pritrjeni na levi strani poleg spovednic, so poslikani prostoročno s čopičem, poslikava je okorna, otroška. To so sakralni (AVE), rastlinski in geometrijski motivi, podobni, kot na drugih krožnikih. Deklici sta motive verjetno gledali in prerisovali z drugih, že poslikanih krožnikov, ki so se sušili na dvorišču lončarja Rožmana.

Kdo je lončarju svetoval vzorce na krožnikih?

Franc/Ferko Bajlec, Jože Plečnik, Vilko Novak ali sam lončar?

VILKO NOVAK²³

»Škoda, da profesorja Novaka ni več med nami, saj je bil pomemben člen med lončarji in Plečnikom, ki sem ga tudi osebno poznal, saj sem kot otrok nosil k njemu večkrat na teden pošto mojega strica, s katerim sta bila prijatelja. S profesorjem Novakom sva veliko govorila o delu lončarjev za bogojansko cerkev in povedal mi je, da je bil on (torej Novak) tisti, ki se je z njimi dogovarjal glede ornamentike. Tu menda Plečnik ni ničesar sugeriral oziroma predpisoval. Toliko na kratko ...«²⁴

²² Vir: Marija Kočar in Angela Rožman, digitalni zapis D 15 – Plečnikova cerkev, 8. 9. 2007, Bogojina.

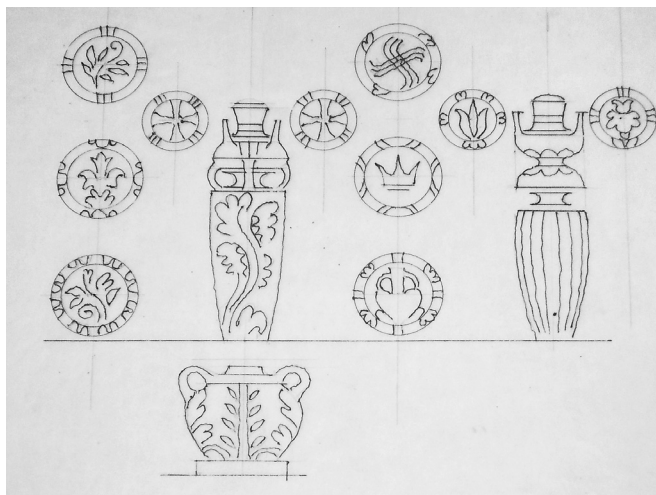
²³ Vilko Novak (1909–2005) je bil nečak župnika Ivana Baše, etnolog, slavist in prevajalec, Beltinčan.

²⁴ Vir: prof. Janez Bogataj, elektronska pošta, 8. 10. 2007.

OLTAR CERKVE

ČRNO ŽGANE AMFORE

Arhitekturni muzej v Ljubljani hrani skico velikega oltarja (z datumom 15. maj 1952) in skico lončevine za glavni oltar, ki ju je pripravil Plečnik župniku Jožetu Gjuranu. Isti župnik v pismu govori

o težavah, ki so jih imeli z dvema »prebokastima« vazama, predvsem pa z velikimi vazami. Ne govori pa, kateri lončar je imel težave z izdelavo vaz.

Trije tipi vaz na oltarju cerkve ter Plečnikova skica.
Foto: Fototeka Pokrajinskega muzeja Murska Sobota

Po pripovedovanju Kristine Ošlaj je »vse amfore za cerkev« izdelal njen pokojni mož, lončar Jožef Ošlaj (1924–1986), po domače *Tratnjekov Joužek*.²⁵

»Tratnjek je delal črne vaze, drugo ne. Oče bi jih tudi delal, samo ni črno žgal.«²⁶ Lončar Jožef Ošlaj je v prvi polovici 50. let 20. stoletja izdelal tri tipe vaz – šest vaz, (po dve enaki), ki krasijo oltar cerkve. Največji vazi, ki stojita na tleh pred oltarjem, sta verjetno izdelani po predlogi, ki jo je narisal Plečnik, za ostali amfori pa je lončar najbrž tudi dobil nasvet, kako ju oblikovati. Ker so štiri obokaste vaze precej visoke, so izdelane na lončarskem vretenu iz več delov, ki so spojeni.

GLAZIRANI VRČI

»Vrče na oltarju je izdelal naš oče. Po Gjuranovem naročilu 12 kosov – kot v Kani Galileji. To je Plečnik določil. Gjuran je povedal, kakšni naj bodo; oče jih je napravil po svoje – kakor je znal napraviti, tako je napravil. Gjuran jih je nesel kazat Plečniku v Ljubljano. Potrebno bi bilo na ročaje vrčev napraviti rože iz ilovice, vendar oče ni hotel. Odločil se je za lažji način, ker za vrče ni dobil nič plačano.«²⁷

12 svetlo rjavo glaziranih vrčev visi na zgornjem delu oltarja. Gre za tri različne oblike: z dvema ročajema, z enim ročajem in lonec/vrč brez ročaja.

OSTALO OKRASJE

LONČENE LUČI

»Stranske luči je tudi delal oče. To je Plečnik zapovedal, pa je mojemu očetu prišel povedat, kako jih mora izdelati. Tako je napravil lestenelec kot eno skledo, s pokrivačem in luknjastim križem, noter pa vstavil žarnico. Verjetno to ni dobro svetilo, pa so dali izdelati nove luči. Luči je bilo toliko kot Kristusovih postaj.«²⁸

Lončene luči lončarja Rožmana danes ne krasijo cerkve.

KRISTUS NA PROČELJU CERKVE

Kip Kristusa na pročelju cerkve so žgali v Filovcih – lončar Jožef Ošlaj (1924–1986), po domače *Tratnjekov Joužek*. »Župnik Gjuran so

²⁵ Vir: Kristina Ošlaj, rojena 1925, terenski zapiski, 11. 8. 2006, Filovci.

²⁶ Vir: Angela Rožman, terenski zapiski, 4. 6. 2006, Bogojina.

²⁷ Vir: Marija Kočar in Angela Rožman, digitalni zapis D 15 – Plečnikova cerkev, 8. 9. 2007, Bogojina.

²⁸ Vir: Angela Rožman, digitalni zapis D 15 – Plečnikova cerkev, 8. 9. 2007, Bogojina.

prišli z Ljubljancanom (op. Jože Lapuh) in prosili, če bi moj mož napravil Kristusa. Ljubljancan in mož sta oblikovala Kristusa v župnijskem gospodarskem objektu v Bogojini, iz lesa sta naredila kalup, v katerega sta oblikovala votel kip. K nam so ga pripeljali na vozu in ga potisnili v peč ter ga žgali tri dni. Moralo se je počasi žgati, da ne bi kip razpokal. Lončar Anton Črnela (1932–1970), po domače *Črnelčin Tonči*, je pomagal žgati; ponoči je nosil drva. Župnik Gjurran pa so jima nosili vino. En voz zemlje je šlo v Kristusa; ko so ga oblikovali, je precej ilovice odpadlo.«²⁹

»Kristusa je pa filovski lončar (op. Ošlaj) žgal, ker takrat ni bilo več Loperta pa ne mojega očeta.«³⁰

ANGELA NA OLTARJU

»Na vozu smo peljali angela v cerkev, Jože Lopert³¹ je pa držal *rut*, eden je pa pri angeloma na vozu sedel in pazil, da ne padeta dol. Angela je oče žgal kasneje kot krožnike, ko je bil oltar že napravljen dve, tri leta, ko sta se delala angela, jaz sem bila že poročena. Trije angeli so bili izdelani. Lopertu je moj oče zmlle ilovico in so mu jo sosedje odpeljali na dom, potem so angele pripeljali nazaj, da jih je moj oče zažgal.« Angela sta bila verjetno končana leta 1952 in z žganjem angelov so bile velike težave.³²

ČRNO ŽGANE AMFORE IN LJUBLJANSKO TRGOVSKO PODJETJE DOM

Ali gre za Plečnikov vpliv, da so črno žgane amfore postale odlično prodajno blago ljubljanskega trgovskega podjetja Dom?

Črno žgane amfore oziroma vaze z dvema ročajema so začeli prekmurski lončarji izdelovati šele po drugi svetovni vojni. Črno žganih amfor so največ izdelali filovski lončarji (Jožef Baligač, Jožef Ošlaj, Alojz Bojnc in drugi) ter tešanovski lončar (Franc Bauman). Pred letom 1960 jih še niso množično izdelovali.

²⁹ Vir: Kristina Ošlaj, rojena 1925, terenski zapiski, 11. 8. 2006, Filovci.

³⁰ Vir: Angela Rožman, terenski zapiski, 8. 8. 2007, Bogojina.

Zakaj je Kristusa žgal filovski lončar Jožef Ošlaj, se ne ve, verjetno zato, ker je v 50. letih 20. stoletja za oltar že izdelal in zažgal vaze, pa so Kristusa dali tudi njemu v žganje. Tistega leta sta tako živela še lončar Martin Rožman kot Jože Lopert; Rožman verjetno takrat ni več delal, saj govori Angela o tem, da približno 15 do 20 let pred smrtjo ni več lončaril, ali pa ni imel dovolj velike peči za velikega Kristusa (saj je manjša angela v 50. letih 20. stoletja za oltar žgal on!), Lopert pa tako in tako verjetno ni znal in mogel žgati sam lončevine.

³¹ Domači kipar iz Bogojine Jože Lopert (1920–2002).

³² Vir: Marija Kočar in Angela Rožman, digitalni zapis D 15 – Plečnikova cerkev, 8. 9. 2007, Bogojina; Peter Krečič, Bogojina, Murska Sobota 1997, Alenka Lopert Loborec, Moj oče Jože Lopert – njegovo življenje in likovno delo, v: Košičevi dnevi XIV, 2002.

Ljubljansko podjetje Dom³³ je nastalo takoj po drugi svetovni vojni, da bi tržilo predvsem domače rokodelske in umetnostne izdelke, izvažalo pa jih je v republike nekdanje Jugoslavije in na ameriške trge. Ko so po vojni ljubljanskemu lectarju Robertu Freyerju in njegovi družini nacionalizirali premoženje in lectarijo, se je zaposlil v podjetju Dom. Sorodniki pokojnih filovskih lončarjev se ga spominjajo kot *Frajerja*, ki je hodil do lončarjev in naročeval črno žgane izdelke, predvsem vaze; od lončarjev je prevzemal izdelke, z njimi komuniciral in dajal naročila. Lectarjeva družina, posebno Robert Freyer, je dobro poznala Jožeta Plečnika, zanje je izdelal pohištvo za lectarijo³⁴. Ker je dobro poznal Plečnika, je najbrž tudi dobro poznal bogojansko cerkev in okrasje na oltarju, predvsem dve črno žgani amfori, narejeni leta 1952. Prav tako je dobro poznal potrebe trga in verjetno je bil on tisti, ki je začel naročati izdelave »kopij« Plečnikovih amfor filovskim in tešanovskim lončarjem; on je bil tisti, ki je lončarju, vsaj na začetku, določil obliko amfor. Nekateri sorodniki pokojnih filovskih lončarjev se spominjajo, da ni imel nobenih skic, drugi pa, da je lončarju narisal skico amfore. Na žalost skice niso ohranjene, žena pokojnega lončarja Franca Baumana iz Tešanovcev pa hrani skice amfor, ki jih je risal lončar. Roberta Freyerja so po upokojitvi nasledili drugi, ki pa so samo nadaljevali že utečeno delo. Sicer pa pred letom 1960 tudi ni bilo potreb po izdelovanju okrasnih vaz/amfor, saj so lončarji za vsakdanje potrebe izdelovali uporabno posodje (in igrače). Ker je Plečnik pri delu črpal ideje iz antike, je obliko amfor uporabil za okras oltarja cerkve. Večja verjetnost je, da je amfore³⁵ poznal Plečnik, ne pa prekmurski lončarji, ki bi sami od sebe začeli uporabljati in izdelovati takšno obliko vaz. Različno oblikovane črno žgane amfore/vaze so se odlično prodajale in prinašale dober zaslužek prekmurskim lončarjem neke do 1992. leta.³⁶

³³ Ljubljansko »proizvodno in trgovsko podjetje za domačo in umetno obrt Dom je bilo ustanovljeno marca 1946«. Ukvarjalo se je s prodajo izdelkov domače in umetnostne obrti širokega razpona: od ročnih maloserijskih ali celo unikatnih izdelkov do obrtniških in industrijskih izdelkov umetniškega oblikovanja. Svoje izdelke je podjetje kupovalo po vsej Sloveniji in takratni Jugoslaviji ter jih izvažalo na zahodnoevropska in ameriška tržišča. Podjetje je na začetku 90. let 20. stoletja prišlo v zasebne roke, s tem pa se je tudi zmanjšala prodaja domačih izdelkov domače in umetnostne obrti.

³⁴ Danes je lectarija restavrirana in razstavljena v Slovenskem etnografskem muzeju v Ljubljani.

³⁵ Večji antični trebušasti vrč z daljšim ozkim vratom in dvema ročajema, narejen iz keramike. Namenjena je bila predvsem shranjevanju in prevažanju tekočin (vina, olja, omak), redkeje za sipki tovor. Na njej so bili navadno s čopičem napisani podatki o vrsti blaga. Amfora se je pojavila v začetku 1. tisočletja pr. n. št. v Sredozemlju, pri Grkih in Rimljanih je bila najpogostejša posoda za prevoz. (Slovenski veliki leksikon, A–G, Ljubljana 2003, str. 57)

³⁶ Vir: Angela Rožman, terenski zapiski, 8. 8. 2006, Bogojina; Kristina Oslaj, terenski zapiski, 11. 8. 2006, Filovci; Agata Freyer Majaron, rojena 1945, Ljubljana, telefonski pogovor, julij 2006.

2. Drugi rokodelci/delavci/mojstri pri gradnji cerkve

MARTIN HORVAT (1896–1973)

Bil je zidarski mojster – *palir* pri gradnji cerkve in zaposlen pri stavbeniku Mesariču. Baša zapiše v kroniko l. 1925: »G. Plečnik je bil izven sebe, ka se je posrečilo se tak, kak si je zamislil. Palira obino (op. ob-jel), mu je dal 100 din.« Plečnik pa piše bratu jeseni 1925: »Zidarsko delo je tam primeroma prav lepo. Izvrševal jo je neki polir – rojak, silno vesten, inteligen ten in neskažen ...«³⁷

Hčerka pokojnega zidarskega mojstra hrani tudi originalno pi-smo – izjavo, ki ga je napisal Plečnikov učenec Tomažič, podpisan pa je tudi Plečnik. Vsebina pisma:

Izjava

Pri stavbi nove in adaptaciji stare cerkve v Bogojini so se vsa dela iz-vrševala od početka do konca pod nadzorstvom polirja gospoda Martina Horvath-a. !: Stavbeno podjetje: Mesarič v Murski Soboti. :/ Podpisani vodja omenjene stavbe izjavljam, da se je izkazal g. Horvath vseskozi kot izredno pošten in nenavadno vesten polir, dostojnega in prijetnega vedenja napram delavstvu in vodstvu stavbe. Občevanje z njim mi ostane v naj-lepšem spominu.

Ljubljana, 10. aprila 1928. Tomažič ing. arh.

Soglašam popolnoma z izjavo kol. g. arh. Fr. Tomažiča. Gospoda Mart. Horvatha priporočam kar najtopleje.

10. IV. 28 J. Plečnik

Vaščani so sami izdelovali opeko za gradnjo cerkve, darovali so tudi les za ostrešje. Angela in Marija se spominjata, da so ženske po lestvi na glavah nosile v škafih malto in opeko, podloženo s svit-kom, zidarjem na vrh.³⁸

Oltar je izdelal mizar Jožef Petek (1922–1994) iz Bogojine; stebri na oltarju so borovi oziroma smrekovi, obloga je hrastova.³⁹

Kipar Jože Lopert iz Bogojine je izdelal angela na oltarju.

³⁷ Vir: Bernarda Goršak, rojena Horvat leta 1940, digitalni zapis D 16, 25. 9. 2007; Peter Krečič, Bogojina, Murska Sobo-ta 1997.

³⁸ Vir: Marija Kočar in Angela Rožman, digitalni zapis D 15 – Plečnikova cerkev, 8. 9. 2007, Bogojina.

³⁹ Vir: Jože Petek, Bogojina, telefonski pogovor, september 2007.

SKLEP

Martin Rožman iz Bogojine in Jožef Ošlaj iz Filovcev sta lončarja, ki sta izdelala lončevino za bogojansko cerkev. Mogoče je, da je Plečnik leta 1924, ko je videl lončarje in njihove izdelke na sejmu v Dobrovniku, res poskusil pritegniti več lončarjev, vendar zaradi različnih okoliščin – predvsem pa, ker vsi niso bili veščji in kos navodilom in željam arhitekta Plečnika – niso hoteli sodelovati.

Krožnike za strop cerkve je izdelal Martin Rožman leta 1930; še vedno pa ostaja vprašanje: čigava je ideja vzorcev na lončenih krožnikih in kdo vse je krožnike poslikaval: M. Rožman, J. Plečnik, F. Bajlec, V. Novak ali ...? Tistih, ki bi najbolje vedeli natančno pojasniti nastanek vzorcev, ni več; in vse, kar počnemo, so le ugibanja. Tudi ta prispevek je eden možnih odgovorov, nikakor pa ni in ne more biti dokončni odgovor na Plečnikove skrivnosti in simbole ter o vseh tistih (pokojnih) domačinih, ki so sodelovali pri gradnji in okraševanju cerkve Gospodovega vnebohoda v Bogojini.

LITERATURA IN VIRI:

- Jože Smej, Psalmi vaškega župnika, Mohorjeva družba, 1992.
Peter Krečič, Bogojina, Pomurska založba, 1997
Jelka Pšajd, Plečnik in dela prekmurskih lončarjev v bogojanski cerkvi, v: Košičevi dnevi XIX, Bogojina 2007.
Pismo Ferka Bajleca Plečniku (kopija), 5. avgust 1930, hrani NUK, zapuščina Vilka Novaka.
Novine, 1930.
Janez Bogataj, 40 let podjetja Dom, Ljubljana 1986.
Jelka Pšajd, Zbirka lončenih izdelkov v Lončarski vasi Filovci, v: Zbornik soboškega muzeja, 9–10, Pokrajinski muzej Murska Sobota, 2007.
Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, Slovar simbolov, Ljubljana 1993.
Slovenski veliki leksikon, A–G, Ljubljana 2003.
Luc Menaše, Svetovni biografski leksikon, Ljubljana 1994.
Jože Gregorc, Srečanja s profesorjem Janezom Mežanom, v: zloženska razstave Janez Mežan 1897–1997, Pokrajinski muzej Murska Sobota, 1997.
Alenka Lopert Loborec, Moj oče Jože Lopert – njegovo življenje in likovno delo, v: Košičevi dnevi XIV, 2002.

PRIPOVEDOVALKE IN PRIPOVEDOVALCI

- Bernarda Goršak, rojena 1940., Beltinci
Marija Kočar, rojena 1925., Bogojina

Angela Rožman, rojena 1926., Bogojina
prof. Janez Bogataj, Ljubljana
Kristina Ošlaj, rojena 1925., Filovci
Agata Freyer Majaron, rojena 1945., Ljubljana
Jože Petek, Bogojina

JELKA PŠAJD

PLEČNIK AND THE WORK OF POTTERS (AND OTHER
CRAFTSMEN) FROM PREKMURJE IN THE CHURCH IN
BOGOJINA

Martin Rožman from Bogojina and Jožef Ošlaj from Filovec are two potters that made the pottery for the church in Bogojina. It is possible that Plečnik, having seen potters and their products at a fair in Dobrovnik in 1924, wanted to recruit more potters. However, they declined the offer due to various circumstances, mainly because they were not up to Plečnik's instructions and requests.

The plates for the church's ceiling were made by Martin Rožman in 1930; but the questions who designed the plate patterns and who painted them still remain unanswered: was it Rožman, Plečnik, Bajlec, Novak, or someone else? Those who could tell most about the creation of the patterns are no longer alive; we can thus only make more or less accurate speculations. This article too is just one of the possible answers and by no means the definite solution either to Plečnik's mysteries and symbols or to the identity of all those (deceased) local people who helped build and ornament the church in Bogojina.

MAJDA LADIČ

TELOVADNO DRUŠTVO OREL ŽIŽKI

O telovadnih društvih Orel in Sokol je bilo zaslediti kar precej raziskav, objavljenih v različnih publikacijah. Kot prvo društvo Orel v Prekmurju so se do zdaj omenjali orli iz Bogojine, ustanovljeni leta 1920. Sama pa sem pri raziskovanju tovrstnega društva v Žižkih na terenu našla fotografijo, ki dokazuje, da je bilo Telovadno društvo Orel Žižki ustanovljeno leta 1919. Fotografija je bila posneta ob praznovanju desetletnice delovanja društva.

Člani telovadnega društva Orel ob 10-letnici

Z orlovsko obliko dejavnosti so se v Žižkih najprej ukvarjale učiteljice-šolske sestre, in to še preden je bilo društvo uradno ustano-

vljeno. Zasluge za to ima tudi črenšovski kaplan Štefan Bakan. Uradno je bilo društvo ustanovljeno decembra 1919 v hiši Martina Žerdina, trgovca in mizarja. Navzoči so bili Štefan Zver, Štefan Fratar, Albert Žerdin, Kazimir Žerdin, Avgust in Karol Žižek, Matija Koštrica in še nekaj vaščanov, ki so se zanimali za telovadbo in kulturo. Prvi predsednik društva je bil Martin Žerdin. Na začetku je društvo štel približno 29 telovadcev in 18 podpornih članov, predvsem kmečkih fantov in moških, pozneje so se jim pridružila tudi dekleta.

Slika 2: Orlice, članice telovadnega društva Žižki

Pri Orlu v Žižkih so sodelovali tudi fantje iz Odrancev, Gornje in Dolnje Bistrice, Črenšovcev in Trnja. V vsaki vasi je bil torej odsek, vsi pa so bili združeni v srenjo Žižki, ki je spadala pod ljutomersko okrožje. V Prekmurju so telovadna društva nastajala po priključitvi k državi SHS, saj so bila pod madžarsko oblastjo prepovedana.

DELOVANJE ORLOVSKEGA ODSEKA ŽIŽKI

Člani društva so se sestajali tedensko in se pogovarjali o nalogah in delu društva, poslušali predavanja gostov ali domačih dijakov, brali iz društvenega mesečnika *Mladost*, ki je imel vzgojni in poučni značaj, vanj je pisal tudi pisatelj Ivan Pregelj. V časopisu so fantje objavljali tudi prispevke o svojem delu. Vse to branje je mladino

nedvomno vzgajalo tudi v narodni zavesti, saj ti prvi orli še niso obiskovali slovenske šole.

Posebna stran njihovega delovanja je bilo javno nastopanje. Orli so vestno telovadili in se velikokrat predstavili na raznih prireditvah, tako da jih je veliko ljudi dobro poznalo. Strumno korakanje in zlasti telovadba sta pripomogla, da so se laže navadili življenja pri vojaki. Ko so odslužili vojaščino, pa so z novimi izkušnjami pomagali in prednjačili v društvenem telovadnem nastopanju.

Telovadni nastop orlov

Odsek je nastopil tudi na proščenju, ko so po vsej vasi korakali k maši. Na podobne nastope so hodili tudi v sosednje vasi. Sodelovali so tudi pri velikonočni in telovski procesiji. Na dan proščenja, po večernici, so imeli še telovadni nastop. Nastopali so na šolskem dvorišču ali na travniku zunaj vasi, ki jim ga je odstopil vaški predsednik Jožef Koštrca. Na začetku so nastopali le s prostimi vajami, ki so jih spremljali s petjem. Za vaščane je bil vsak tak nastop ali povorka po vasi velik dogodek, pravo gledališče. Sodelovali so tudi pri pogrebi otrok in članov društva.

Orli so imeli tudi svoje dneve ob pomembnejših praznikih in takrat so tudi sprejemali nove člane, ki so morali izpolnjevati posebne pogoje.

Pomembnejši orlovski prazniki so bili:

- 19. marec, ob godu sv. Jožefa,
- 29. junij, ko je god sv. Petra in Pavla,
- ob veliki noči, ko so stražili pri grobu Jezusa v cerkvi.

Včasih se je nastopa udeležil tudi bratski odsek iz kakega oddaljenega kraja Slovenije. Na suknjiču so imeli narodni trak z napisom imena svojega kraja.

Druga oblika javnega delovanja in nastopanja je bila prirejanje gledaliških iger, najprej v šolskem razredu, ko pa je bilo gledalcev več, na skednjih. Prva uprizorjena igra je bila Trije tički. Besedilo je bilo objavljeno v verskem listu Marijin list. Čeprav je bila igra preprosta, so znali z okrasitvijo prostora in spretnim režiranjem zbuditi resnično

Člani društva so se udeleževali tudi redovnih vaj, kjer naj bi se naučili reda in discipline ter obogatili svoje versko življenje.

gledališko razpoloženje, čeprav so bili igralci še nerodni. Na skednjih se je zbralo mnogo ljudi in ob gledanju iger ni manjkalo solza.

Zelo pomembna je bila tudi knjižnica, ki so jo začeli ustanavljati v vasi, zelo razširjene knjige Mohorjeve družbe in tisk v domačem narečju. Žal o obsegu in razvoju knjižnice, ki je bila pozneje last fantovskega odseka, ter njeni usodi med madžarsko zasedbo nimamo podatkov.

Orli so imeli tudi večje javne nastope, ki so jih imenovali tabori. Eden takih je bil za cerkvijo v Črenšovcih, na sejmišču, in se ga je udeležil tudi dr. Anton Korošec. Na sporedu so bile obvezne skupinske vaje fantov in deklet, ki so zapele tudi venček narodnih pesmi Nebo žari.

Avgusta 1929 so se udeležili velikega tabora v Beltincih s prostimi vajami na bradlji in drogu ter štafeto 4 x 100 metrov. Podoben tabor je bil tudi v Bogojini, tam so nastopili na orodju. Člani in članice so sodelovali tudi na množičnem shodu orlov na stadionu v Ljubljani in Mariboru. V bližnje vasi so se podali peš ali s kolesi, v Maribor in Ljubljano pa so se peljali s tovornjakom. Zanje je bil to velik dogodek, pravi izlet.

V Žižkih so bile možnosti za telovadbo zelo skromne, saj v zimskem času niso imeli kje telovaditi, primanjkovalo jim je tudi orodja.

Orli in sokoli so se velikokrat tudi prerekali in nemalokrat stekli na vaških veselicah.

Prireditev ob orlovskem prazniku v Črenšovcih

ORLOVSKA UNIFORMA IN KROJ

Na začetku delovanja so si kroje morali sposoditi, pozneje so si jih že kupili z denarjem, prisluženim z igranjem iger in na veselicah. Kroj je bil sestavljen iz sivih hlač, rdeče srajce, suknjiča enake sive barve, ki je bil s trakom obešen čez levo ramo, iz čepice, ki je imela črn obod, zgornji del je bil rdeč, ob strani je bilo zataknjeno pero. Naraščajniki so imeli navadne bele srajce in enake čepice, le da so imeli namesto peresa spredaj pokončen bel čop. Tudi orlice so imele svoje kroje: navadno krilo, belo bluzo, bogato vezeno s sloven-

skimi motivi. Čez kroj so nosile modro pelerino. Orlovski telovadni kroj pa je bil moder triko z rdeče-belim pasom, bela, rdeče obrobljena majica in usnjeni telovadni copati. V začetku je bilo glede telovadnega kroja za dekleta nekaj pomislekov, saj se ni spodobilo, da bi dekleta telovadila v dresih. Vendar to ni trajalo dolgo, saj so se jih ljudje sčasoma navadili.

Žižkovski orli na tekmi

ZADNJI NASTOPI IN UKINITEV ORLA

Z letom 1929 in s tem kraljevo diktatura, ki v strankarskem in društvenem življenju celotne države nastal velik prepih. Kralj je izdal zakon o prepovedi političnih strank z verskim značajem in med njimi so bili tudi orli. Razpuščeni so bili 5. decembra 1929, da se ne bi krepila narodna zavest Slovencev. Od takrat je bila edina tovrstna dovoljena organizacija Sokol Kraljevine Jugoslavije.

V Žižkih je bilo 27. avgusta 1927 ustanovljeno tudi Katoliško prosvetno društvo, ki je prevzelo kulturno delo v vasi. Tudi to je bilo leta 1929 prepovedano. Po pripovedi vaščanov je ta odlok zelo prizadel člane in kulturno delo v vasi. Še zadnjič so se zbrali na vadbišču in priredili nastop s petjem, zvečer pa so se fantje zbrali sredi vasi in zapeli Oj, zdaj gremo, nazaj še pridemo. Ljudje so s solzami poslušali žalostne pesmi mladih fantov. Ena od pesmi, ki so jih orli prepevali ob srečanjih:

MI SMO ORLI

*Mi smo orli, mlada četa,
urno stopimo v korak!
Kvišku mlada srca vneta,
bodi naš pogum krepak!*

*Krepko dvignimo desnico,
čuj nebesni nas vladar!
Za načela in pravico
vse žrtvujemo vsigdar!*

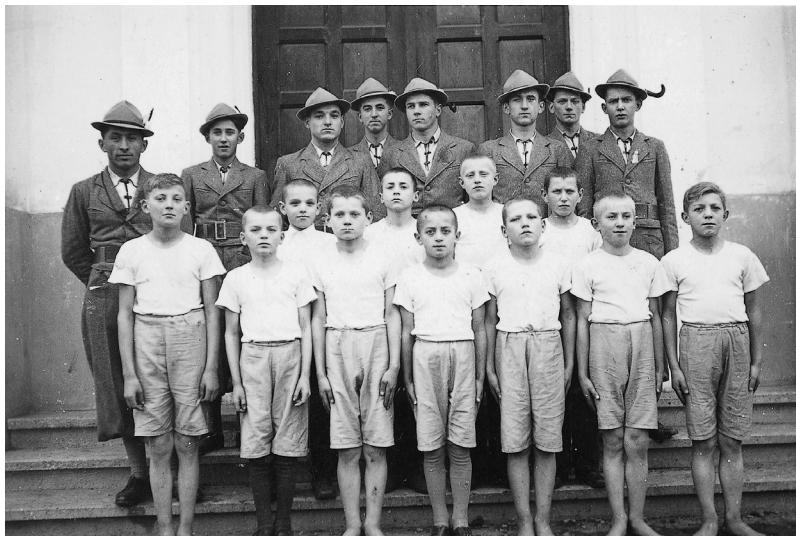

Člani fantovskega odseka

KULTURNO-PROSVETNO DRUŠTVO

Ko je bila Katoliška prosvetna zveza znova dovoljena, sta pod njenim okriljem v Žižkih začela delovati naslednika Orla – fantovski odsek in dekliški krožek. Ker je bila orlovska uniforma močno podobna sokolski, so si zdaj omislili novo: sive pumparice, siv kratek jopič, ki je imel ovratnik z zavihki. Jopič je bil opasan s širokim pasom. Namesto čepice so imeli siv klobuk s krajci, pleteno vrstico in peresom. Pod jopičem so nosili rdečo srajco, obuti pa so bili v nizke črne čevlje in sive dokolenke.

Delovanje fantovskih odsekov je bilo podobno kot prej orlovsko. Člani so lahko bili tudi zdaj le verni, pošteni in nealkoholiki. Sprejemali so jih vse leto.

Člani fantovskega odseka z naraščajniki

SKLEP

Sokoli in orli so vzgajali številne rodove mladih Slovencev v domoljubju, narodni zavesti, s telovadbo pa za zdravo življenje in tekmovalnost. Prav oni so bili tisti, ki so prvi ponesli ime Slovenije po Evropi. Na vaseh so bili velikokrat edini, ki so poskrbeli za kulturno in družabno življenje ljudi in si s tem zaslužili spoštovanje in ugled. Kljub slabim možnostim za telovadbo so se trudili in velikokrat dosegli lepe rezultate.

LITERATURA IN VIRI

Franc Tement, Šolske sestre, zbornik, Žižki 1995.
Novine, glasilo, Črenšovci, 1920.
Mladost, glasilo slovenskih Orlov, 1929.
Stopinje, glasilo Pastoralnega društva, M. Sobota, 1983.

INFORMATORJI

Anton Horvat, upokojenec, Črenšovci
Anton Čurič, Upokojeni kmetovalec, Žižki
Elemir Zver, upokojenec, Trnje
Jožef Plej, upokojenec, Črenšovci
Jožef Horvat, upokojeni zidar, Žižki

MAJDA LADIČ

GYMNASTICS ASSOCIATION OREL IN ŽIŽKI

The Sokol (falcon) and Orel (eagle) gymnastics associations fostered patriotism and national awareness amongst many generations of young Slovenians and promoted a healthy lifestyle and competitiveness through gymnastics. They were the first to make the name Slovenia known in Europe. In villages these associations were often the only organisers of cultural and social events, which earned them a great deal of respect and reputation among the people. Despite poor conditions for training, they did their best and often achieved good results.

A gymnastics association Orel was established in Žižki in 1919. The first ones who organised physical training, even before the association was formed, were female teachers – school sisters. Credit for that goes to the curate Štefan Bakan from Črenšovci. The article describes the activities of the aforementioned association.

METKA FUJS

KRATEK PREGLED ZGODOVINE SOBOTE¹

Naše vedenje o tem, kako atraktivno za poselitev je bilo območje današnje Murske Sobote in njene okolice v zgodovini, se po zaslugi arheoloških izkopavanj v zadnjem času spreminja skoraj iz dneva v dan. Branko Kerman je še leta 1996 zapisal, da je »arheološka preteklost Sobote zavita v temo, ker v mestu do takrat ni bilo odkritih najdb, ki bi nam kaj več povedale o načinu življenja v preteklosti«. ² Najstarejša arheološka najdba je bil rimski nagrobnik, najden ob zidavi rimskokatoliške cerkve leta 1910³, o rimski cesti in najdbi rimskih novcev pa so nam pričali le posredni pisni viri. Rekonstrukcijo srednjeveške podobe mesta je bilo možno narediti prek zgodovinskih virov, le fragmentarno pa so jo potrdila arheološka izkopavanja ob obnovi gradu in parka.⁴ Tako smo se šele pred kratkim nehali spraševati, kdaj se je Murska Sobota razvila v regionalno središče, saj so prav izkopavanja, ki so potekala na trasi nove avtoceste in v njeni neposredni okolici v zadnjem desetletju, pokazala, da je bilo območje zanimivo za naselitev v vseh arheoloških obdobjih oziroma vse do danes. Čeprav so se razlogi priseljevanja z urbanizacijo in razvojem gospodarskih in drugih javnih ustanov v novem veku bistveno spremenili, so jih od nekdanj opredeljevale naravne danosti in

¹ Za ta prispevek v Zborniku soboškega muzeja sem se odločila predvsem zato, da bi vsi, ki iščejo osnovne podatke o zgodovini mesta za različne namene (šolske, turistične, projektne), našli te strnjene na enem mestu – dokler jim Murska Sobota ne bo znala ponuditi celovite monografije, kakršne imajo mnogi, po svoji zgodovini in upravnem pomenu bistveno manj pomembna mesta in kraji. Kratki pregled skozi najpomembnejšo literaturo in vire je bil najprej zapisan kot uvodni prispevek v kulturno-zgodovinski simpozij Modinci leta 2003 v Murski Soboti. Ker je bil prispevek objavljen v zborniku simpozija v nemščini in ker se ga tudi sicer skoraj ne da dobiti, sem se v soglasju z urednikom odločila, da prispevek, nekoliko posodobljen in prirejen, objavim še enkrat.

² Branko Kerman, *Arheološka podoba Sobote, Separatio, Murska Sobota* 1996, 10.

³ Branko Kerman, *Dve antični nagrobni steli iz Sobote*, Zbornik soboškega muzeja 2, Murska Sobota 1992, 9–11.

⁴ Branko Kerman, *gl. op. 1*, 10–13.

z njimi povezane komunikacijske možnosti. Bogata arheološka najdišča od poznega neolitika v 4. tisočletju pr. n. št., ko je tudi naše območje zajela velika indoevropska selitev, prek bakrene, bronaste, železne in rimske dobe do prve slovanske poselitve v poznem 6. stoletju n. št. nam pričajo o neprekinjenem poseljevanju južnih obrobij današnjega mesta.⁵

Prav s slovansko poselitvijo pa naj bi bilo, kot ugotavlja Ivan Zelko, povezano tudi ime mesta – Sobota. Tako kot številna enaka imena na območju prvotne slovanske naselitve na današnjem Madžarskem ali Slovaškem naj bi izviralo iz osebnega imena Sabota

*Pitos iz starejše
železne dobe
z najdišča Kotare – baza
pri Murski Soboti*

(sabbatum).⁶ V najstarejših ohranjenih dokumentih iz 14. stoletja se pojavlja z dodatkom Mura in imenskimi oblikami -zombata, -zumbata, -zumbota, -zombotha, -sombatha, ki se v 15. stoletju spremeni v -shombath, -zombathya ali v 17. stoletju v obliko -szombat; v 18. in 19. stoletju pa celo ponovno zasledimo oblike brez pridevnika Mura (Murai, Muray), in sicer Szobota, Szobotha, Sobotha, kar je sa-

⁵ Odkopane kulture Prekmurja, Arheološka razstava – Pokrajinski muzej Murska Sobota, december 2002– februar 2003, Delo – priloga (avtorji: Irena Šavel, Branko Kerman, Mitja Guštin, Georg Tiefengraber, Ivan Tušek, Matjaž Novšak, Bojan Djurić); Zgodnji Slovani, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 2002 (ur. Mitja Guštin), Prekmurje (avtorji: Irena Šavel, Branko Kerman, Matjaž Novšak, Georg Tiefengraber, Ivan Tušek, Mitja Guštin); Zemlja pod našimi nogami (prispevki avtorjev: B. Kerman, M. Guštin, I. Šavel), Zbirka DEKD, Ljubljana 2003; I. Šavel: Neskončen dih – razstava o bakrenodobnem žarnem grobišču pri krogu, M. Sobota 2004; I. Šavel: Najdišče Za Raščico pri Krogu – naselbina kulture Somogyvár-Vinkovci; M. Guštin: Starejša bronasta doba v Prekmurju. Horizont pramenaste (litzen) lončenine; B. Kerman: Staroslovanska jama z najdišča Grofovsko 2 pri Murski Soboti, v: Zbornik soboškega muzeja 8, M. Sobota 2005; Alenka Tomaž: Prva dama/First lady, Koper 2008.

⁶ Ivan Zelko, Zgodovina Prekmurja, Murska Sobota 1996, poglavje Murska Sobota, 51.

mo v madžarskem črkopisu zapisana slovenska ljudska oblika. Tudi slavisti ugotavljajo enako, da gre namreč pri imenu za prvotno slovansko obliko z nosnim vokalom, ki so jo Madžari prevzeli v 10. oziroma najkasneje 11. stoletju. Nosni vokal je namreč v tem obdobju izginil iz slovanskih jezikov in so njegova zapisovanja v poznejšem času le historične oziroma pisarniške oblike.⁷ Slovenska ljudska oblika imena je bila in še vedno je Sobota, vse madžarske pisarniške oblike pa so pisane z dodatkom Murska, ki prihaja od prvotnega poimenovanja zemljišča Belmura oziroma Mura, znotraj katerega je bila Sobota največji kraj. Ime zemljišča in tudi kraja pa je možno povezati tudi z imenom reke Mure.

Ivan Zelko je povzel ugotovitve slavistov, jih povezal z ohranjenimi dokumenti in postavil trditev: Ko je bilo ozemlje današnjega Prekmurja pritegnjeno v območje madžarske civilne in cerkvene uprave, so Madžari le prevzeli krajevno ime Sobota s staroslovanskim nosnikom, kar dokazuje, da je naselbina obstajala vsaj že v 10. stoletju (najnovejše arheološke najdbe pa nam dokazujejo, da tudi že prej, op. M. F.), ko je bil nosnik pri Slovencih še v rabi.⁸

O tem, kakšna je bila srednjeveška podoba Murske Sobote, nam le nekaj malega povedo najdbe ob že omenjenih arheoloških izkopavanjih ob gradu in v parku. Najdeni zid iz nepravilno oblikovanih kamnitih blokov, povezanih z malto in gramozom, bi nam morda lahko potrdil lokacijo prvotnega gradu Belmura iz 13. stoletja, najdeni fragmenti keramike pa okvirno datirajo v 17. stoletje.⁹ Na podlagi materialnih ostankov in dokumentov, ki nam neposredno ali posredno govorijo o Soboti, lahko samo potrdimo Zelkovo tezo, da je bilo prvotno naselje Sobota v bližini sedanje in tudi takratne katoliške cerkve.¹⁰ V bližini Sobote, verjetno na današnjem mestu gradu ali blizu njega pa se je razvil dvor kot sedež zemljiškega gospostva. V diagonali med obema naselbinama se je v naslednjih stoletjih, predvsem pa v času intenzivnejše urbanizacije konec 19. stoletja, razvila današnja Murska Sobota. Vendar – pojdimo po vrsti.

Zelkove trditve, da naj bi bil starodavni kraj Businiza, kjer naj bi salzburški škof Liupram med leti 840 in 859, v času kneza Pribine,

⁷ Ivan Zelko, n. d. 51.

⁸ Ivan Zelko, n. d. 53.

⁹ Branko Kerman, gl. op. 1, 11.

¹⁰ Ivan Zelko, n. d. 53.

posvetil cerkev¹¹, severovzhodno od današnjega Rakičana¹², kjer se je do danes ohranilo ledinsko ime Büzinsko, niso potrdile nobene arheološke najdbe. Zato pa nas močna naseljenost južnih obrobij Sobote od konca 6. do 9. stoletja – s presledkom v 10. in 11. stoletju, kar se povezuje z vdorom Madžarov¹³ – napeljuje k razmišljanju, da se je stara Sobota okrog katoliške cerkve sv. Nikolaja vendar razvila iz neke naselitvene kontinuitete, o čemer nam priča, kot že omenjeno, tudi samo ime kraja. Prva zgodovinska podatka, ki nam govorita o dveh objektih, ki sta neposredno povezana s Soboto, in dejstvu, da se je kraj razvil iz dveh naselij, sta iz 13. stoletja. Prva je listina, ki je bila izdana na dvoru Bel Mura, za katerega smo že ugotovili, da je bil tik ob Soboti, leta 1255, ko je bil v njem palatin in slavonski ban Roland ter je tam uredil neko zemljiško-premoženjsko zadevo.¹³ Druga listina iz leta 1297 na zemljišču Belmura, pripadajočem Železni županiji, prvič omenja župno cerkev sv. Nikolaja.¹⁵ Ta naj bi bila v tistem času sredi samega naselja Sobota.

Zemljišče Belmura je kralj Andrej II. leta 1217 spremenil v kronski fevd. Potem ko so se na njem menjavali različni gospodarji, so večji del okoli Sobote še pred koncem 13. stoletja dobili dolnjelendavski gospodje Haholdi, in sicer leta 1297 Štefan Hahold od kralja Andreja III. Vendar so jih kmalu izrinili gűsinški grofje (Gűssing ali Nėmetűvár na današnjem Gradiščanskem v Avstriji) in nato Amadejci. Nikolaj Amade (Omode), slavonsko-hrvaški ban, je v prvi polovici 14. stoletja z belmurskim zemljiščem, ki ga je po kraljevi podelitvi priključil gornjelendavski posesti, ki jo je imel v lasti od leta 1275, ustvaril največje fevdalno zemljišče na območju današnjega Prekmurja. Leta 1357 je družina izumrla in po osmih letih je bila posest z darilno listino dodeljena Nikolaju Szėchyju, takratnemu dalmatinsko-hrvaškemu banu. Družina Szėchy je prihaja iz kraja Rimavská Seč/Rimaszėch v Gėmėrski županiji na današnjem Slovaškem.

Kraj z imenom Murska Sobota (ali Murazombatha) se prvič omenja 16. julija 1348 v dokumentu, ki nam obenem veliko pove tudi o sami legi Sobote, namreč ob cesti, ki pelje iz mesta Radgona.¹⁶ Zem-

¹¹ Milko Kos, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, Ljubljana, 1936, 85, 87.

¹² Ivan Zelko, n. d. poglavje Krog in Buzinci, 41.

¹³ Gl. op. 4.

¹⁴ Ivan Zelko, n. d., poglavje Murska Sobota, 53.

¹⁵ Ivan Zelko: n. d. 53.

¹⁶ Endre Nagy, *Codex diplomaticus hungaricus Andegavensis* (Anjoukőri Okmánytár), Budapest 1887, V, 212, 214.

ljšče Belmura se je ob Nemških vratih, danes zahodno od Gederovcev, kjer je bil prehod med Madžarsko in Nemčijo, stikalo z ozemljem mesta Radgona. Tu skozi je peljala pomembna cesta, katere del se je v Soboti odcepil proti Martjancem in nato peljal skozi Körmend proti Sombotelu, drugi del pa se je razcepil v Beltincih v t. i. kraljevo cesto prek Dobrovnika v Csestreg in v veliko cesto proti Lendavi ter naprej proti Veliki Kaniži.¹⁷

Ugodna lega ob prometnicah je omogočala kraju gospodarski razvoj in čeprav nimamo dokumenta, ki bi dokazoval dodelitev trških ali mestnih pravic, so tukaj druge listine, ki nam govorijo o Soboti kot mestu. Znani dokument o prevzemu gornjelendavske zemljiške posesti s strani Nikolaja Széchyja iz leta 1366 omenja tudi »civitas Murazumbota«, kot mesto, ki leži v »districtu« oziroma na zemljišču Belmura.¹⁸ V večini dokumentov vse tja do 18. stoletja pa se o kraju večinoma govori kot o trgu (oppidum), o njegovih prebivalcih pa kot tržanih. O tem, da pa je imela Sobota vse značilnosti srednjeveškega mesteca, ne gre dvomiti glede na vrsto momentov, povezanih z njenim pomenom, njeno prometno lego in zunanjo podobo.

Széchyji so Soboto leta 1476 oprostili plačevanja vseh dajatev, pristojbin ter vseh oblik drugih bremen, te pravice pa so njenim prebivalcem potrjevali tudi vsi naslednji gospodarji.¹⁹

Po pritegnitvi prekmurskega ozemlja v madžarsko civilno in cerkveno upravo je območje t. i. gornjega Prekmurja z Mursko Soboto kot kronska zemlja pripadlo Železni županiji s sedežem v gradu Vasvár. Od tam se je še v 13. stoletju upravljala služba mejnih stražarjev. Bili so to svobodnjaki, ki so si posesti in svobodo pridobili z vojaško službo. Iz 14. stoletja imamo vire, ko govorijo o soboških svobodnjakih, in iz leta 1398 je znan dogovor med Széchyji in dolnjelendavskimi Haholdi, da bodo na dvoru v Murski Soboti za obrambo proti Nemcem vzdrževali 20 strelcev na konjih.²⁰ Gotovo je, da je vojaška služba oblikovala skupino svobodnjakov, ki so si za zasluge poleg posesti pridobili plemiške nazive in med njimi gre iskati družine nižjega plemstva, ki jih omenjajo viri iz 17. stoletja.

¹⁷ Ivan Zelko, n. d. 53–54.

¹⁸ Ivan Zelko, n. d. 53.

¹⁹ Jožef Smej, Pregled srednjeveške zgodovine Murske Sobote: predstavitev novega mestnega grba, ZŠC, 44/ 1990, 4, 547.

²⁰ Ivan Zelko: Zgodovina Prekmurja, Murska Sobota 1996, Soboški jobagioni, 46.

V listinah iz 16. stoletja, ki potrjujejo ugodnosti, ki so jih dobili od Széchyjev, se prebivalce mesta striktno imenuje za meščane (cives). Sobota je imela lastno sodstvo v civilnih in manjših kazenskih zadevah, upravo mesta so namreč vodili sodniki, ki jih med drugim omenja tudi najstarejši dokument, ki se tiče prekmurske zgodovine v slovenskem jeziku, t. i. Martjanska pogodba iz leta 1643.²¹ Pomembna upravna in vojaška funkcija mesta je dajala pomembnost tudi njenim meščanom in tu gre iskati vzrok velikega številaplemiških družin, ki se pojavljajo v popisu, ki je bil leta 1751 narejen pri urejanju soboškega grajskega arhiva in je v arhivu Pokrajinske in študijske knjižnice v Murski Soboti.

Glavna soboška ulica okoli leta 1905

Sobota je imela tudi pravico prirejanja sejmov, ki ji jo je leta 1479 dodelil kralj Matija Korvin²². Tradicija sejmov se je ohranila vse do današnjih dni z največjim, ki poteka na dan zavetnika mesta, sv. Nikolaja, 6. decembra; tradicionalni sejem je tudi ob dnevu sv. Terezije, sicer pa so redni sejmi vsak prvi ponedeljek v mesecu. Zaradi sejemske tradicije se tudi samo ime mesta pogosto povezuje z domnevnimi sobotnimi sejmi, za kar pa ni dokazov ne v virih ne v tradiciji. Pomembna potrditev izjemnih pravic Murski Soboti je tista iz

²¹ France Stele, Gradivo za prekmursko zgodovino. ČZN, XXII, Maribor 1927, 6–9.

²² Jožef Smej, n. d. 549.

leta 1628, ki jo je podpisal cesar Ferdinand II, pa ne zgolj zaradi pravic, ampak tudi zaradi tega, ker se v dokumentu prvič omenja, da se kraj imenuje tudi Olchincz.²³ Olchincz ali Olszhnitz je nemško ime Murske Sobote in se v glavnem uporablja v nemških dokumentih predvsem v 18. in 19. stoletju.

Dokumenti iz prve polovice 17. stoletja nam govorijo o epidemiji kuge, pa tudi o dejstvu, da so se soboški gospodje le malo menili za pretečo turško nevarnost, dokler jim ti niso prišli pred vrata in leta 1641 napadli Gornjo Lendavo²⁴, glavni sedež obsežnih posesti družine Széchy na območju današnjega Prekmurja. Leta 1640 se je turška enota na svoji poti do Radgone še ognila Soboti, vendar je že naslednje leto Blaž Temlin, Batthyányjev upravnik na rakičanskem gradu, pisal svojemu gospodu o stanju soboškega notranjega zidu – palanki (ograji iz kolov, šibja in zemlje), ki bi ga bilo potrebno utrditi s kamnom in opeko²⁵, leta 1649 pa je pisal, da so Turki oplenili zunanje soboško mesto, ubili šest mož, zgorela sta en otrok in en mož, ki mu je bila sicer ponujena hiša znotraj obzidja, vendar se ni želel preseliti, 32 ljudi pa so odvedli s seboj.²⁶ Med kraji, ki jih dokumenti naštevajo kot tiste, ki so se na območju današnjega Porabja in gornjega Prekmurja uklonili Turkom, ni Sobote. Čeprav so leti večkrat oplenili zunanje mesto, jim v notranje mesto ni nikoli uspelo prodreti, saj so ga varovali obrambni zid, okopi, utrdbe in dvizni mostovi. Istega leta, to je 1655, ko se je grof Batthyány, lastnik soboških posesti²⁷, po pritožbi Sare Draškovič, soproge Dioniza Széchya, odločil obnoviti zunanje mestno obzidje in ga povezati z notranjim, so Turki še enkrat oplenili Soboto, tri ljudi ubili, tri pa odpeljali s seboj.²⁸ Da pa si mesta nikoli niso podredili, gre pripisati mirovni pogodbi iz leta 1606, ki je ohranila nedotakljivost plemiških pravic in s tem tudi posebnih mestnih pravic, ni pa mogla preprečiti posameznih roparskih pohodov.

²³ Jožef Smej, n. d. 549.

²⁴ Franc Šebjanič, Korespondenčni viri za preučevanje gospodarskih in socialnih razmer Prekmurja v 17. stoletju, ZSC, 37/1983, 1–2, 34.

²⁵ Metka Fujs, Martjanci v zgodovini, Zbornik soboškega muzeja 3, Murska Sobota 1994, 69.

²⁶ Jože Smej, n. d. 549.

²⁷ Pojav Batthyányjev kot zemljiških lastnikov na soboškem posestvu je povezan z njihovim sorodstvom z družino Széchy. S smrtjo Štefana Széchya leta 1535 gornjelendavska veja družine več ni imela moških potomcev. Posesti je zato prevzela njegova sestra Marjeta, za njo pa del njena hčerka, katere hči se je leta 1609 poročila s Francem Bathányjem, del pa Tomaž Széchy, ki je prišel iz druge družinske veje. Njegova druga žena je bila Katarina Batthyány. Batthyányji so imeli v upravljanju Rakičan ob zunanjem soboškem obzidju in soupravljanje nad mestom.

²⁸ Jožef Smej, Murski Črnci in njihov jubilej, Murska Sobota 1997, 7.

Prva katoliška vizitacija po koncu turških vojn in reformaciji, leta 1698²⁹, je ugotovila, da je bila celotna pokrajina močno opustošena, nekateri kraji so kar izginili, število prebivalstva se je izredno zmanjšalo in gospodarske razmere so bile slabe. V Soboti je takrat živelo 250 ljudi, od katerih je bilo 70 (brez otrok) katoličanov, v celotni soboški župniji pa 1414, od česar 294 (brez otrok) katoličanov³⁰, medtem, ko so bili ostali luterani.

Cerkveno je bilo to območje – formalno po končanem sporu med györsko in zagrebško škofijo – leta 1176 pripojeno k škofiji v Györu,³¹ dokler ni bilo celotno območje današnjega Prekmurja leta 1777 cerkveno združeno v sombotelski škofiji. Kljub tako zgodnji letnici pa se soboška cerkev omenja znotraj györske škofije prvič šele leta 1395³², kar kaže na dejstvo, da cerkveni spori med tremi škofijami (tudi veszpremsko), ki so si lastile pravice nad prekmurskim ozemljem, še dolgo niso bili razrešeni.³³ Vsekakor se je v 16. stoletju, tik pred reformacijo na območju gornjega Prekmurja, s svojimi zahtevami po desetini znova pojavila zagrebška škofija. Tudi omenjeni györski vizitacijski zapisnik omenja v soboški dekaniji sedem katoliških duhovnikov, od katerih jih je bilo pet iz zagrebške škofije.³⁴ Vzrok za ta križanja gre iskati v dejstvu, da so bili duhovniki zagrebške škofije zaradi jezika veliko bolj sprejemljivi tukajšnjemu prebivalstvu. Na najjužnejšem delu svojega ozemlja je imela györska škofija v srednjem veku svojo posebno upravno enoto, belmurski arhidiakonot, katerega arhidiakon je leta 1331 stoloval v Murski Soboti. Z njim Ivan Zelko povezuje slovenske župnije gornjega Prekmurja na območju, imenovanem tudi Tótság.³⁵ Prekmurje je v 16. stoletju zajel val protestantizma, prvi so ga sprejeli zemljiški gospodje in vero širili med svojimi podložniki. Ti so ji ostali zvesti še desetletja po tem, ko so se ji gospodje že odrekli, mnogi pa so se po dokončni zmagi protireformacije tudi v Prekmurju (okrog leta 1673) odločili za izselitev skupaj svojimi pridigarji. Domneva se, da so bili v prvih letih reformacije številnejši kalvinci, pozneje pa je prevla-

²⁹ *Visitatio canonica* (Kazóiana) 1698, Škofijski arhiv Sombotel.

³⁰ *Visitatio canonica*, 1698, 745.

³¹ Ivan Zelko, n. d., poglavje Murska Sobota kot sedež arhidiakonata in cerkvenoupravna pripadnost Prekmurja v srednjem veku, 136.

³² Ivan Zelko, n. d. 133.

³³ Ivan Zelko, n. d. 134–135.

³⁴ *Visitatio canonica*, 1698, 745–768.

³⁵ Ivan Zelko, n. d. 140–142.

dovala luteranska veroizpoved.³⁶ V letih 1612–1672 je večino prekmurskih predikantov ordiniral luteranski superintendent.³⁷ Prvi soboški duhovnik, ki je prestopil v protestantsko vero, je bil leta 1593 Jurij Salasegi, zadnji pa senior Tomaž Križan. Križanov seniorat je še leta 1661 obsegal 14 župnij. Prvi znani vicearhidiakon v Soboti po rekatolizaciji je bil od leta 1682 Matija Slavic.³⁸

Murska Sobota je bila torej ob vstopu v 18. stoletje mesto, ki je imelo svojo župno cerkev zunaj obzidja, zgrajeno vsaj v 13. stoletju, katere gotiziran, vendar v zasnovi romanski prezbitenarij stoji še danes. Leta 1676 se je Peter Széchy lotil njene temeljite prenove, kar govori o tem, da je bila v minulih desetletjih precej uničena. Enako je veljalo za hiše znotraj notranjega obzidja, med katerimi sta bila tudi župnišče in šola.³⁹ Nekoliko naprej proti severozahodu je bil grad, ki ga je v renesančni podobi s prezidavo nekdanjega dvora v 16. stoletju zgradila družina Széchy. Obsežna gradnja naj bi bila po mnenju Janeza Balažica povezana z eno od njegovih zadnjih lastnic iz te družine, Marjeto Széscy, ki je s svojim možem, generalnim kapetanom Nikolajem Salmom, domovala v Soboti do leta 1570.⁴⁰ Zadnja lastnica iz družine Széchy je bila Julijana, ki si je posest delila s svojim soprogom, soboškim meščanom Francem Kéryjem. Ta dva sta grad leta 1687 prodala Petru Szápáryju, ki mu je naslednje leto kralj potrdil fevd in ga leta 1690 imenoval za dednega gospoda. Pri stopnosti nad nekdanjim gornjelendavskim in soboškim zemljiščem sta si od takrat delili družini Szápáry in Batthyány ter se prek porok pozneje tudi družinsko povezali.

Če je pečat srednjeveški zgodovini Sobote dajala družina Széchy, so grofje Szápáry, ki so si ta naziv pridobili leta 1722, z njo povezani do tridesetih let 20. stoletja, ko se je na dražbi razprodajalo njihovo premoženje. Prvo stoletje njihove navzočnosti v mestu je povezano z borbo Sobočanov za davno pridobljene privilegije, ki so jim jih novi zemljiški gospodje kratili, o čemer nam priča 30 strani obsegajoč dokument iz leta 1765.⁴¹ Hkrati pa je bil to tudi čas, ko so se Szápáryji lotili največjega gradbenega posega v mestu od časov, ko so tukaj gra-

³⁶ Franc Kuzmič, *Konfesionalna podoba Prekmurja*, Katalog Stalne razstave Pokrajinskega muzeja Murska Sobota, Murska Sobota 1997, 91.

³⁷ Ivan Zelko, n. d., poglavje *Protestantska verska uprava v Prekmurju od konca XVI. stoletja do leta 1781*, 214.

³⁸ Jože Smej, *Cerkev v Soboti (1071–1971)*, Stopinje 1972, 31.

³⁹ Ivan Zelko, n. d., poglavje *Murska Sobota*, 57.

⁴⁰ Janez Balažic, *K podobi soboškega gradu*, Stopinje 1991, 115–116.

⁴¹ Jože Smej: *Pregled srednjeveške zgodovine ...*, 549.

dili cerkev in grajsko poslopje, namreč temeljite prenove slednjega – v duhu takrat modnega baroka. Stavba je dobila arkadne hodnike, barokizirano severno fasado, kapelo, poslikano slavnostno dvorano,⁴² v naslednjih dveh stoletjih pa so jo tudi opremljali z izbranim pohištvom in umetninami, ki jih je takrat ponujalo evropsko tržišče. Szápáryi, ki so izvirali iz kraja Zapar v Veszpremski županiji, so bili gotovo premožna družina, ki so si premoženje pridobili z različnimi državnimi oziroma kraljevimi službami. To jim je tudi omogočilo odkup Petra Szápáryja iz turškega ujetništva na Budi, kjer je preživel štiri leta,⁴³ in

Grb družine Szápáry na soboški stolnici

nakup soboške posesti, ki je takrat obsegala mesto Sobota, trg Martjanci, 40 vasi in 4 pristave s pripadajočim zemljiščem.⁴⁴ Premoženje je skozi poltretje stoletje – zaradi razkošnega življenja, kupovanja hiš in posesti, umetnin, dragih potovanj in sprejemov po evropskih prestolnicah, ki niso veliko stali le družine, ampak tudi madžarsko državo, v katere diplomatski službi so bili – postopno skopnelo. Tudi soboško posest so si z dražbo razdelili številni upniki.⁴⁵

⁴² Janez Balážic, n. d., 118.

⁴³ Claude Donadello: *Famille Donadello-Szapáry*, Paris, 1974, 25.

⁴⁴ Ivan Zelko, n. d., poglavje Zemljišče Belmura, 27.

⁴⁵ Darja Kerec, Sobota konec 19. stoletja, Katalog Stalne razstave Pokrajinskega muzeja Murska Sobota, Murska Sobota 1997, 167–172.

Murska Sobota je bila v dobi svojih zadnjih grofov razvijajoče se podeželsko mesto, v katero so prihajali obrtniki in trgovci – po tolarančnem patentu predvsem židovskega porekla. V drugi polovici 18. stoletja je bil v mestu organiziran ceh gumbarjev, za celotno gospodarstvo skupaj z Gornjo Lendavo pa sta delovala tudi združena ceha čevljarjev in krojačev.⁴⁶ Mesto je postopoma postajalo središče širše okolice in prevzemalo tudi nekatere upravne funkcije, čeprav je bilo po svoji podobi in pomembnosti še daleč od krajev, ki so takrat z mnogimi atributi pričali o svoji mestni pomembnosti. Jožef Košič je leta 1819 zapisal: »Trg Sobota je slaven po svojih živinskih sejnih. Kraj sam je zelo podvržen poplavam. Večkrat vsa Sobota plava v vodi, tako da včasih nimajo prebivalci niti čiste pitne vode v svojih studenih. Takrat je mogoče priti v Soboto samo na konju ali z ladjo. Če gredo duhovniki na spoved k bolnikom, morajo često jahati do bolnikove sobe in v sobi sami morajo položiti deske, da duhovniki ne bi bili primorani stopiti v vodo. Soboški prebivalci ne opravljajo tlake svojim zemljiškim gospodom, toda vendar so ubogi.«⁴⁷

Upravno je Murska Sobota spadala pod Železno županijo, katere sedež je postal Sombotel. Na osnovi leta 1770 zasnovanih števnih območij so bile leta 1850 zasnovane krajevne občine ali soseske, v ogrskem delu monarhije pa notariati s plačanimi uradniki – notarji, ki so obsegale več občin. Pogosto je bilo območje notariata enako nekdanjim nabornim okrajem⁴⁸. Več notariatov je sestavljalo sodni okraj in na območju današnjega Prekmurja se je stikalo območje treh sodnih okrajev: Lendave, Murske Sobote in Monoštra. Funkcijo okrajnega središča je v obliki »velike« Občine ali Upravne enote mesto ohranilo do danes. Za samo upravljanje z mestom in njegovo okolico pa sta od srede 19. stoletja do leta 1919 in nato ponovno v času madžarske zasedbe v 2. svetovni vojni, delovala 2 notariata – danes opravlja to funkcijo Mestna občina Murska Sobota. Zanimivo je, da se je ime okraja Murska Sobota ohranilo znotraj madžarske upravne razdelitve tudi v času Kraljevine Jugoslavije, tako da se je preimenoval monoštrski okraj. Nova upravna razdelitev je v drugi polovici 19. stoletja sprožila pomemben urbani – gospodarski in kulturni razvoj okrajnih središč, tudi Murske Sobote. Leta 1883 jo je

⁴⁶ Nataša Konestabo, Razvojna pot cehov v Prekmurju, Katalog Stalne razstave Pokrajinskega muzeja Murska Sobota, Murska Sobota 1997, 151–152.

⁴⁷ Jožef Košič, O Slovencih na Ogrskem, Življenje Slovencev med Muro in Rabo, Budimpešta 1992, 18–22.

⁴⁸ Vladimir Bračić, Prostorski razvoj upravne in samoupravne razdelitve na območju severovzhodne Slovenije, ČZN 50, 1979, 1–2, 533.

prleški publicist Anton Trstenjak na svojem potovanju po ogrskih območjih, kjer so živeli Slovenci, videl tako: »Sredi koruznega polja stoji Sobota. Ni prav, da pravimo stoji, kajti Sobota čepi sredi prekmurske ravnine. Hiše so itak nizke, zvonik tudi ni visok, in tako se tudi res dozdeva, da Sobota čepi. Trg Sobota je prilično velik, toda nesnažen, kakor je nesnažno vsako židovsko gnezdo. Hiše niso nič lepe; prahu je obilo ob suhem, a blata obilo ob mokrem vremenu. Tu ni ničesar, kar bi moglo zdramiti potnika. Ali okolica je lepa ..., lepe so graščine v soboški okolici ... V Soboti se začinja in od tod dalje sega gospodstvo Židov. Židi so tu jedini vladarji ... V Soboti imajo sinagogo in pokopališče. V rokah imajo vso trgovi-

Rušenje soboške sinagoge leta 1954

no ... Le hišice, katere stoje na notranji plati trga, kažejo nam, da v njih prebivajo Slovenci ... Židi so sicer zelo radovedni, kakor stare babe, ali mene so preveč nadlegovali. Kdo ve ali niso v meni slutili kakega takega agitatorja? Vsak Žid me je izpraševal, kdo sem, od kod prihajam, česa iščem in kam sem se namenil ... Samo trgovec Karel Hartner ni bil sitna muha. Služil je nekaj let v Ljubljani, znane so mu bile naše razmere in le on je bil uverjen, da Ljubljancanje nismo nevarni ljudje ...»⁴⁹ Vsekakor je bilo ne-

⁴⁹ Anton Trstenjak, Slovenci na Ogrskem (rokopis), NUK, Stari fond 193, 127–131.

zaupanje obojestransko: Sobočani so imeli Trstenjaka za vohuna, sam pa je poln predsodkov, po komaj prespani noči, hitro zapustil mesto s »tolažilnimi« mislimi: »...*Sobota je še naša, dokler je ljudstvo naše, a ljudstvo je slovensko. Le uradniki so Madžari, a Židi so madžarska straža...*«. Trstenjakov tekst je kljub svoji dikciji pomemben, saj nam pove veliko o podobi mesta, o njegovi narodni sestavi, govori nam o katoliški cerkvi, v kateri poteka slovensko bogoslužje, o sinagogi, o treh šolah, ki so bile v mestu, o soboški in rakičanski graščini. Po tem opisu si lažje predstavljamo, kako so mesto spremenile nove javne stavbe in ustanove, ki jih je dobilo ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja. K temu so pripomogli predpisi gradbenega reda za Železno županijo, izdani leta 1896, prek katerih je bila Murska Sobota kot središče okraja prvič v gradbenem oziru obravnavana kot mesto,⁵⁰ predvsem pa dejstvo, da je državo zajel gospodarski razvoj, kakršnega prej skoraj ni poznala. Državna ljudska šola je bila zgrajena leta 1875 in leta 1916 še državna deška meščanska šola, obe takrat zgrajeni banki še danes izstopata na glavni ulici, predvsem v secesijskem slogu leta 1907 zgrajena hranilnica južnega dela Železne županije. Bolnišnico je mesto dobilo leta 1893 in kraljevo okrajno sodišče leta 1911. Izmed vseh pa gotovo izstopajo štirje objekti, zgrajeni v prvem desetletju 20. stoletja: neobaročni hotel Dobrai, ki mu je bilo nedavno vrnjeno staro ime, po načrtih Ernőja Gerőja zgrajeni neogotski kompleks z evangeličansko cerkvijo, kot rezultat pred dveh desetletjema znova organizirane evangeličanske župnije, leta 1908 zgrajena židovska sinagoga in po načrtih enega najpomembnejših Sobočanov, arhitekta Lászla Takácsa, prezidana katoliška cerkev. Železniška povezava z županijskim središčem, ki jo je dobilo mesto leta 1906, je predstavljala nekakšen vrhunec upravnega in gospodarskega razvoja tistega časa. Vendar se je stara monarhija in s tem tudi svetoštefanska Ogrska hitro bližala svojemu koncu, ker se ni znala, ni hotela ali ni mogla prilagoditi tistemu razvoju, ki sta ga pred ljudi postavili francoska revolucija v organiziranju države in človekovih pravic ter industrijska revolucija pri razvoju novega gospodarskega reda v duhu kapitalizma. Predvsem pa so v obdobju silovitega samozavedanja madžarskega naroda, ki ga je državna politi-

⁵⁰ Fran Obal, Pogled na arhitekturo historicizma in secesije v Prekmurju, Katalog Stalne razstave Pokrajinskega muzeja Murska Sobota, Murska Sobota 1997, 226.

ka v zadnjih desetletjih kraljevine umetno vzpostavljala kot večinskega, privrela na površje vsa nasprotja, značilna za večnarodna okolja. Takšno je bilo Prekmurje in takšna je bila Murska Sobota.

Ni naključje, da je bilo ravno tukaj leta 1897 ustanovljeno Madžarsko prosvetno društvo za Vendsko (Slovensko) krajino (Vendvidéki Magyar Közművelődési Egyesület – VMKE), ki je izdajalo svoj časopis Murska Sobota in okolica (Muraszombat és Vidéke). Takšna društva so se namreč po letu 1880 z namenom promadžarske narodne propagande ustanavljala v vseh obrobniških pokrajinah z večin-

Delavke v Cvetičevi tovarni perila med vojnama

skim nemadžarskim prebivalstvom.⁵¹ Tudi prvi velik mednarodni konflikt, ki ga je doživela Murska Sobota, je bil povezan z zborovanjem tega društva 20. oktobra 1918, na katerem so organizatorji izzvali navzoče Slovence z besedami: »Ni Vendov, so samo Madžari« in s predlogi, da naj se tisti, ki jim na Ogrskem ni všeč, izselijo na Štajersko, češ, da jih bodo izplačali. Slovenci pa so jim vračali z vzklíkanjem »Živela Jugoslavija!«.⁵² Shod je pomenil prelomnico v politi-

⁵¹ Metka Fujs, Vendvidéki Magyar közművelődési Egyesület, Enciklopedija Slovenije 14, Ljubljana 2000, 182.

⁵² Metka Fujs, Kako so Prekmurci v desetih mesecih preživel devet zamenjav oblasti, pa vendar zaupali politiki, Katalog Stalne razstave Pokrajinskega muzeja Murska Sobota, Murska Sobota 1997, 231.

čnem opredeljevanju Slovencev na Ogrskem in je spodbudil njihove narodne voditelje, da so se začeli jasneje opredeljevati do ureditve narodnega vprašanja znotraj Ogrske ali morebiti tudi zunaj nje. V razpravah o politični avtonomiji se je pojavil tudi predlog o samostojni slovenski županiji z Mursko Soboto kot županijskim središčem. Za nekaj zimskih dni je mesto zasedla skupina jugoslovanskih vojakov pod vodstvom hrvaškega kapetana Jurišiča in domačih prostovoljcev, ki pa za to niso imeli nobenih uradnih pooblastil. Madžari so dan zmage, 3. januar 1919, še v času druge vojne, praznovali kot spomin na soboško bitko. Drugi pomembni dogodek, povezan s prevratnimi meseci, je razglasitev Murske republike 29. maja 1919 z balkona hotela Dobrai. V času sovjetske oblasti je bil komisar t. i. Slovenske krajine poročnik Vilmoš Tkalec, ki je vladal skupaj s tremi člani direktorija. Ta se je dva meseca prej razglasil za pristojnega nad celotnim območjem Prekmurja in se poimenoval Ravnitelstvo Slovenske okrogline. Po oklicu samostojne republike so se osrednje oblasti odločile, da takšnega samovoljnega ravnanja ne bodo več dovoljevale. Finančno je vojsko Murske republike, ki je štela okoli tisoč pripadnikov, podprlo emigrantsko madžarsko plemstvo skupaj s soboškim grofom. Zborovanja ob razglasitvi naj bi se udeležilo nekaj tisoč ljudi, vendar je že kmalu sledil vojaški protiidarec in samostojnosti je bilo konec 4. junija 1919. Ne glede na omenjene dogodke pa se je resnična politika delala na mirovni konferenci v Parizu, katere Vrhovni svet je 1. avgusta dovolil jugoslovanski vojski zasedbo Prekmurja.

Začasno upravo nad pokrajino je prevzel civilni komisar, ki ga je leta 1921 zamenjal okrajni glavar s sedežem v Murski Soboti. Politične spremembe so poleg upravnih sprožile tudi druge spremembe v mestu. Zamenjava madžarskega uradništva s slovenskim, ki je večinoma prišlo iz drugih delov Slovenije, je delno spremenila narodnostni videz mesta, vendar ne bistveno, saj je večina pomembnih družin, ki so imele tukaj svoje imetje, ostala in se tudi vključila v novo življenje. Zanimiva opažanja, tudi o Soboti, je leta 1924 zbral profesor Fran Sušnik, ki je tukaj prebil dve šolski leti, ki pa sta se mu trajno vtisnili v spomin. Mursko Soboto je opisal tako: »... *Sredi Murske Sobote je hotel Dobrai. Gostje in njega elitna soseska so prepričani, da so točno sredi božjega sveta, ki se suče ravno okoli njih ... tu se zbira uradniška raja ...: akademska, bankirska, trgovska, klerikalna in koa-*

lirana ... Tu se zbirajo zvesti sinovi majke Slave, da rešujejo važna državna, narodna in kulturna vprašanja. Drugo kulturno središče je kavarna Legenstein ... tu je zbirališče nogometnega kluba Mura ... Aleksandrovo cesto obdajajo lične hiše. Tu je doma elita: madžarski in židovski trgovci in odvjetniki ... Soboška domača elita je strogo omejena kasta, ki nima nikaškega prehoda navzdol in pozna ljudstvo le po služkinjah ... Svet zase so domači Slovenci. Kakor jata golobov se stiskajo okoli jastrebov v središču. V ... mnogih uličicah se gubijo hišice, druga drugi podobne, nizke in z vrtovi ... Tu je narod dosti strogo ločen po veri ... danes živi vse kulturno gibanje Prekmurja ob gimnaziji ... Murska Sobota ima tudi tiskarno, ki tiska Murske Novine ... Duševni list ... in liste, ki so kakor gobe po politični konjunkturi ... vendar pa se zdi (Sobota) tiha in mrtoa, le da ob svojih urah piskata sireni Benkove tovarne mesnih izdelkov in Hartnerjevega parnega mlina. Zdi se ti v tej dolgočasni enoličnosti, kakor da je ta lena ravnina zazdehala prav zaspano tu ob umazani Ledavi; kjer je zazdehala, tam je Murska Sobota.»⁵³ Sušnik štirideset let po Trstenjaku ni več pisal o Soboti kot dolgi blatni vasi. Mesto je takrat imelo okoli 3.000 prebivalcev, od tega okoli 2300 Slovencev, živeli pa so v njem tudi Madžari, Židje, Romi in Nemci. Rast števila slovenskega prebivalstva gre pripisati priseljencem iz ostale Slovenije, v poznejših letih pa tudi priseljevanju okoliškega prebivalstva, ki je do leta 1941 skupno število dvignilo na 4343. Murska Sobota je začela tudi zanje postajati ne samo upravno in gospodarsko, ampak tudi kulturno središče. Z novo državo sta jo leta 1924 povezali železniška proga do Ormoža in elektrifikacija. Slednja je pripomogla k razvoju industrije – že omenjene tovarne mesnih izdelkov in dveh tovarn konfekcije. Sicer pa je med vojnima veljal za najpremožnejšega Sobočana bankir Geza Hartner, katerega posinovljenec in dedič Ferdinand je bil dolga leta tudi soboški župan. Ob koncu 30. let naj bi v Soboti naštel kar 16 večkratnih milijonarjev,⁵⁴ med katerimi so bili tudi zdravniki, advokati, lekarnarji, veleposestniki in veliki trgovci. Tretjina soboškega prebivalstva se je še vedno ukvarjala s kmetijstvom, ali pa so se preživljali kot najemni delavci, brez vsakršnega premoženja.⁵⁵ Mesto se je lahko pohvalilo z enajstimi gostilnami, s tremi kavarnami, tremi restavracijami, tremi hoteli, dvema gledališkima skupinama,

⁵³ Fran Sušnik, *Prekmurski profili*, 1929, 14–19.

⁵⁴ Ferid G. Keršovan, *Spomini na gospodarsko in socialno življenje v Prekmurju*, *Kronika* 12, 1963, 3, 169–184.

⁵⁵ Metka Fujs, *Razvoj industrije in socialno politični položaj delavstva v Prekmurju med vojnima*, Murska Sobota 1987.

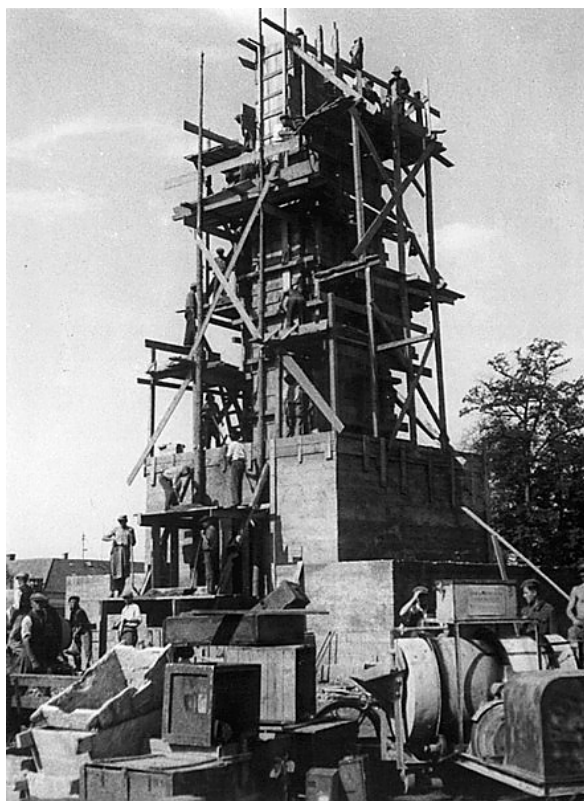
dvema kinodvoranama, uredništvu skoraj ducata različnih časopisov in pestrim društvenim življenjem. Urbani videz mesta se je spremenjal v duhu novega funkcionalizma, ki ga je prinesel arhitekt Feri Novak.⁵⁶ Najpomembnejši dogodek, ki ga je v letih med vojnama doživelo mesto, je bil gotovo Prekmurski teden, razstavni pregled dosežkov prekmurskega gospodarstva in kulture, namenjen dvajsetletnici praznovanja priključitve k Jugoslaviji, ki so se ga udeležili vsi pomembnejši takratnega slovenskega političnega življenja; prvi prekmurski slovenski pisci pa so sredi parka dobili svoj spomenik. Bilo je dve leti pred vojno.

Nemške enote so vkorakale v Mursko Soboto 6. aprila 1941, odpor dveh bataljonov jugoslovanske vojske je bil neznaten in ni bilo malo Sobočanov, ki so Nemce pričakali z navdušenjem. Pozdravili so jih vsi lokalni veljaki. V skladu z dogovorom med nemškimi in madžarskimi zavezniki je 16. aprila v mesto vkorakal 2. körmendski bataljon pod poveljstvom polkovnika Jozsefa Ráadványa. Istega dne so na slavnostni prireditvi prevzeli upravo nad pokrajino. Vojaška uprava naj bi ustvarila možnosti za delovanje civilnih upravnih organov, tj. vnovično vključevanje v administrativno razdelitev Madžarske, zamenjavo slovenskih uradnikov in učiteljev, ukinitvev jugoslovanske agrarne reforme, začetek kulturne prenove, ki naj bi izničila posledice minulih let ipd. Civilna uprava je bila uvedena avgusta, proces pa uradno končan s formalno združitvijo vseh zasedenih pokrajin v okviru Madžarske decembra 1941. V mestu so se vrstile parade in proslave, še vedno soboški župan Hartner je postal poslanec vladne stranke Magyar Elet Párt, ponovno je delovalo društvo VMKE, bila pa sta tudi dva sodna procesa proti sodelavcem odporniškega gibanja. 31. oktobra 1941 so bili pred hitrim sodiščem zaradi nelojalnosti obsojeni trije pripadniki gibanja, dva, Štefan Cvetko in Evgen Kardoš, pa nato tudi obešena na soboškem grajskem dvorišču.⁵⁷ April leta 1944 je pomenil konec soboške židovske skupnosti, saj so se le redki posamezniki vrnili iz nemških taborišč smrti. Potem ko se je začelo veliko gibanje zaveznikov na vseh frontah, pa je oživelo tudi partizansko gibanje v Prekmurju. Poskus

⁵⁶ Borut Brumen, Na robu zgodovine in spomina, Urbana kultura Murske Sobote med letom 1919–1941, Murska Sobota 1995.

⁵⁷ Metka Fujs, Madžarska vojaška in civilna uprava v Prekmurju v drugi svetovni vojni, Zbornik soboškega muzeja 1, Murska Sobota 1990, 89–99.; Osvoboditev ali okupacija, Madžari, Vendi ali Slovenci, Katalog Stalne razstave pokrajinskega muzeja Murska Sobota, Murska Sobota 1997, 297–306.

prevzema oblasti 17. oktobra, potem ko je regent Horthy razglasil kapitulacijo, se je končal z boji v mestu in njegovi okolici, v katerih so padli trije partizani, ter množičnimi aretacijami. Mursko Soboto so v jesenskih in zimskih mesecih preplavili begunci iz vzhodnih delov države, ki so se umikali pred prodirajočo Rdečo armado. Zadnji vzdihljaj fašistične oblasti pa je bilo streljanje zapornikov iz so-boškega zapora v Črnskih mejah pri Soboti marca 1945.

*Gradnja
spomenika
zmage
leta 1945*

3. aprila 1945 so v mesto vkorakali borci 3. ukrajinske fronte iz sestava enot Rdeče armade in borci edine prekmurske partizanske vojaške formacije, nastale med vojno, Prekmurske čete.⁵⁸ Nova ljudska oblast je hitro vzpostavila svoje organe oblasti, ki jih je po svojem prihodu iz Beograda še v prvi polovici aprila organizirala po-

⁵⁸ Franček Majcen, Prekmurska četa med Muro in Rabo, Ljubljana 1994, 166–169.

sebna delegacija Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta. Pomemben del družbenopolitičnega sistema, ki je vzpostavljaj vodilno vlogo komunistične partije in nekega do tedaj nepriviligiranega sloja, je bilo tudi Vojaško sodišče za Prekmurje in Štajersko. To je skoraj dva meseca (med aprilom in junijem) delovalo v soboškem gradu in je pod obtožbo sodelovanja z okupatorjem obsodilo na smrt, na težke zaporne kazni in/ali zaplembo premoženja veliko do tedaj uglednih Sobočanov. Največ zanimanja sta sprožila proces in nato usmrtitev tovarnarja Josipa Benka 15. junija 1945. Po madžarskem vzoru je izvajanje smrtnih kazni z obešanjem potekalo na grajskem dvorišču, streljanje pa za mestnim pokopališčem.⁵⁹ Tudi nova oblast je imela svoje slovesnosti, najbolj navdušeno je bilo seveda slavlje ob osvoboditvi 9. maja, vrhunec pa je predstavljalo odkritje spomenika zmage sredi Murske Sobote 12. avgusta 1945 – v spomin na dan, ko je leta 1919 v Prekmurje prvič prikorakala jugoslovanska vojska. Slavlje ob spomeniku – ki ga je projektiral ruski arhitekt, s figurama partizana in sovjetskega vojaka pa opremila slovenska kiparja – na katerem so se zbrali vsi predstavniki zavezniških držav, je imelo velik politični in simbolni pomen. Po nekaj letih, v času infrombirojskega spora, je postal spomenik s Stalinovo podobo nadloga, vendar so Sobočani spomenik ohranili, Stalina pa sneli; enako, kot so ga uspeli ohraniti v prvih navdušujočih letih demokracije. Odločili so se, da jih njegova militaristična podoba ne bo motila, ker je pač spomenik dvema državam, ki ju ni več in od katerih je ena pomembno opredelila tudi desetletja mestne zgodovine. Brez tega spomenika bi Sobota zgubila velik del svoje prepoznavnosti. Lipa, ki je bila zasajena ob njem v tisti vznemirljivi noči 26. junija 1991, ko smo Slovenci praznovali razglasitev lastne države, naslednji dan pa so tudi nad Soboto zlovešče zabrnili migi jugoslovanske armade, je samo ena od vezi, ki jo Sobočani prepletajo s svojo zgodovino.

Murska Sobota je ostala regionalno središče vse do danes, ta status pa ji dajejo regionalne ustanove, med katerimi so leta 1946 ustanovljena glasbena šola, leta 1955 ustanovljena pokrajinski muzej in pokrajinska knjižnica, bolnišnica z novimi objekti, ki od leta 1952 rastejo v Rakičanu, različne srednje šole, v novejšem času tudi visokošolski programi, uredništvo osrednjega regionalnega časnika in radia,

⁵⁹ Metka Fujs, Zaplembe premoženja v Prekmurju, Zbornik soboškega muzeja 6, Murska Sobota 2001, 67–69.

od leta 2006 je škofijsko središče Pomurja, sedež nove rimskokatoliške škofije Murska Sobota. S Slovenijo in svetom jo povezuje leta 2002 znova odprta železniška povezava z Madžarsko in nedavno odprta avtocestna navezava na koridor Lizbona–Kijev. Tako kot mnoga podobna mesta so jo obdala trgovska središča, ki ljudi izvajajo iz mesta skupaj s tistim, kar nekako dojemamo kot življenje mesta.

Sobota že dolgo ni bila več poplavljen (odkar je bil leta 1956 zgrajen razbremenilni kanal Ledava–Mura) in že dolgo ni več blatna vas (odkar je bila leta 1957 v mestu asfaltirana prva ulica). Veliko tistega meščanskega razpoloženja, ki so ga dajali mestu njegovi nekdanji meščani, pa Sobota nima več. Današnje prebivalstvo je odraz velikih migracij v šestdesetih in sedemdesetih letih – kot rezultat odpiranja delovnih mest v razvijajočih se industrijskih obratih, predvsem konfekcijski tovarni Mura. Murska Sobota in Sobočani kakor da danes iščejo svojo identiteto v občinskem prazniku, ki so ga našli v srednjeveški mestni zgodovini in v simbolih svojega zavetnika sv. Nikole ali Miklavža, ki so jih v obliki treh zlatih jabolk – ali v tem primeru vzhajajočega in zahajajočega sonca nad srebrnim odsevom mesta v ravnini – vključili v svoj mestni grb. Ta grb, ki ga je izdelal Sobočanec, akademski slikar Sandi Červek, je – navkljub heraldikom, ki nas posiljujejo s srednjeveškimi heraldičnimi pravili, in navkljub površnim zgodovinarjem, ki v treh zlatih kroglih vidijo posnetek grba grofov Celjskih in posredno državnega grba – morda najlepši identifikacijski znak mesta, ker povezuje njegovo sodobnost s preteklostjo in tradicijo.

Sobota kot bela golobica še vedno čepi na prekmurski ravnini, od daleč videna kot srebrna črta na obzorju, tako kot so jo že davno videli popotniki; nihče pa ne ve, kakšno mesto v zgodovini ji je namenila prihodnost.

METKA FUJS

SHORT OVERVIEW OF THE HISTORY OF MURSKA SOBOTA

This overview of the history of Murska Sobota was first created as a presentation at the cultural-history symposium Modinci / Mögersdorf in 2003 in Murska Sobota and was already published in German. We decided for a new, slightly updated edition because the city of Murska Sobota still lacks a monograph or a concise overview of its past that could be used by students, the media, or those who want to acquire at least the basic information regarding this matter. The rich history of Murska Sobota, which is evident even from those few contributions and articles that were published in various publications at various occasions, naturally calls for an integral expert treatment. Until then this overview and the articles summarized in it will have to suffice.

Archaeological excavations from the last decade, the results of which have been published only in fragments, give evidence of the rich settlement history of the south part of Sobota from prehistory to the early Middle Ages. In 1217 written sources first mention Belmura, the area where Sobota was located. The court on that land is mentioned in 1255 and the district church of St. Nicholas, which was the centre of the independent archidiaconate in the 14th century and became a cathedral in 2006, is mentioned in 1297. On July 16, 1348, the place called Murska Sobota or Murazombatha, is mentioned for the first time. Murska Sobota is first referred to as a town in 1366, when the Széchy counts gained control over it. They were succeeded by the lords Szápáry, who finally lost the ownership of the lands and the court in the 20th century. In the 17th century Sobota was the centre of the evangelic seniority, it kept this status until re-catholization and regained it in the 20th century. Its citizens survived Turkish raids, religious conflicts and the plague, many gained the title »nobleman« due to their credits, but they nevertheless had to constantly fight for the privileges gained a long time ago.

The town became the centre of its wider surroundings and gained some administrative functions in the 19th century and later, but it was still described as a muddy rural market, plagued by

floods, the home of free but poor citizens. Its present urban image partly began to form at the end of the 19th century, when the town got some of the most important institutions and schools. In 1919 Murska Sobota was the centre of the short-lived Republic of Prekmurje. In Yugoslavia it was the centre of the district and of other administrative units that have been formed in the area up till the present day. Between both wars the image of the city was unique due to a large Jewish community, who built a synagogue in 1908, and due to newly rich people – manufacturers, bankers, merchants, big landowners, doctors and lawyers. The beginning and the end of World War II were marked by legal proceedings and executions in the castle yard. The Memorial of Victory in the city centre, which was built in 1945, commemorates the march of the Red Army and the partisans. The last big test for the city was the bombing of the army barracks during the Slovenian war of independence in 1991. Murska Sobota enters modern times as a centre with many administrative, social and economic functions. It wishes to maintain and upgrade them also as the centre of the new Pomurje region, which is presently being formed.

TAMARA ANDREJEK

ARHITEKTURA HISTORICIZMA IN SECESIJE V PREKMURJU

Franc Obal: Arhitektura historicizma in secesije v Prekmurju; Murska Sobota: Pomurska založba, 2002, zbirka Monumenta Pannonica, urednik Janez Balažic; soizdajatelj: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani; uredil: Slavko Lučič; opremil: Franc Mesarič; fotografije: Franc Obal, Fotoarhiv Galerije Murska Sobota, drugi viri; prevod povzetkov: Jolanda Časar Novak (madžarščina), Vilko Šimon (angleščina); grafična priprava: Atelje Antolin; tisk in vezava: Eurotrade Print, d. o. o., Murska Sobota; 173 strani; na zavihku naslovnice tekst Janeza Balažica in dr. Naceta Šumija; med tekstem 267 črno-belih fotografij; COBISS-ID 48291841.

Knjigo mag. Franca Obala, ki me je usmerjala kot osnovna literatura pri pisanju lastne diplomske naloge, želim s tem sestavkom, svojim prvim, namenjenim objavi, predstaviti širši javnosti.

Publikacija Arhitektura historicizma in secesije v Prekmurju, ki je izšla pred 6 leti, je prva celovita pregledna študija arhitekturnega snovanja (ohranjenega in izgubljenega) 19. in začetka 20. stoletja v Prekmurju, s kratkimi opisnimi in slogovnimi omembami sočasnih in tipološko sorodnih primerov v širšem slovenskem in evropskem prostoru. Kot v *Predgovoru* objasni sam avtor, gre za dopolnjeno besedilo magistrske naloge, s katero je, danes že nekdanji direktor soboške Galerije, pridobil akademski naziv leta 1998. V knjigi, ki jo posveča svojim staršem, raziskuje in predstavlja arhitekturo 19. in prvih dveh desetletij 20. stoletja v Prekmurju, tako sakralno kot profano, težnje, vzroke in temelje za njen nastanek in specifični izraz pa razlaga v primerjavah s ključnimi slovenskimi in evropskimi arhitekturami tega časa.

V *Uvodu* sledi predstavitev arhitekture historicizma, t. i. novih ali neo- slogov, ki povzemajo oblike in prvine starih zgodovinskih stilov, in secesije, oblikovanja lastnega arhitekturnega jezika na prelomu 19. v 20. stoletje, na drugi strani pa pojav eklekticizma kot neustvarjalnega nizanja in zbiranja različnih slogovnih sestavin. Osvetlitev družbenih, gospodarskih in političnih razmer, ki so odprle vrata za njen razvoj, ter predstavitev ključnih, vodilnih imen, ki so ustvarjala podobo tega obdobja, pa nas privede do prvega dela knjige z naslovom *Historicizem in secesija v Evropi in na Slovenskem*.

V tem poglavju nam avtor predstavi *sakralno arhitekturo v Evropi*, najprej klasicistične in neoromanske spomenike, sledijo krajši pregledi sakralnih arhitektur v romansko-bizantinskem, neorenesančnem in neobaročnem slogu, pregled evropske secesijske cerkvene arhitekture, kjer omenja slavno Gaudijevo cerkev v Barceloni, Templo Expiatorio de la Sagrada Familia, evropski pregled sakralne arhitekture pa sklene z obdelavo nacionalnega sloga in novih pristopov. Kot znanilca novosti izpostavi Otta Wagnerja in tehnologijo uporabe železobetona, konča pa z najslavnejšim slovenskim arhitektom, Wagnerjevim učencem in vizionarjem v arhitekturi, Jožetom Plečnikom, in njegovo dunajsko cerkvijo Svetega duha.

Pri pregledu *sakralne arhitekture na Slovenskem* navaja številna cerkvena historicistična dela, s formami neoromanike, neogotike, neorenesanse in neobaroka do secesijskih in nacionalnih romantičnih arhitektur – madžarske, avstrijske in slovenske.

Pregled *profane arhitekture* pa ni več strogo ločen v evropski in slovenski del, temveč niza različne tipe svetne arhitekture, predstavljene s primeri iz Evrope in naših krajev, kronološko, glede na letnico nastanka. Kot najvplivnejše in najrazkošnejše profane zgradbe prve predstavi evropske kraljevske palače. Evropskim parlamentom in mestnim hišam ob bok postavi slovenske vladne in upravne zgradbe. Sledijo najprej evropska in slovenska sodišča, nato banke in borze ter zavarovalnice, trgovine in blagovne hiše v evropskih prestolnicah in v Ljubljani, pa hoteli, med katerimi so na kratko predstavljena zgodovina zdravilišča Rogaška Slatina ter kavarni v Ljubljani in Mariboru. Za evropskimi in slovenskimi železniškimi postajami tega obdobja predstavi glavne poštno zgradbe. Poleg treh evropskih opisuje tudi tri slovenske bolnišnice, vključno s sanatorijem na Golniku, katerega avtor je Ivan Vurnik. Sledi pet strani, na

katerih predstavlja muzeje in galerije, med njimi Britanski muzej v Londonu, Gliptoteko in Staro Pinakoteko v Münchnu, Eremitaž v St. Petersburgu, pariški Louvre, Umetnostnozgodovinski in Naravoslovni muzej na Dunaju, Rijksmuseum v Amsterdamu, med slovenskimi pa ljubljanski Deželni muzej in na začetku 60. let 20. stoletja porušeni Jakopičev paviljon. Ob koncu prvega dela predstavi tudi gledališča in operne hiše v Evropi, slovenska gledališča, opere, koncertne dvorane in zabavišča, čisto na koncu sledi še obsežen popis knjižnic in šolskih poslopij.

Drugi, najobsežnejši in osrednji del knjige, *Historicizem in secesija v Prekmurju*, pa natančno in izčrpno, s številnimi faktografskimi podatki in bogatim slikovnim gradivom, ki poleg fotografij stavb zajema tudi detajlne risbe in stavbne načrte, predstavlja sakralne in profane primere arhitekture tega časa v Prekmurju.

V *Uvodu* k drugemu delu avtor osvetljuje okoliščine, ki so ga vodile k izboru teme, našteva ključno literaturo, iz katere je črpal osnovne podatke in smernice za lastno raziskovanje, ter navaja arhivske vire, ki jih je pregledal ob poglobljenem študiju, in njihovo nahajališče.

Konkretni prekmurski primeri, opisani v tem delu, so razdeljeni na teme *Sakralna arhitektura*, *Profana arhitektura 19. in 20. stoletja* ter *Mestna arhitektura v 19. in 20. stoletju*.

Del o *sakralni arhitekturi* razčleni na 18. stoletje, kjer navaja posege na cerkvah in kapelah v tem obdobju. V poglavju *Nove pozidave cerkva v 19. in 20. stoletju* navede oblikovne in slogovne lastnosti novogradenj in jih predstavi z opisi in fotografijami. Med njimi naj omenim le župnijski cerkvi v Črenšovcih in Veliki Polani ter evangeličansko cerkev v Moravskih Toplicah.

V poglavju s pomenljivim naslovom *Pomembnejše prezidave cerkva v historicističnih slogih v 19. in 20. stoletju* obravnava najpomembnejše in v širšem slovenskem prostoru najbolj znane prekmurske sakralne spomenike, njihovo konservatorsko reševanje (ki je v primeru kapele sv. Martina v Domanjševcih skrajno borno) in uspele poskuse ohranjanja starih arhitekturnih osnov. Poleg Domanjševcev so v tem poglavju podrobno obdelani selanska rotunda, cerkev na Tišini, beltinska cerkev, porušena soboška sinagoga, celoten evangeličanski kompleks in župnijska oziroma škofijska cerkev v Murski Soboti ter nova cerkev v Turnišču, če naštejemo le nekatere.

Pregledu teh ključnih cerkva sledijo kapele, kjer po slogovnih značilnostih kronološko predstavi in opiše 24 prekmurskih kapel.

Sakralnemu sledi pregled celotne *profane arhitekture* v Prekmurju (razen mestne), kjer so primeri zopet tipološko nanizani. Začne z grajskimi stavbami – z dvorci v Prosenjakovcih, na Petanjcih in Tišini, sledijo mestne in vaške šole (Hartnerjeve šole, Državna deška meščanska šola, danes OŠ 2), banke (nekdanja Hranilnica južnega dela Železne županije, d. d.), sodišča (v Lendavi in Murski Soboti), bolnišnica v Murski Soboti, lekarne (Bölcseva v Murski Soboti in Szepesyjeva v Beltincih) in na koncu hoteli v Beltincih, Krona v Lendavi ter Dobrai (Zvezda) v Murski Soboti. V zadnjem poglavju obravnava *mestno arhitekturo*, kjer predstavi historicistično in secesijsko arhitekturo Lendave in Murske Sobote – vile, stanovanjske hiše, gostilne, kavarne in trgovine, med drugimi vilo Oskarja Laubhaimerja v Lendavi, v Murski Soboti pa nekdanjo Sočičevo kavarno, Hartnerjevo vilo (nekdanja Študijska knjižnica) ter Bergerjevo vilo (zdaj že nekdanja soboška Glasbena šola).

V *Zaključku* so na kratko povzeta dognanja o sakralni in vseh obravnavanih tipih profane arhitekture v Prekmurju.

Pred samim koncem knjige, z *Opombami*, *Viri in literaturo*, kratkima povzetkoma v angleškem in madžarskem jeziku, *Imenskih kazalom*, *Vsebinsko* in kratko biografsko predstavitevijo avtorja, je dodano še poglavje *Prispevek arhitekta Lászla Takátsa*, zajema pa celovit pregled arhitektovega življenja in dela.

Naj le dodam, da predstavlja knjiga mag. Franca Obala res čudovito nazoren pregled razvoja arhitekture tega pestrega in raznolikega obdobja in služi tako strokovnemu študiju kot spoznavanju in prepoznavanju odmevov časa in snovanj, ki so izoblikovala to posebno in v marsičem edinstveno umetniško govorico prekmurskega okolja. Zato vas vabim, da se tudi sami prepričate o njeni vrednosti in seznanimate z bogastvom kulturne dediščine, ki jo predstavlja.

FRANC KUZMIČ

CLAUDE ANDRÉ DONADELLO, GÉZA CSEH, JÓZSEF POZSONYI:
A MURASZOMBATI, SZÉCSISZIGETI ÉS
SZAPÁRI SZAPÁRY CSALÁD TÖRTÉNETE.
DEBRECEN 2007. 271 STR. (RÉGI MAGYAR CSALÁDOK 6)

Zasluga Claudeja Donadella je, da je izšla monografija o družini Szapáry. Donadello je namreč zelo dolgo zbiral vse dokumente, slike in zapise o tej rodbini. Pri monografiji, ki je izšla v zbirki Régi magyar családok (Stare madžarske družine) kot šesta knjiga, sta sodelovala še arhivist Géza Cseh in zgodovinar in muzeolog József Pozsonyi.

Knjiga je bogata s slikami, fotokopijami dokumentov, s slikami predmetov, stavb, notranje opreme ipd. Prav tako je veliko portretov, tudi legend in anekdot. Na koncu je tudi rodovnik.

Skratka, v knjigi je predstavljena družina Szapáry, ki si je pridobila visoki naziv zaradi zaslug pri boju s Turki. Tako je stopila tudi v javno politično življenje. Gyula Szapáry (1832–1905) je bil v letih 1890–1892 ministrski predsednik Madžarske, še prej je bil več kot osem let (1878–1887) finančni minister. Štirje Szapáryji (János, Péter, Géza in László) so bili med letoma 1788 in 1906 vsega 22 let regenti Reke na Hrvaškem. Številni so bili poslanci v parlamentu ali na vodilnih položajih, tudi v diplomaciji. Frigyes Szapáry (1869–1935) je bil na primer zadnji veleposlanik avstro-ogrske monarhije v Rusiji.

Drugi člani družine so bili znani na drugih področjih. Na gospodarskem na primer je bil znan József Szapáry (1799–1871), ki je imel pomembno vlogo pri regulaciji Tise in izsuševanju zemlje.

Med ženskami je bila znana Erzsébet Szapáry (1902–1980), ki je med drugo svetovno vojno pomagala beguncem Poljakom in predvsem Židom. Slednji so jo v Izraelu leta 1998 prišteli med »pravičnike« v parku velikanov v Yad Vashemu.

V knjigi so popisane tudi žalostne in tragične strani družine.

A muraszombati, szécsiszigeti és szapári Szapáry család története.

Dandanes so njeni člani raztreseni po vsem svetu, z različnimi poklici. V knjigi je prav tako poudarjeno, da so povsod zvesti državljani in obenem ponosni na svoje madžarske korenine, čeprav so rojeni v tujini in ne obvladajo madžarščine.

Knjiga je namenjena mladim generacijam družine Szapáry.

FRANC KUZMIČ

FORRÁSOK A MURAVIDÉK TÖRTÉNETÉHEZ = VIRI ZA ZGODOVINO PREKMURJA.

SZÖVEGGYŰJTEMÉNY = ZBIRKA DOKUMENTOV.

1. KÖTET 871–1849 = 1. ZVEZEK 871–1849;

2. KÖTET 1850–1921 = 2. ZVEZEK 1850–1921.

SZOMBATHELY-ZALAEGERSZEG 2008.

Dvojezična zbirka dokumentov je sestavljena iz izbranih zgodovinskih listin. Pred kratkim sta izšla prva zvezka. Prvi zajema fevdalno obdobje od leta 871, ko je prvič omenjena Lendava, in vse do leta 1849. Drugi zvezek zajema obdobje od 1850 do 1921, in sicer obdobje meščanstva. V pripravi pa je tretji zvezek, ki bo zajel obdobje med letoma 1921 in 1991.

Prvi zvezek vsebuje 134, drugi 93 različnih virov. Objavljeni viri so politični dogodki, družbena, gospodarska in kulturna zgodovina.

Besedila so v dveh stolpcih: v levem je madžarsko, v desnem slovensko.

Pri vsakem dokumentu je najprej zapisan natančen datum dokumenta (dokumenti so razvrščeni po kronološkem zaporedju), nato sledi naslov, ki določa značaj vira. Vsak posamezni vir ima uvod, strokovno razlago ter seznanitev z virom in literaturo.

V uvodu so zapisana zgodovinska pojasnila o razmerah v kraju in državi, kar osvetljuje okoliščine nastanka vira. Razlaga o manj znanih osebah, ki jih je bilo mogoče identificirati, kakor tudi o zgodovinskih sklicevanjih je v opombah. Ni pa bilo mogoče narediti celovite identifikacije zemljepisnih imen, pojasnjuje urednik v uvodu.

Pod dokumenti je navedeno še arhivsko ali knjižno nahajališče (vir) posameznih virov in najpomembnejši bibliografski podatki, uporabljeni za uvod in povezani z virom.

Krajša besedila so objavljena v celoti, pri daljših pa so zaradi prostorske omejitve predstavljeni zgolj najpomembnejši oziroma najznačilnejši deli.

Nekateri tukaj objavljeni dokumenti so bili že objavljeni v kakšni publikaciji, toda večina dokumentov so izvirniki iz arhivov Zalske in Železne županije. Večina listin v latinščini je bila tukaj prvič prevedena v madžarščino in slovenščino.

Latinska besedila je prevedla v madžarščino Irén Bilkei, v slovenščino pa vsa besedila iz madžarščine Magda Berden.

Pravopis izvirnih madžarskih besedil iz obdobja od 16. do vključno 20. stoletja je zaradi lažjega razumevanja in prevajanja poenoten in posodobljen.

Na koncu obeh zvezkov je abecedno kazalo krajevnih imen, tekstovne dele pa dopolnjujejo zemljevidi in ilustracije. Priloženo gradivo je prav tako na priloženi zgoščenki.

Uvod kot nekakšno pojasnilo je napisal urednik Andras Molnar. Gradivo je izbrala in pripravila skupina strokovnjakov iz Madžarske (Gyula Benczik, Irén Bilkei, Imre Kapiller, András Molnár, Marija Kozar Mukič, Iboya Foki, Laszló Mayer, Miklós Melega, Imre Söptei) in Slovenije (Andrej Hozjan, Franc Kuzmič, Jasmina Litrop, Gordana Šövegeš Lipovšek, Metka Fujs in Laszló Göncz).

Gradivo, zbrano v treh knjigah, bo gotovo zelo koristen pripomoček v vseh pogledih – tako strokovnjakom kot ljubiteljem naše preteklosti.

FRANC KUZMIČ

ŽIVLJENJE IN DELO JOŽEFA BOROVNJAKA SLAVISTIČNO DRUŠTVO MARIBOR. MARIBOR 2008. STRANI 323.

Rezultat dvodnevne simpozija na Cankovi v Prekmurju, 27. in 28. junija 2008), je tudi zajeten zbornik z naslovom *Življenje in delo Jožefa Borovnjaka*. Zaradi obsežnosti ne bomo mogli predstaviti vsakega prispevka posebej, nekatere pa bomo le navedli oziroma usmerili pozornost na kakšno zanimivost. Prispevki v zborniku so razdeljeni v pet sklopov.

V prvem sklopu so prispevki štirih avtorjev. Andrej Pavlič predstavi nekatere poteze politične, upravne in družbeno-gospodarske zgodovine Železne županije in soboškega okraja v Borovnjakovi dobi. Vinko Potočnik je prikazal Podobo prekmurske vernosti v 2. polovici 19. stoletja. Posebno zanimivo je, da bi glede na težke narodne in gospodarske razmere v Prekmurju pričakovali zelo nizko raven pismenosti, celo najnižjo med tedanjimi slovenskimi pokrajinaми. Pa ni tako, saj je bil leta 1880 delež nepismenih 27,2 odstotka (v Sloveniji 38,6), leta 1900 samo 11,9 odstotka (v Sloveniji 15,4). Bralna kultura pa kaže z druge strani tudi vernost. Vinko Škafar je prikazal Borovnjakovo pastoralno dejavnost. Njegova ugotovitev je, da je bil Borovnjak dober katoliški duhovnik, zaveden Slovenec in odprt do vsakega ter da je povezoval duhovnike treh škofij. Štefan Kuhar je v prispevku Borovnjakova dediščina opozoril na nekatere dosedanje netočnosti glede Borovnjakove smrti (pravilno 11. september 1909) in nastopa službe na Cankovi (pravilno 20. junij 1859). Kot Borovnjakovo dediščino obravnava župnijske matične knjige (krstna, poročna, mrliška), arhivske dopise, arhivsko knjižnico in nepremično dediščino z gradbenimi načrti.

Jožica Čeh je obdelala Jožefa Borovnjaka v luči sodobnikov in literarnih zgodovinarjev. Jože Vugrinec je pripravil referat Borovnjak

v zapisih proučevalcev prekmurskega življenja. Dodal je tudi Borovnjakovo rokopisno in tiskano gradivo, ki ga hrani soboška knjižnica. Franc Kuzmič je predstavil Borovnjakove stike s štajerskimi duhovniki in raziskovalci, kajti Borovnjak je bil pomembna vez med njimi in prekmurskimi Slovenci, saj je pomagal z informacijami in nasveti. Izvir Borovnjakove narodne zavesti in njen vpliv na Ivanocyja, Bagáryja in Jožefa Klekla st. je prispevek Stanislava Zvera, v katerem poskuša ugotoviti, od kod Borovnjaku tako globoka narodna zavest, njegov rodoljubni vpliv in nasveti.

Franci Just je obdelal Borovnjakovo rokopisno pesmarico, ki je v soboški knjižnici. V prispevku osvetljuje načine Borovnjakovega prevzemanja in adaptiranja slovenskih cerkvenih pesmi ter razčlenjuje verzno-oblikovalna načela, po katerih je pesnil. Fanika Krajnc Vrečko se je poglobila in zelo natančno predstavila njegov rokopisni molitvenik in pesmarico, domnevno njegovi deli v dveh zvezkih, ki ju hrani Jožef Smej. Simona Pulko je primerjala Borovnjakov Veliki katekizmus in Kardošev Kratki Navuk Krsztansztva, kjer je opravila analizo didaktičnih vidikov, medtem ko je Janko Durič predstavil Borovnjaka v Stopinjah, kakor se ga pač spominjajo in ga omenjajo razni pisci v tem koledarju v času od leta 1974 do leta 2008.

V tretjem sklopu Jožef Smej predstavlja Borovnjaka tudi kot prevajalca in ugotavlja, da je bil zares mojster v prevajanju in da je tudi na ta način obogatil prekmurski jezik. Sledijo jezikovni referati, in sicer Marko Jesenšek predstavi Borovnjaka in prekmurski knjižni jezik, Natalija Ulčnik jezikovno- in političnonazorska ujemanja ter razhajanja med Borovnjakom in Agustičem. Tatjana Grah se je natančno lotila jezikovne analize Borovnjakovega pridige Pareneza na čest svetij apostolov Cirila i Metoda. Mira Krajnc Ivič je obdelala poskus jezikovnopragmatične in sociolingvistične analize Borovnjakovih Velikega katekizmusu in Dühovne hráne v primerjavi s sodobnimi priročniki za verouk.

Četrty sklop zajema narečno plat jezika. Mojca Horvat je predstavila Narečno podobo Prekmurja, Zinka Zorko prekmursko ravensko podnarečje na Cankovi, Mihaela Koletnik toponime v občini Cankova, medtem ko je Mirko Križman obdelal jezikovne pojave med Cankovo in Radgono, kjer je predstavil Radgonski kot s prekmurskim, slovenskogoriško-prleškim in južnobavarskim narečjem ter interferencami.

V zadnjem, petem sklopu je objavljena bibliografija Jožefa Borovnjaka, ki jo je sestavil Franc Kuzmič.

Na koncu zbornika referatov so povzetki avtorjev v slovenskem in angleškem jeziku.

Nedvomno sta simpozij in objava gradiva z njega lep prispevek k osvetlitvi časa in prostora 19. in začetka 20. stoletja, še posebej pa osebnosti Jožefa Borovnjaka, saj je ovrednoteno njegovo cerkveno in posvetno delo. Nedvomno pa ta monografija prispeva tudi k poznavanju jezikovnih razmer v slovenskem panonskem prostoru.

FRANC KUZMIČ

DR. FRANC IVANOCY: PODATKI K
ZGODOVINI TIŠINSKE ŽUPNIJE. KRONIKA.
TIŠINA 2007.

Tolikokrat omenjena in citirana Ivanocyjeva kronika tišinske župnije je naposled natisnjena. Doslej je bila prevedena in dostopna v rokopisu, ki ga je oskrboval Jožef Smej že od leta 1950. Na prošnjo takratnega tišinskega župnika Janeza Gregorja je kroniko prevajal v letih 1950–1952 in 1958–1960. Kot omenja, je porabil zelo veliko časa, da je razkrival težko čitljive stavke ali besede.

Kronika je zanimiva iz več razlogov. Prvič, kronika kot takšna, zanimivi so različni zapisi v njej in mnenja o določenih dogodkih, pa tudi zato, ker Ivanocy v njej med drugim izreka ostre sodbe glede nekaterih židov in protestantov, predvsem zaradi njihovega liberalnega mišljenja, ki je mejilo na brezverstvo. Podobno obravnava katoliške duhovnike, celo same škofo.

Kroniko je začel pisati leta 1889 in jo pisal vse do leta 1910. Od leta 1911 do smrti, leta 1913, kronike ni pisal. Sledi ji pesniško predstavljena Ivanocyjeva smrt izpod peresa kaplana Kálmána Kissa, kaplana na Tišini v letih 1912–1913.

Sam je v predgovoru zapisal: »Da kar najbolj zadostimo zgodovinskim potrebam poznejših rodov, moramo zabeležiti vsak, še tako neznamen dogodek, ki se tiče, četudi od daleč, zgodovine župnije ali njej pripadajočih podružnic ali pokrajine. Da, še celo z ozirom na poznejše rodove moramo zabeležiti tudi tiste dogodke, ki se naj tičejo Cerkve.« Zanimiva je še njegova misel: »Ker ne pišemo prave zgodovine in tudi ne za mnogoštevilno občinstvo in javnost, naj piše vsakdo tako, kakor zna, samo naj bo jasno. Želeti pa bi bilo, vendar tako mimogrede, da bi nekoč, v daljni prihodnosti, tudi jezikoslovec s pridom lahko bral iz zakladnice zgodovinskih podatkov ti-

šinske župnije in bi lahko po milosti Božje previdnosti uvidel, kako se v teh zapiskih zrcali ne samo lepa zgodovina župnije, ampak tudi lepa duša župnikov.«

Ivanocy je v svojo kroniko na koncu prepisal še kanonični vizitaciji tišinske župnije iz let 1808 in 1829.

Kronika je opremljena z opombami prevajalca dr. Smeja, kar seveda olajša razumevanje. V natisnjeni kroniki so na koncu dodani prevodi člankov iz časopisja, ki so poročali o Ivanocyjevi smrti. Povsem na koncu je še priloga fotografij Ivanocyjevih portretov in dveh spomenikov.

Tako je zdaj kronika tišinske župnije za obdobje 1889–1910 z naslovom *Podatki k zgodovini tišinske župnije* dostopna tudi širšemu občinstvu.

FRANC KUZMIČ

MURSKA SOBOTA

(190 m; 12.148 preb. (1981), 13.857 preb. (1991), 12.437 preb. (2002))

KRONOLOGIJA MESTA

1255

V zbirki listin, ki se nanašajo na zgodovino Zalske županije, je na eni od njih datiranje z nazivom »Bel Mura«. Ta naziv se je uporabljal za označevanje dvorca in prvotnega soboškega naselja.

1297

V zbirki virov za obdobje madžarske vladavine Arpadovih potomcev najdemo dokument s podrobnejšo označitvijo naselja z imenom Belmura in navedbo cerkve, zgrajene v čast sv. Nikolaja.

Štefan, sin Haholda in veliki župan v županiji Borsod, je dobil Belmuro v dar od kralja.

1331

Omenja se »arhidiakonat Belmura«, kar govori o cerkvenoupravni vlogi Murske Sobote v 14. stoletju.

1336

V listini, izdani ob umestitvi Nikolaja Szécsyja za gospodarja zemljišča Belmura, je Murska Sobota navedena kot »civitas Muraszombota« (s 15 okoliškimi kraji).

1348

Murska Sobota je prvič omenjena s tem imenom (Murasombota).

1366

Murska Sobota omenjena kot mesto »civitas«.

1436

V dokumentu se ob imenu Belmura omenja za Soboto tudi ime Murazombatya.

1476

Zemljiški gospod Sobote Nikolaj Szécsy je tega leta za meščane in tujce določil dajatve ob sv. Juriju in sv. Mihaelu; vseh drugih obveznosti jih je osvobodil; pozneje so to potrdili grof Aleksij Thurzo de Bethlenyfalwa (17. 6. 1540), Margareta Széchy (15. 8. 1569) in Ladislav Poppel (23. 5. 1572).

1478

V listini iz tega leta se »Belmura« označuje kot mesto.

1479

M. Sobota dobi svobodne sejemske pravice in pravico pobirati ustrezno pristojbino. Izdal Matija Korvin z listino v Olomucu 6. 8. 1479.

1541

Dokument iz tega leta izpričuje, da je potekala razdelitev grajskih posesti v Gornji Lendavi (Grad), Szigetu, v Murski Soboti in Letenju. Polovica posesti je pripadla Ani in Elizabeti Thurzo, druga pa Marjeti Szécsy, por. z Nikolajem Salmom.

V urbarialni listini iz tega leta se omenjajo naslednji predeli Sobote: Horvatovo mesto, mestni predel Tvrтка in mestni predel Nowaka.

1549

Po zaznambi v eni od listin iz tega leta je bilo v M. Soboti 24 in pol »port« (hiš oziroma hišnih posesti); z neidentificiranim predelom skupaj 51 in pol.

1599

V popisu davščin je omenjen »predikator trga«, ki je bil za vojno takso dolžan plačati 2 forinta.

1605

Okoli tega leta so Bocskayeve čete, imenovane »kruci«, porušile slabo zavarovano soboško naselje, ki je bilo zunaj grajskega kompleksa v neposredni bližini Rakičana. Novo naselje je bilo pozneje zgrajeno ob obrambnem grajskem jarku.

1627

V vizitacijskem zapisniku iz tega leta se omenja kot mestni duhovnik pri cerkvi sv. Nikolaja Janos Gederoci, ki je bil ordiniran za predikanta že leta 1616; sodeč po tem zapisniku je v M. Soboti poleg cerkve obstajala tudi šola.

Na podlagi popisa v tem letu so bili meščani plemiškega porekla v M. Soboti, ki so posedovali po eno posestno enoto, zadolženi, da za obrambne namene v dvoje opremijo po enega konjenika – skupno 19 konjenikov (kar pomeni, da je bilo v Soboti 38 takih meščanov).

1628

Cesar Ferdinand II. v dopisu vasvárskemu kapitlju potrjuje izjemne pravice, dane Murski Soboti.

1632

Soboški protestantski učitelj Juraj Branik (po rodu iz Slovaške), prvi znani lokalni šolnik, v pismu zaprosi zemljiško gospodarico Evo Poppel (soprogo oziroma vdovo po Ferencu Battyanyu) za naturalno podporo, ker je njemu namenjena količina žitaric na pristavi zgoraj; kot je razvidno iz ohranjenega pisma, je bila njegova prošnja uslišana.

1633

V listini, datirani 6. 4. 1633, v spodnjem soboškem gradu ali Rakičanu (in inferiori Castello Muray Szombat, aliter Rakicsán) so omenjeni obrambni okopi, zidovi, jarki, notranje in zunanje obrambno zidovje, utrjeno s posebnimi utrdбами. Omenjen je tudi dolg most prek jarka ali okopov. Ob obrambnem zidu so se vrstila stražarska mesta (»strása«).

1644

Iz pisma posestnega upravnika v Rakičanu oziroma M. Soboti Blaža Temlina je razvidno, da so se obrambne planke, ki so obdajale »zunanje mesto« Sobote, na več mestih podrle, vprašanje straže pa ni bilo rešeno.

1648

Amhet Alčajbeg pisno zahteva od vasi v soboškem in gornjelendavskem okrožju 70 ljudi, ki so s sekirami in lopatami dolžni priti v Veliko Kanižo na utrdbeni dela.

1649

Turki oropajo v M. Soboti »zunanje mesto«, pet hiš požgejo, 6 ljudi ubijejo, 32 pa jih odpeljejo.

1651

V M. Soboti se kot luteranski senior omenja Tomaž Križan, soudeležen pri razreševanju kalvinsko-luteranskega spora v Martjancih.

1652

Iz pritožbe plemiških krajanov M. Sobote ogrskemu kraljevemu namestniku je razvidno, da je bilo mesto opustošeno in da bi ga bilo treba znova zgraditi. »Zunanje mesto« se je stisnilo v notranjem, to pa bi bilo treba zdaj urediti. Szécsenyjeva, ki ima največjo posest, o vsem tem noče ničesar slišati.«

1653–1667

Na rokopisni geografski karti, izdelani za potrebe cesarskega vojaškega štaba in s prikazom Prekmurja, dela Hrvaške in Slavonije, je za Mursko Soboto – verjetno prvič – navedeno slovensko ime Sobota.

1687

Predstavnika županijskih oblasti, Ferenc Oppora in György Udoto-vits, sestavita zapisnik o tem, kar je iz soboškega gradu oziroma graščine odtujil grof Ferenc Nadasdy. Iz inventarnega popisa ob tej priložnosti je razvidno, da je od kletarskih potrebščin v gradu npr. 45 praznih sodov, od težkega orožja pa top in možnar; od živinskega staleža pa se omenjajo 4 voli in 154 molznih krav.

Grof Peter Szapary kupi soboški dominij (soboško posestvo s trgom Martjanci in 40 vasmi) od Franca Keryja in njegove žene Julije Szécsy; naslednjega leta mu ga ogrski kralj formalno podeli kot fevd in ga leta 1690 imenuje za »dednega gospoda«.

1698

Po vizitacijskem zapisniku v Soboti naštejejo 250 prebivalcev, od teh le 70 katoličanov.

1706

Okoli 5.000 krucev ob vrnitvi z roparskega pohoda na štajersko stran prenoči v Soboti in Rakičanu; večina (3.000) se nastani v M. Soboti.

1722

Brata Peter in Nikolaj Szapary, soboška veleposestnika, sta povzdignjena v grofovski stan.

1726

Za M. Soboto iz Dobre (Neuhaus) potrdijo pravico do mitnine (carine), ki je bila dodeljena že leta 1540.

1765–1787

V zvezi z vojaškim orisom Sobote v tem obdobju je njeno poimenovanje zaznamovano v treh jezikih: Muraszombat-Olsnitz-Ujnitz-Sobota. V orisu se omenjajo: lokalni dvorec, ki ga obdaja izsušeni jarrek, katoliška cerkev in gostilna. Navedeno je tudi, da je potok ob pristavi močvirnat.

1767

Urbarni popis iz tega leta izkazuje v M. Soboti kot zemljiška gospodarja Imreja Batthyanyja in Petra Szaparyja ter skupno 42 tlačanskih »port« (hišnih posesti) in 13 želirjev; k soboško-rakičansko-mu dominiju spada 40 okoliških in drugih krajev (npr. Čikečka vés, Košarovci itn.).

Tega leta se soboški tlačani pritožijo kralju, ker jim zemljiški posestniki nočejo priznati najemniškega privilegija, ki so ga prejeli že leta 1476 in ga okrepili leta 1630 (namesto 4 forintov zahtevajo zdaj za najemnino 12–14 forintov).

1786–1789

V popisu iz tega obdobja se v M. Soboti izkazuje 554 katoliških duš (z župnikom in kaplanom).

1808

V repertoarju Johanna Lipskega se M. Sobota omenja v treh jezikih: madžarskem Szombat (Mura), nemškem Oisnitz in »hrvaškem« (slovenskem) Szobota.

1828

Popis iz tega leta izkazuje v M. Soboti naslednje kategorije in število prebivalstva: 184 davkoplačevalcev, 68 želirjev, 26 želirjev brez hiš, 22 dečkov, 15 deklic, 8 služabnikov, 15 obrtnikov in 4 trgovce.

Živinski stalež obsega: 10 vprežnih volov, 32 konj in 53 ovac.

Sezidano je prvo šolsko poslopje.

1836

V statistično-zemljepisni publikaciji iz tega leta Elek Fényes ugotavlja, da je Sobota (ime je navedeno tudi v tej obliki) »podeželsko me-

sto« s slovenskim »vindus« prebivalstvom. V njem živi 665 katolikov, 30 evangeličanov in 98 židov. Poleg omembe katoliške župnijske cerkve in grajskega dvorca z angleškim vrtom navaja še: »Zemljišče je ravninsko in plodno, vendar ga prizadevajo mnoge povodnji, in to tako, da se je po ulicah pogosto treba premikati na konju, tudi čiste vode ni moč piti.« Poudarja, da je prebivalstvo siromašno in oproščeno tlake, prav tako tradicijo znanih živinskih sejmov.

V M. Soboti je sedež veleposestva, ki ga posedujeta grof Jožef Szapary in grofovska družina Batthyanyjev.

1842

Ustanovljena naj bi bila prva javna lekarna.

V mestu začne delovati prvo večje trgovsko podjetje.

1858

Iz šolskega poročila za to leto je razvidno, da v M. Soboti deluje katoliška osnovna šola, ki vključuje v pouk 182 učencev iz Sobote in 10 okoliških krajev.

Za pouk v slovenskem, madžarskem in nemškem jeziku skrbita učitelj in pomožni učitelj.

1858

Ustanovljena je farna javna šola.

1860

Prva katastrska izmera soboškega zemljišča.

1871

Ustanovljena je veletrgovina z železom, nekaj let pozneje še parni mlin (prvi v kraju) – lastnik Geza Hartner.

1873

V M. Soboti ustanovljena dvorazredna državna ljudska šola – prva te vrste v županiji, z madžarskim učnim jezikom; dve leti pozneje dobi novo zgradbo.

Obratovati začne tovarna ruma in likerja, verjetno ena prvih manufaktur z omenjenim imenom, ki leta 1893 vzpostavi podružnični obrat na Vaneči; lastnik podjetja je Franc Kirbisich.

Ustanovljena je hranilnica Muraszombati Takarékpénztár z osnovnim kapitalom v višini 30.000 forintov.

Začetek pouka na državni ljudski šoli.

Delovati začne kazino s knjižnico za izbrane družbe.

1882

Ustanovljeno gasilsko društvo.

1884

Konec leta (25. decembra) začne v M. Soboti izhajati – v madžarščini in prekmurščini – prvi lokalni list MURASZOMBAT ES VIDEKE (Murska Sobota in okolica), ki je po letu 1889 tiskan samo v madžarščini.

1889

V katoliškem popisu tega leta v M. Soboti 1244 katoličanov, 227 evangeličanov, 4 kalvinci in 311 židov.

V M. Soboti zgrajena bolnišnica s kirurškim in internim oddelkom.

1897

Ustanovljeno Madžarsko izobraževalno društvo za Slovensko krajino (Vendvidéki magyar közművelődési egysület), ki se je razvilo iz odseka za izobraževanje in madžarizacijo pri učiteljskem društvu soboškega okraja iz leta 1893; društvo je madžarizacijsko usmerjeno.

1898

M. Sobota postane sedež okraja; tu so okrajno sodišče, davčna uprava in kraljevski notariat.

Delovati začne občinska obrtna nadaljevalna šola; njen prvi upravitelj je Ignacz Slebich.

1901

Ustanovljena parna žaga; njen lastnik je Geza Hartner.

Zgrajena je železniška proga prek Hodoša iz notranjosti Madžarske.

Položili so temeljni kamen za novo sinagogo; arhitekt Lipot Baumhorn.

Zgrajeno je sedanje evangeličansko župnišče; arhitekt Ernő Gerely.

31. avgusta blagoslovijo novežo židovsko sinagogo.

Zgrajeno je kantorjevo stanovanje.

Položijo temeljni kamen za evangeličansko cerkev.

18. septembra blagoslovitev nove evangeličanske cerkve, zgrajene v neogotskem stilu.

Zgrajena je sedanja katoliška cerkev v neoromanskem stilu; arhitekt Laszlo Takacs.

Ustanovljena je deška meščanska šola in predana v upravljanje državi.

1918

28. decembra kapetan Jure Jurišić s četo prostovoljcev prodre v Prekmurje in zasede M. Soboto.

1919

Delovati začne gimnazija, ki šele v 30. letih dobi višje razrede.

Ustanovljeno je telovadno društvo Sokol.

3. januarja madžarska vojska prežene Jurišičeve prostovoljce in znova zavzame M. Soboto.

16. februarja je v Turkovi gostilni ustanovljena območna organizacija socialdemokratske stranke Madžarske; njen predsednik postane Šandor Černjavič.

22. marca – takoj po oklicu Republike svetov na Madžarskem – je v M. Soboti vzpostavljen tričlanski direktorij, ki se v posebnem, v prekmurščini tiskanem »razglasu« obrne na »lűsztvő szlovenszke okrogline«.

29. maja Vilmoš Tkalec v M. Soboti – z balkona hotela Dobrai – razglasi Mursko republiko, ki 3. junija istega leta razpade.

6. julija v M. Soboti ustanovijo društvo mladih komunističnih delavcev.

21. julija je v M. Soboti združitev socialdemokratske strankine organizacije s komunisti.

12. avgusta regularne čete jugoslovanske vojske zasedejo M. Soboto in Prekmurje, ki ga priključijo h kraljevini SHS.

1920

Izhajati začne list Prekmurski glasnik; izhaja do leta 1922.

Ustanovljena je Narodna čitalnica z nalogo razvijati in širiti kulturno in družabno življenje.

1922

Narodna čitalnica je razpuščena; njeno premoženje preide v lastništvo telovadnega društva Sokol v Murski Soboti.

1922

Na občnem zboru prekmurskih evangeličanskih cerkva v M. Soboti ustanovljen seniorat – Prekmurska sinjorija.

Začetek obratovanja Tovarne mesnih izdelkov in izvozne klavnice Josipa Benka.

1924

Zgrajena železniška proga M. Sobota–Ljutomer.

1. oktobra začne delovati evangeličanski dijaški dom.

Ustanovljen je Športni klub Mura, ki poleg nogometa goji še atletiko, tenis, namizni tenis, plavanje, kolesarstvo, šah, sabljanje, zimske športe in hazeno (ženski rokomet).

1925

Začetek obratovanja Tovarne perila Janeza Cvetiča.

12. novembra je v M. Soboti poplava.

1925

Ustanovljena dijaška četa skavtov na Državni realni gimnaziji v Murski Soboti.

1926

Ustanovljena tiskarna Panonija.

Na vrh Triglava menda stopi prvi Prekmurec – Vladimir Škerlak, vodja dijaške čete skavtov na Državni realni gimnaziji v Murski Soboti.

1926

Priključitev mesta na električno omrežje.

Preselitev pošte iz Cifrakove hiše v novozgrajeno hišo Čeha na Lendavski cesti.

Odprtje telovadnega doma Telovadnega društva Sokol (danes TVD Partizan) Murska Sobota.

Ustanovljen centralni antitrahomski ambulatorij.

Ustanovljena druga lekarna Pri angelu na Lendavski cesti 1.

1931

Na mestnem pokopališču odkrijejo spomenik jugoslovanskim prostovoljcem – legionarjem, ki so padli za osvoboditev Prekmurja leta 1918 na soboških ulicah.

Začno graditi zdravstveni dom v Grajski ulici v M. Soboti.

1932

Začetek obratovanja Tovarne perila Ludvika Šiftarja.

Lastnik soboškega gradu Ladislav Szapay na Dunaju naredi samomor (skoči skozi hotelsko okno) zaradi velike prezadolženosti. (Prim. Murska krajina, 29. 5. 1932, str. 2)

Izhajati začne Novi čas, tednik za gospodarstvo in prosveto; izhaja do leta 1933.

Ustanovljen Klub prekmurskih akademikov.

Mestna občina na dražbi kupi soboški grad.

1935

Ustanovljen protituberkolozni dispanzer.

V Fazaneriji je zgrajeno javno kopališče.

1936

V Fazaneriji je zgrajeno nogometno igrišče.

1938

1. junija začne poslovati Okrožno sodišče v M. Soboti.

1939

Zgrajen je Trgovski dom.

Delovati začne zasebna dvorazredna trgovska šola združbe trgovcev za okraj M. Sobota – danes srednja ekonomska šola.

1940

Zgrajen je prvi stanovanjski blok v mestu – Železničarski dom.

1941

6. aprila nemške čete zasedejo M. Soboti.

16. aprila madžarska okupacijska vojska zamenja nemško.

31. oktobra Madžari na grajskem dvorišču obesijo Štefana Cvetka in Evgena Kardoša.

1944

Madžari aprila, oktobra in novembra izvedejo množične aretacije in deportacije Židov in Slovencev.

1945

3. aprila Rdeča armada osvobodi mesto.

12. julija slovesnost ob odkritju spomenika bratstva jugoslovanskih in sovjetskih narodov. Načrt izdelata sovjetski vojni inženir Arončik, vsa gradbena dela pa vodi arhitekt F. Novak. Delati začne 24. marca. Spomenik je zgrajen iz železobetona, obložen z italijanskim kararskim marmorjem, visok 17,35 metra. Kip sovjetskega rdečearmejca izdelata Boris Kalin, kip partizana pa Zdenko Kalin, brata iz Ljubljane. Kipa sta visoka 2,40 metra.

1946

1. marca začne za šol. leto 1945/46 delovati glasbena šola.

Iz zasebnih tekstilnih tovarn Ludvika Šiftarja in Janeza Cvetiča ustanovijo Tovarno oblačil in perila Mura.

1949

Izhajati začne tednik Ljudski glas, zdaj Vestnik.

1950

Dograjeno poslopje nove gimnazije, zdaj osnovne šole; delo arh. Novaka.

Zgrajeni so prvi bolnišnični objekti v Rakičanu.

Na gimnaziji je ustanovljena taborniška organizacija; svoje delovanje razširi po soboških osnovnih šolah ter drugod po občini in pokrajini.

1953

Ustanovljena Obmurska tiskarna.

1954

V okviru časopisnega podjetja Naš tisk, pozneje Pomurski tisk, začne delovati založba Obmurska založba, danes Pomurska založba.

Na mestnem pokopališču odkrit spomenik padlim v osvobodilni vojni in žrtvam fašizma v letih 1941–1945.

1955

M. Sobota postane sedež okraja za Pomurje; to funkcijo opravlja do leta 1962.

Ustanovljen je Pokrajinski muzej.

Ustanovljena Študijska knjižnica.

Delovati začne Tovarna mlečnega prahu.

1956

Dograjen je 7,6 kilometra dolg razbremenilni prekop Ledava–Mura; odtlej je mesto zavarovano pred visokimi vodami.

Izhajati začne revija Svet ob Muri; izhaja do leta 1958.

Prva asfaltirana ulica v mestu.

Prvi televizijski sprejemnik v mestu.

Ob ekonomski začno graditi trgovsko šolo in telovadnico; arh. Feri Novak; odprta leta 1959.

1958

Soboški aeroklub odpre Pomurski letalski center s športnim letališčem na zemljišču Müzge.

Začetek oddaj Radia Murska Sobota.

1959

Ustanovljena je šola za zdravstvene delavce.

Odprtje atletskega stadiona pri gimnaziji.

1961

V mestu odpro prvo samopostrežnico trgovskega podjetja Potrošnik (takratna Titova).

Zgrajeno je novo poslopje Tovarne oblačil in perila Mura (v takratni Panonski ulici); leta 1975 vse obrate preselijo v industrijsko cono.

1962

Na mestnem pokopališču odkrijejo skupno grobnico ruskim vojakom, padlim na slovenskih tleh med drugo svetovno vojno.

1962

Ustanovljen je Kmetijski kombinat Pomurka, pozneje ABC Pomurka.

Vpeljana avtomatska telefonska central.

Mesto dobi kanalizacijo.

17. oktobra odprtje osnovne šole 3 Murska Sobota.

Začetek delovanja osnovne šole s prilagojenim programom (Osnovne šole 4).

1966

Mesto obišče predsednik države Josip Broz - Tito.

1967

Odprt je hotel Diana.

Zgrajena je prva blagovnica v mestu (zgradilo jo je trgovsko podjetje Potrošnik).

Začetek meddržavne likovne razstave Pannonia.

Ustanovljen je mešani pevski zbor Štefan Kovač.

1969

Ukinjena je železniška proga Murska Sobota–Hodoš.

1970

Zgrajena čistilna naprava.

1971

Mesto je priključeno na vodovodno omrežje.

Podjetje Mlinopek zgradi mlin z žitnim skladiščem.

Zgrajena je Tovarna ženskih oblačil Mura.

Delovati začne mestna biološka čistilna naprava ob Ledavi.

V Rakičanu je ob bolnišnici zgrajena srednja zdravstvena šola.

Zgrajen je nakupovalni center z blagovnico Merkur (t. i. šoping).

1976

Zgrajena Tovarna ženskih plaščev Mura.

Center poklicnih šol preseli delavnice h kanalu.

Delovati začne baptistična cerkvena občina.

Zgrajena je nova klavnica s hladilnico v okviru Tovarne mesnih izdelkov.

Ustanovljeno mešano podjetje Westmur v Nemčiji.

1980

Soboška galerija začne delovati v novih prostorih.

Center poklicnih šol se skupaj z Gimnazijo preseli v nove prostore ob kanalu.

Podpis partnerstva z mestom Ingolstadt v Nemčiji.

Odprt je Srednješolski center tehniško-pedagoške usmeritve.

1981

Ustanovljene Invalidske delavnice Solidarnost.

Maja je organizirana adventistična cerkvena občina.

Odprtje poštnega prizidka.

1987

Odprtje Kirurškega oddelka Splošne bolnišnice v Rakičanu; grajenega s finančno pomočjo Pomurcev in solidarnostjo republike; 1988 preselitev vseh oddelkov iz mesta.

1988

Zgrajena je mestna športna dvorana ob Osnovni šoli 3.

Zgrajen Blagovno-transportni center.

Pomurska založba postane samostojno podjetje.

V vojni za Slovenijo je mesto dvakrat raketirano (pri vojašnici).

Na vrhu hotela Diana uredijo hotelsko kopališče, dvorano za fitnes, finsko in turško savno, solarij ...

11. septembra začne delovati lokalna televizijska postaja – 1. oddaja v živo.

1993

25. maja začne delovati Radio-Radio (Štefan Celec).

Začne oddajati televizijska postaja AS.

Prve lokalne volitve v mestni svet.

1. januarja začne delovati na novo organizirana Mestna občina Murska Sobota, ki poleg samega mesta obsega še kraje: Bakovci, Černelavci, Krog, Kupšinci, Markišavci, Nemčavci, Polana, Rakičan, Satahovci in Veščica.

Podpis dogovora med Srednjo ekonomsko, trgovsko in upravno-administrativno šolo, mestno občino, ministrstvom za šolstvo in šport o novogradnji šolskih prostorov.

Ustanovljene so mestne četrti (Center, Partizan, Ledava, Park, Turopolje), ki zamenjajo krajevne skupnosti.

8. junija je podpisana listina o pobratenuju z ameriškim mestom Bethlehem.

Izšla je poskusna številka Soboškin novin, glasila Mestne občine Murska Sobota.

Začetek prireditev Soboški dnevi, pozneje Festival soboški dnevi.

3. aprila je izšla prva številka Soboških novin, glasila Mestne občine Murska Sobota.

Preureditev ploščadi pred soboškim gradom.

Začetek kulinarčne prireditve Bogračijada.

Mesto dobi svoj grb, ki ga je oblikoval akademski slikar Sandi Črvek.

Občinski praznik je postal 16. julij; tega dne leta 1348 se prvič pisno omenja Murazombatha.

Prenovljeni prostori mestne občine, nov vhod iz Slovenske ulice.

Začetek urejanja mestnega prometa, tudi modre cone.

12. septembra odprtje stalne zbirke Pokrajinskega muzeja v Murski Soboti; odprl jo je predsednik države Milan Kučan.

19. decembra odprtje nove športne dvorane (2460 kvadratnih metrov) pri Osnovni šoli 1.

Veletrgovina Potrošnik začne po mestu zapirati manjše prodajalne.

Zgrajen je poslovno-trgovski center Šavel (7800 kvadratnih metrov); v njem prve pomične stopnice v Pomurju; arhitekt Edo Jalšovec.

Zgrajena je nova, pokrita tržnica; arhitekt Andrej Kalamar.

Ob gradu v soboškem parku preuredijo otroško igrišče.

Prva uradna poroka v novi poročni dvorani v soboškem gradu.

Prenovljena blagovnica, ki je bila zgrajena leta 1967.

Konec leta v središču mesta prenovijo Pomursko banko.

Stojnice tržnice zaradi gradnje prizidka LB – Pomurska banke začasno preselijo na prostor med Galerijo in Blagovnico.

Odprtje nove telovadnice pri Osnovni šoli 2.

Nadzidava Osnovne šole 3.

1999

Ustanovljen je zasebni vrtec Lavra.

2000

27. oktobra podpis listine o vzpostavitvi prijateljskega sodelovanja z občino Podstrana na Hrvaškem.

Zvezda-Diana v obnovljenih prostorih gostišča sredi mesta odpre pivnico, kjer točijo pivo (svetlo in temno) iz lastne pivovarne.

Binkoštna cerkev v Murski Soboti se preseli v novo stavbo v Ciril-Metodovi; arhitekt Edo Jalšovec.

Odprtje Varstveno delovnega centra v Trstenjakovi 69.

Dograditev poštna zgradbe.

V Slovenski ulici čistijo platane.

V mestu začetek gradnje plinskega omrežja

V Industrijski ulici predani namenu perutninska klavnica in hladilnica, veterinarska postaja KG Rakičan in Mesni center.

20. novembra začne v novi zgradbi delovati Pokrajinska in študijska knjižnica.

Urejanje Ulice Štefana Kovača.

Februarja slovesno odprtje Pokrajinske in študijske knjižnice.

Mestna občina v čast 25 članicam Evropske unije zasadi ob Ulici Štefana Kovača 25 lip in jih poimenuje Drevored Evropske unije.

Urejena je nova sprehajalno-učna pot in obnovljena trimska steza v gozdu Fazanerija.

Mesto dobi novo čistilno napravo.

2005

V novembru na pokopališču posvetitev žarnega zidu; prva žara v žarnem zidu.

TV Idea – Kanal 10 se preseli v nove prostore v Kocljevi ulici.

Konec leta pred Splošno bolnišnico nameščena vojaška mobilna bolnišnica Role 2; 2007 preseljena v Maribor.

Na začetku leta mesto in pokrajino prvič obišče slovenska vlada.

2006

Mladi dobijo v gradu svoje prostore MIKK in KRIK.

Začetek gradnje železniškega podhoda v Lendavski ulici.

25. junija v stolni cerkvi sv. Nikolaja razglasijo novo murskosoboško škofijo s sedežem v Murski Soboti in škofom dr. Marijanom Turnškom.

2007

V drugi polovici septembra začne po 40 letih vnovič voziti mestni avtobus sobočanec.

Zgrajena in v začetku julija predana namenu nova mrliška vežica.

Porodnišnica je preseljena v novo zgradbo.

Ureditev trga ob Kocljevi ulici, poimenovan Trg kulture.

Ponovni obisk slovenske vlade v Murski Soboti in pokrajini.

Prvič organiziran glasbeni festival Soboško poletje na trgu pred Galerijo.

Začetek gradnje nove glasbene šole..

2008

Na začetku leta preselitev ekonomske šole v nove prostore na Noršinski cesti.

Odprt je zabavišni center Party Max s tremi sodobnimi kinodvoranami (skupno 443 sedežev) s sistemom za gluhoneme.

Slika na naslovnici:
1918-1941 Izidor Hahn,
Aleksandrova cesta - Murska Sobota

ISSN 0354-012X

9 780354 012119